

MONI LEVI

U kazamatima Kraljevine Jugoslavije

UVOD

Mitrovića je kao i drugi gradovi u Sremu. Ali Sremska Mitrovića je poznata i po nečemu drugom. U njoj se nalazi i poznati kazamat Mitrovački kazneni zavod. Nekada je samo pominjanje Sremske Mitrovice zvučalo kao sinonim za mitrovački kazamat, slično kao Lepoglava i Zenica. Sa Mariborom i Požarevcem nije bilo tako.

Kazneni zavod u Sremskoj Mitrovici je ogroman. Čitav grad. Ne znam ni sam koliko je u njemu moglo stati kažnjenika. Premalo je govoriti o stotinama. Bilo ih je i na hiljade. Bili su razni kažnjenici, većinom kriminalci, noću razdijeljeni u manje ili veće sobe, a danju raspoređivani na različite radove — unutarne ili vanjske. Unutarne radionice: mehanička, knjigovezačka, predionička, obućarska, stolarska i mnoge druge stvarale su bogatstva. Zatvorenik je dobivao bijednu hranu, kažnjenički ležaj i još po neku paru. Za svoju mjesečnu zaradu jedva bi mogao kupiti metar, metar i po dosta tankog konopca. Vanjske radionice su bile obična poljoprivredna dobra, vlasništvo samog kaznenog zavoda. U njima su zatvorenici, za toplih sunčanih dana lili krvav znoj. A lili su znoj i za oblačnih i hladnih dana. Uprava je iskorišćavala zatvorenike i na drugi način. U stvari, to je bilo modernizovano robovanje. Uprava kaznenog zavoda prodavala je kažnjenike. Nekima je prodavala jednog, nekima desetoricu, a nekima i više njih. Oni su radili kod pojedinaca ili u nekom kapitalističkom preduzeću. A kupci su za to plaćali male pare upravi kaznenog zavoda. Na taj način bili su zadovoljni i kupci i uprava. Kažnjenike za to nisu ni pitali. Ko bi vodio računa još i o tome?

U početku smo i mi, politički zatvorenici, radili u raznim radionicama. Ali to nam nije odgovaralo. Htjeli smo nešto drugo. Htjeli smo, kad već nismo na slobodi, da iskoristimo vrijeme za dopunu našega znanja. A to se moglo postići učenjem.

Zato smo vodili razne vrste borbe. Katkad su bile lakše, katkada i dosta teške borbe. I bile su dosta dugotrajne i uporne. Nekad smo uspijevali, a nekad i nismo. Ipak smo, prilično brzo, uspjeli da više ne radimo po kaznioničkim radionicama.

Uprava kaznenog zavoda nije se mnogo na to obazirala. Više joj je odgovaralo da ne radimo, jer je na taj način oslobađala svoje kriminalce, nepolitičke zatvorenike, od našeg uticaja. A kriminalci-zatvorenici stalno su nastojali da se ugledaju na nas, pokušavajući da se otmu pritisku uprave.

Kad je uprava kaznenog zavoda saznala da smo odlučili povesti ozbiljnu borbu, riješila je da sve političke zatvorenike odvoji od kriminalaca. Politički zatvorenici su ubrzo bili prebačeni u takozvanu Mladičku zgradu. U toj zgradi ranije su izdržavali kaznu omladinci-robijaši. Zbog toga je ona i dobila takav naziv. To je omanja, novija zgrada, strogo odvojena od ostalih kaznioničkih zgrada. Zgrada je bila kompletna. Imala je i svoje samačko odjeljenje i poneku mračnu ćeliju. Bila je namijenjena onim mladićima koji nisu mogli, ni htjeli da odmah shvate stroge propise kaznioničkog režima. U gvozdenu kavezu, koji se nalazio u mračnoj ćeliji, zatvoreni mladić navikavao se na kažnjenički režim. Mračne ćelije iskusili su i naši politički hapšenici. Jednom sam i ja u njoj bio sedmodnevni gost. Gvozdenu kavezu bio je dosta velik. Nije bilo nikakvih razlika u godinama starosti. I mladići i komunisti imaju jednu zajedničku crtu, a ta je da se nikako ne privikavaju na robovanje. Zato je uprava kaznenog zavoda i pokušala da tu njihovu zajedničku crtu ispita u jednom te istom gvozdenu kavezu mračne ćelije.

U odjeljenju skupnih soba Mladičke zgrade bilo je malo drukčije. Sobe su bile veće. U jednim je bilo oko dvadeset, a u drugim oko trideset ležaja. Gvozdenu kreveti, sa slamaricama napunjenim prošenom slamom, bili su poručani jedan do drugog uz dva dugačka zida. Između redova kreveta bio je dugačak, improvizirani hodnik. U jednom uglu sobe nalazila su se vrata koja su vodila u umivaonik i zahod. Uz jedan zid sobe stajali su radijatori za grijanje pomoću vode. Na drugom zidu iznad kreveta bili su omanji prozori sa gvozdenu rešetkama. Ako bismo se popeli na krevet, mogli smo kroz njih gledati, pretpostavljajući da smo dovoljno visoka rasta. U protivnom, morali bismo se podići na prste. Na suprotnom zidu nalazila su se vrata sa okancetom koje je služilo stražaru da može proviriti unutra.

I u takozvanim skupnim sobama režim je bio u početku veoma strog. Stoga smo se mi, politički zatvorenici, borili. Vodili smo raznovrsne borbe od manjih oblika protesta, pa do izvjesnih demonstracija i štrajkova gladu. Katkada se pobjeđivalo, a nekada i nije. Strogi režim polako je popuštao. To nije zavisilo samo od borbi političkih zatvorenika. Političke borbe izvan kaznioničkih zidova imale su daleko veći uticaj na popuštanje režima.

Diktatura generala Petra Živkovića počela je da slabí, a kasnije se uzdrmla i diktatura dra Milana Stojadinovića, beogradskog berzijanca. Popuštanje diktature osjetili smo i mi kao na seizmografu. Naročito smo to osjetili u mitrovačkoj kaznionici. U njoj je uvijek bilo najviše političkih zatvorenika. Nekada i po nekoliko stotina. Srazmjerno sa popuštanjem diktature, popuštao je i kaznionički režim. Udružena opozicija je stalno jačala u zemlji. Napokon je na izborima pobijedila svoga protivnika Milana Stojadinovića. Tada je i popuštanje kaznioničkog režima, prema nama, političkim zatvorenicima, dostiglo najviši vrhunac. Osvojili smo pravo na neograničeno primanje hrane i novca od naših prijatelja, rodbine i drugova. Produženo nam je vrijeme šetnje, a po

sebno bolesnim drugovima. Od tada su naši bolesni drugovi imali pravo da idu u Beograd na specijalistički pregled i liječenje. Bilo nam je odobreno da primamo *Obzor*, *Politiku*, *Samoupravu* i još neke druge novine. Mogli smo nabavljati sve legalne marksističke knjige i časopise. Stekli smo pravo da nabavimo mašinu za pisanje i gramofon sa pločama. Uspjeli smo takođe da legalizujemo i naš kaznionički kolektiv. A to je bio naš najveći uspjeh. Do tada uprava kaznenog zavoda nije htjela da razgovara sa predstavnicima našega kolektiva nego samo sa svakim čovjekom pojedinačno. A tada je prihvatila naš zahtjev da razgovara sa sekretarom kaznioničkog kolektiva kao njegovim predstavnikom, da u ime kolektiva pred upravu iznosi sve njegove zahtjeve. A uprava je opet svoje mogla prenositi samo posredstvom sekretara kolektiva.

Od toga doba je i život u sobama dobio drugi oblik. Vrata svih skupnih soba bila su potpuno otvorena. Sami smo određivali ko će u kojoj sobi spavati. Rukovođoce kurseva prebacili smo u sobe njihovih slušalaca. Oni su tamo i spavali.

Bile su tri vrste kurseva: jedni su bili kratkoročni, drugi srednjoročni, a treći dugoročni. Orijehtirali smo se prema dužini trajanja kazne. Kratkoročni kursevi trajali su nekoliko nedjelja, srednjoročni šest mjeseci, a dugoročni do dvije godine.

To je bio naš kaznionički univerzitet. Prvi rektor tog univerziteta bio je drug Moša Pijade, drugi Otokar Keršovani, koga smo zbog njegove široke naobrazbe nazivali »Enciklopedija«, a nazivali smo ga i »Ćira«, jer se služio uzrečicom »koji Ćira«.

Priredivali smo razne kulturno-umjetničke priredbe koje su često dostizale i vrlo visok umjetnički nivo. Tu su se isticali pojedini politički zatvorenici kao dobri organizatori i rukovodioci, kao npr.: Otokar Keršovani, Marijan Stilinović, Milan Apih, Josip Vrunč, Pavle Pap, Fridrih Gerl, Oskar Davičo i mnogi drugi.

Održavali smo i razna zajednička predavanja. Takođe na visokom nivou. Doticali smo se pitanja raznih područja političke ekonomije, filozofije, sociologije, historije i slično. I tu su se isticali mnogi drugovi politički zatvorenici, kao, npr., Branko Bujčić, Moma Đorđević, Otokar Keršovani, Moša Pijade, Ognjen Prica, Boris Vojnilović, Boris Zihlerl i drugi. Među nama nalazili su se kao kažnjenici i književnici Oskar Davičo, Kosta Racin, Erih Koš i Radovan Vuković.

Formirali smo svoj pjevački hor i muzički orkestar sa dva dirigenta. Dirigenti, doduše, nisu bili profesionalci, ali su bili školovani. To su bili Otokar Keršovani i Slovenac Fridrih Gerl, zvani Trapula, sada profesor hemije na Ljubljanskom univerzitetu. Bilo je i drugih manje obrazovanih dirigenata-amatera.

Nicale su i pjesme. Jednog lijepog dana zapjevana je u Mladičkoj zgradi pjesma »Na barikade«, koju je sastavio Moša Pijade:

Diži se, narode radni,
Ustanka kucn'o je čas.
Svi što su bedni i gladni
Listom već staju uz nas.
Pobedi rada, slobodi
Crveni barjak nas vodi.
Napred u borbu, napred
Na barikade, proleter!i
Napred...

U kolektivu su se radale divne ideje. Jednom smo organizovali festival originalnih revolucionarnih pjesama. Zatvorenici svake sobe morali su sastaviti tekst za jednu pjesmu i odabrati joj melodiju. Kolektivi političkih zatvorenika sjedili su do duboko u noć za stolovima. Svaki zatvorenik je učestvovao u sastavljanju pjesme. Mjerila se svaka riječ i ocjenjivala njena ljepota. Svaki se stih čitao po nekoliko puta. Slušala se melodičnost izraza.

Kolektiv sobe u kojoj je živio Milan Mijalković Stojilko spjevao je »Mitrovčanku«. Stojilko, inače srednjoškolski profesor, duša sobnog kolektiva, oduševljavao se »Mitrovčankom«. Pričao nam je kako su tu pjesmu sastavili svi iz njegove sobe, zvane »Osmica«. Stojilko je tih dana pjevao:

Dvorana igara naših
Tamnica je hladna ...
Mitrovčanku zapjevajmo
K'o da je sloboda ...

Kad bi Stojilko nekoga u raspjevanosti slučajno sreo, upitao bi ga:
— Šta misliš, kako ti se sviđa ovo?

A kad dođe dan slobode,
Čujte, robijaši,
Pjevaćemo »Mitrovčanku«
Bez okova naših ...

U kolektivu sobe u kojoj se nalazio Slovenac Milan Apih nastala je slovenačka pjesma »Nabrusimo kose«. U sobnom kolektivu u kome je bio Marijan Stilinović ispjevana je pjesma o Matiji Gupcu. Te su pjesme i danas poznate. Neke od njih narod je prihvatio kao svoje. U narodnooslobodilačkoj borbi one su oduševljavale ratnike za slobodu. Koliko bi se tek sada radovao naš plemeniti Stojilko da ga nisu ubili okupatori! Čuo bi svoju »Mitrovčanku« i poslije oslobođenja zemlje. Kako bi tek sada u njegovim ušima zvučao stih:

— A kad dođe dan slobode ...
— Čujte robijaši ...

Došao je dan festivala revolucionarnih pjesama. Svaki sobni kolektiv stupao je na pozornicu da otpjeva svoju pjesmu koju je svakodnevno uvježbavao. Njih je napeto slušao cijeli kolektiv mitrovačke tamnice i žiri sastavljen u tu svrhu.

Bilo je zanimljivo. Koliko soba, toliko novih pjesama. Kada je program bio završen, žiri se povukao, i poslije izvjesnog vremena, saopštio pred kolektivom svoju ocjenu. Slovenačka pjesma »Žetelice«, koja je kasnije spontano nazvana »Nabrusimo kose«, dobila je prvu nagradu. »Mitrovčanka« je isto tako bila nagrađena.

Davali smo i pozorišne priredbe. Ozbiljne i šaljive. Kao daroviti humoristi isticali su se neki slovenački drugovi. Pogotovo Milan Apih i Jože Vrunč. Prikazivali su nam dva vojnika stare jugoslovenske vojske. Bili su na raportu pred svojim pretpostavljenim starješinom. Na sceni su njih dvojica razlogičavali maltretiranje vojnika u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Kidali smo se od smijeha. A istovremeno se u nama rađao revolt protiv nečovječnog postupka prema vojnicima u vojsci kralja Aleksandra Karadorđevića i njegovih nasljed-

nika. Milan Apih se pokazao i kao dobar konferansje. Svojim humorom uveljavao je političke zatvorenike.

Prije zatvaranja, Marijan Stilinović pohađao je glumačku školu u Zagrebu. Ne znam da li je i kako tu školu završio. Ali sada, na robiji u kaznenom zavodu Sremske Mitrovice, postao je pravi glumac. Postao je nezvanični režiser. U komadu o Matiji Gupcu on je tumačio glavnu ulogu. Igrao je izvanredno. Barem se nama onda tako činilo. I Pavle Pap se na pozornici dobro snalazio, i Paško Romac i Žarko Zrenjanin i Oskar Davičo, i Josip Salaj, i Radovan Vuković i još mnogi drugi.

Na naše priredbe dolazili su, osim naših političkih zatvorenika, i članovi uprave kaznenog zavoda. Oni su opet imali svoje račune. To nam nije bilo baš drago. Pogotovo nismo voljeli da dolazi komandir kaznioničke straže Flegel, koji je bio pravi kaznionički, režimski štakor. No nije nam bilo nikako krivo da na naše priredbe dođe i po koji stražar. Bilo je i dobrih stražara u mitrovačkoj kaznioni. A neki od njih, tek u našoj sredini, postali su dobri. Bio je tu i kaznionički stražar Renčelj. Sreo sam ga 1943. godine u Prvoj vojvođanskoj brigadi. Tada smo se nas dvojica prvi put zagrlili. A Renčelj me je 1939. godine, kao stražar, sproveo iz ćelije Mladićke zgrade upravniku Parađaninu prilikom moga izlaska iz zatvora. Godine 1943. bio je partizanski oficir. Tom prilikom na licu mu se ogledala sreća što smo se susreli kao partizani.

Komandir straže gospodin Flegel vodio je računa o svojim stražarima. Pazio je na njih da što manje dođu u kontakt sa nama. Dobro je pratio i njihovo interesovanje za naše priredbe. Nije imao mnogo uspjeha. Osim Renčelja, bilo je i drugih stražara koji su nas zavoljeli, a preko nas, zavoljeli su i naš pokret. A Flegel? On je kasnije iskusio svoju zasluženu kaznu.

U okvir naših kulturno-prosvjetnih priredaba ulazilo je, u to doba, i još nešto. Održavali smo proslave velikih dana i revolucionarnih događaja. Priredivali smo komemoracije palim borcima. Proslavljali smo velike događaje republikanske Španije od 1936. do 1938. godine. Naši su ljudi na priredbama čitali i recitovali španjolske pjesme. Čitane su i recitovane i pjesme naših pjesnika o republikanskoj Španiji. Naš orkestar je svirao, a hor pjevao razne pjesme republikanske vojske. Orile su se na našim priredbama borbene pjesme španjolskog naroda, koji se grčevito borio za svoju slobodu protiv Franka i njegovog fašizma.

Tada je održana i komemoracija u spomen Blagoja Parovića, političkog komesara Internacionalne brigade i poznatog partijskog radnika u Zagrebu. On je pao u borbama oko Madrida. Održane su komemoracije i u spomen drugih naših palih boraca u borbama oko Madrida, na Ebru, oko Teruela i drugdje, koji su branili republikansku Španiju.

To se nije sviđjelo upravi kaznenog zavoda. Ona je na svakom koraku nastojala da nas barem u nečemu prikrati ili onemogući. Htjela je da poništi naša prava koja smo stekli borbom i borbom naših naroda izvan kaznioničkih zidova. Najprije je pokušala da udari na najosjetljivije mjesto. Osparavala nam je pravo da možemo naše teže bolesnike slati u Beograd na specijalistički pregled.

Radilo se o našem političkom zatvoreniku, radniku i mladom komunisti Rudolfu Rajnprehtu. Rajnpreht je bio težak bolesnik. Bolovao je na plućima. Imao je stalnu temperaturu koja nije nikako padala. Ležao je u bolesničkoj

sobi Mladičke zgrade. Kaznionički ljekar dr Branko Rogulić liječio je našeg Rajnprehta. Ali je sve njegovo nastojanje ostalo bez ikakvog uspjeha. Zbog toga je pristao na naše traženje da ga uputi u Beograd na specijalistički pregled.

Mislili smo to će ići lako. Do tada smo nekako uspijevali da neke naše bolesne drugove: Mošu Pijade, Milorada Petrovića i još neke druge uputimo u Beograd na liječenje. To se smatralo kao sasvim normalno. Ali sada se uprava okomila na Rajnprehta. Ne da, pa ne da, iako je dr Rogulić, kao ljekar kaznenog zavoda, našao da je liječenje u Beogradu opravdano i jedino moguće poslije neuspjelih pokušaja koje je on sam preduzimao.

Kao sekretar našega kaznioničkog kolektiva COZ-a (Centralni odbor zajednice), išao sam upravniku. Postavio sam zahtjev kolektiva da se Rajnpreht uputi u Beograd na liječenje, jer je to u kaznenom zavodu bilo nemoguće. Upravnik je naš zahtjev energično odbio. Na to smo izabrali posebnu delegaciju od pet članova našega kolektiva. Delegacija je upravniku predočila ozbiljnost Rajnprehtovog stanja zdravlja. Tražila je od njega da mu dozvoli da ide u Beograd na liječenje. I ovog puta je upravnik odbio naš zahtjev. Mi smo mu rekli da razmisli o tome, jer ćemo stupiti u borbu, odnosno u štrajk gladu. Upravnik nije htio da popusti.

U istoj Mladičkoj zgradi bili su smješteni i hrvatski politički zatvorenici — nacionalisti. Neki su od njih bili radićevci, a neki pavelićevci. Na čelu pavelićevaca bio je Juco Rukavina. On je kasnije u NDH bio ustaški pukovnik. Po završetku narodnooslobodilačkog rata Juco Rukavina bio je zajedno sa Milom Budakom i još nekim drugim uhvaćen. Sud je zbog zlodjela ovog zaista izrazitog ustašu primjerno kaznio.

Naslućivali smo da Juco Rukavina šuruje protiv nas sa upravnikom kaznionice. On mu je postao direktan doušnik. U svakoj ozbiljnijoj situaciji upravnik je Jucu pozivao k sebi u kancelariju Mladičke zgrade. Tamo se s njima dogovarao o mjerama koje bi preduzeo protiv nas komunista.

Juco Rukavina, iako hrvatski supernacionalist, odnosno fašist, razgovarao je, kao brat s bratom, sa upravnikom kaznionice Srbijancem. Nije se ničega ustručavao kada je bilo riječi o nama komunistima. A mi smo se borili za prava svih političkih zatvorenika bez razlike bili oni komunisti ili ne.

Juco je s upravnikom govorio tako ne prikrivajući svoju privrženost njemu. Taj bijednik nije ni slutio da smo mi slušali sav razgovor, kao da smo i sami bili prisutni u kancelariji. Ne treba se tome nikako čuditi. Odmah do kancelarije nalazila se jedna naša skupna soba, koja je s kancelarijom imala zajednički zid. U našoj sobi do toga zida podignuto je nekoliko dasaka. Iskopana je prilično duboka rupa ispod kancelarije. Rupa je bila dosta široka, tako da je u nju mogao stati čovjek. Dostizala je do poda kancelarije. I kroz pod moglo se čuti sve šta se u kancelariji razgovaralo. U početku nam nije bila namjera da napravimo rupu da bismo mogli prisluškiivati razgovore špijuna i doušnika. Ne, mi smo samo željeli da saznamo o čemu se razgovara u kancelariji, šta sve uprava sprema protiv nas. To smo, posredstvom ovog našeg »kaznioničkog telefona«, gotovo redovno i doznawali. Naš dežurni, koji se nalazio u rupi, pažljivo je slušao i sve bilježio. Tako smo većinom bili u toku događaja. To da smo, na ovaj način, naišli i na špijuna Jucu Rukavinu, bila je samo neočekivana poslastica. Do tada smo Jucu kao špijuna samo naslućivali. Jedini dokaz kojim smo raspolagali bio je taj da je Juco okorjeli fašist. A sada smo imali, kako ono kažu pravnici, corpus delicti.

Postavili smo upravniku kaznenog zavoda Parađaninu naše zahtjeve u vezi sa liječenjem našeg druga Rudolfa Rajnprehta, i kada ih je on odbio, najavili smo mu da stupamo u štrajk gladu. Za nas štrajk gladu nije bila nikakva novost. U tome su neki naši drugovi imali dosta iskustva. Bilo je i ranije štrajkova, protestnih ili drugih. Trajali su po jedan ili nekoliko dana. U njih smo stupali obično dosta pripremljeni. Uvijek nam je bila glavna stvar da o svakom štrajku gladu upoznamo naše drugove vani. Oni bi onda o tome obavještavali širu javnost. Pokretali su je da se zauzme za nas. Od toga je, uglavnom, ovisio i naš uspjeh.

U Lepoglavi je, na primjer, Moša Pijade, sa ostalim drugovima, stupio u štrajk gladu koji je trajao nekih 16 dana. Štrajk je bio bez uspjeha. Lepoglavski kaznionički ljekar dr Šantl silom je hranio naše zatvorenike gurajući im gumenu cijev u grlo. Sipao je, naime, kroz tu cijev neku tekućinu u koju je bio usuo mnogo soli. Ova tekućina nagrizzala je crijeva, pa su naši zatvorenici dobijali krvavi proliv i nekakvo »kidanje« u stomaku. Po čitave dane sjedili su na kiblama i iz sebe prolivali krv. Stoga su bili prisiljeni da prekinu sa štrajkom.

U Mabirodu je takođe bio organizovan težak štrajk gladu i tom prilikom je umro jedan politički zatvorenik.

I tamo je uprava primjenjivala vrlo drastične mjere.

Organizovali smo mnogo štrajkova. To su bili manji štrajkovi gladu od jedan do pet dana. Najduži štrajk, u kojem sam i ja učestvovao, trajao je 11 dana. A to je bio ovaj o kojem je riječ.

Prvog dana osjećao sam glad. Ali to je neka refleksna glad, jer je svaki čovjek naviknut da u određeno vrijeme jede. Najviše sam osjećao glad četvrtog i petog dana štrajka. Osmog dana, a pogotovo devetog i dalje bio sam gotovo navikao na glad. Nisam je mnogo osjećao. Ona se najbolje izdržavala u ležećem stavu. Stoga smo dosta ležali. No, ipak neki su od nas legli u krevet tek petog, pa i sedmog dana, zavisno od fizičke izdržljivosti i snage. Prvog dana mogli smo da se šetamo po koji sat. Osmog dana bili smo svi u krevetu i nije se više mogla izdržati šetnja. Bilo je tu i tamo i nekih iznimaka.

Soba je bila prilično mirna. Ležali smo u svojim krevetima. Najviše smo razgovarali o hrani. Pasulj sa suhim svinjskim kožicama bio nam je ideal, ali samo sada, osmog dana štrajka. Četvrtog i petog dana štrajka imali smo ljepši izbor. Tada smo još razmišljali o sardinama, o kajmaku, o kolačima i drugim ukusnim stvarima. Što su dani više odmicali, to smo se zadovoljavali prostijim i jednostavnijim izborom. Na kraju smo smatrali da je posve ukusna i tvrda, bajata korica proje. Ali, to je bila samo teorija. Stvarnost je bila glad.

Milan Mijalković, zvani Stojilko,¹⁾ podnosio je štrajk vrlo teško. Dobivao je strašne grčeve u stomaku i jaku glavobolju. Padao je u nesvijest. Ivan Milutinović,²⁾ tada smo ga zvali »Čvorak«, počeo je osmog dana da plavi po čitavom tijelu. Koža mu je svaki dalji dan postajala sve crnija. Bili smo se za njega strašno zabrinuli. Odmah smo ga poslali u bolesničku sobu kod Pavla Beljanskog, zvanog »Lala«. Pavle Beljanski bio je tada naš bolničar, a nikada u životu ranije to nije bio.

¹⁾ Milan Mijalković Stojilko, srednjoškolski profesor, poginuo u NOB-u.

²⁾ Ivan Milutinović, narodni heroj, general-lajtnant u NOB, član CK KPJ, poginuo je poslije oslobođenja Beograda kada je brod kojim se vozio naletio na minu upravo blizu Beograda.

Jedanaestog dana pred veče uprava kaznenog zavoda u Mitrovici saopštila nam je da je prihvatila naše zahtjeve. Ovo saopštenje izazvalo je među nama veliku radost.

Bilo je opasno sada, poslije 11 dana gladovanja, odjedanput se prejesti. To smo znali vrlo dobro. Stoga smo tražili da nam skuhaju čaj sa šećerom. I uprava nam je skuhala pune kazane čaja. Poslije smo primali kašastu hranu, dok konačno nismo opet prešli na našu običnu redovnu ishranu.

Od tada smo opet mogli slati na liječenje u Beograd svoje najteže bolesnike.

I

Šestojanuarska diktatura generala Petra Živkovića — nazivao se novi režim koji su šestoga januara 1929. godine silom zaveli neki generali na čelu sa kraljem Aleksandrom Karadorđevićem. To je bio daleko strožiji režim od ranijega, takođe nasilnog i protunarodnog. Tada su izricane velike kazne za najsitnije političke prekršaje. Nizalo se suđenje za suđenjem. Jedno bi se tek završilo, a drugo je već započinjalo. I tako je išlo neprekidno, nije se ni nalučivao kraj.

Državni sud za zaštitu države osudio je 1930. godine nas nekolicinu po članu prvom Zakona o zaštiti države na kaznu od nekoliko desetina godina robije. Od toga je meni dodijelio tačno deset godina.

Na ovom procesu suđeni su ovi drugovi:

- 1) Jankez Grga, Ivanjska, Bjelovar (osuđen na šest godina robije),
- 2) Benički Antun, Brod na Kupu (dviije i po godine strogog zatvora),
- 3) Bocak Dragutin, Koprivnica (3 godine robije),
- 4) Rusek Antun, Hrašćina — Trgovište (4 godine robije),
- 5) Levi dr Salamon, Travnik (10 godina robije),
- 6) Stilinović Marijan, Sv. Nedelja — Samobor (3 godine robije),
- 7) Šabarić Franjo, Kampovica — Đurđevac (3 godine robije),
- 8) Češnjak Antun, Bisag — Novi Marof (5. godina robije),
- 9) Leskovar Stjepan, Valentino — Pregrad (dviije godine strogog zatvora),
- 10) Valent Slavko, Zagreb (3 godine strogog zatvora),
- 11) Poje Josip, Prezid — Čabar (4 godine robije),
- 12) Grosi Antun, Opuzen (4 godine robije),
- 13) Čor Slavko, Zagreb (2 godine robije).

Osudili su nas zbog komunizma i »terorizma«. Zbog komunista — u redu. Ali ovaj »terorizam«! Ovdje je reakcionarni vlastodržac ispoljio svoju sitnu, demagošku dušu. Želio je time da zaplaši malodušne. Mnogi su ljudi voljeli komunizam. Zbog toga je upravo vlastodržac isticao tobožnji »teror«. Inače, kad ne bi bilo toga, prokletog »terorizma«, ne bi se našlo ni psa, a kamoli poštena čovjeka koji bi osude na dugogodišnju robiju lako primio.

Poslije izrečene presude, Okružni sud u Beogradu predao nas je čuvenoj Glavnjači.

Kad smo stigli tamo, ubacili su nas u jednu zatvoreničku sobu. Soba je bila prepuna zatvorenika, većinom kriminalaca, te se nije moglo ni pomisliti na ležanje. Smjestili smo se tako, da je svaki sjedio između koljena zatvorenika. U sobi je bilo smrdljivo, vruće i zagušljivo. Preznojavali smo se, a i žed nas je strašno mučila.

Trebalo je da u toj strašnoj sobici sačekamo dan kada će nas prebaciti u kazneni zavod. Tada još nismo tačno znali u koji, no ipak smo naslućivali, jer su osuđenici iz Beograda upućivani gotovo redovno u Mitrovicu.

Marijan Stilinović, koji je bio osuđen na istom procesu, sjedio je pored mene. Posmatrali smo i raspravljali o našem položaju. Na kraju uvidjesmo da ništa drugo ne možemo preduzeti osim da — pjevamo. I odmah smo zapjevali. Najprije tiho, pa sve jače. Htjeli smo onima koji su nas ovdje zadržavali dokazati da ne mogu pokvariti naše raspoloženje.

Pjevali smo razne revolucionarne i narodne pjesme. Na početku je pjevanje išlo dosta traljavo, ali smo docnije privukli i druge, tako da je to postao već čitav hor, mada neorganizovan i neskladan. Svaki je pjevao kako je umio i znao, bez nekog ustručavanja. Uglavnom, u sobici je bilo veselo. Nestalo je žalosti i kuknjave u ovoj inače kukavnoj i žalosnoj atmosferi Glavnjače. Naša soba postala je na svoj način privlačna. Stražar nas je opominjao. Pjevali smo i dalje. Polako su počeli da pjevaju i u drugim sobama. Vjerovatno zbog toga se uprava požurila da nas se što prije otarasi. Brzo su nas fotografisali. Svakoga na nekoliko načina: iz profila i s lica. Isto tako na brzinu su nam uzeli otiske prstiju i svršili sve drugo što su smatrali potrebnim. Poslije se nas svezali u lance, predali žandarima i otpremili na željezničku stanicu.

Vezani dva po dva u lance našli smo se u vozu za Mitrovicu. I u vozu smo nastavili da pjevamo naše pjesme. Žandari koji su nas pratili, mirno su sve posmatrali. Posmatrali su nas i putnici. Neki ozbiljno, a neki smješkajući se. A mi smo pjevali, jer nismo htjeli da dajemo utisak slomljenih ljudi.

Pjevali smo i zbog toga što smo se radovali da ćemo se u Sremskoj Mitrovici sastati s mnogim našim drugovima. Između ostalih, tamo se nalazio i Moša Pijade. O njemu smo već dosta čitali i čuli mnogo raznih stvari, kao, na primjer, da prevodi Marksov *Kapital*, da se bavi slikarstvom i da uči kineski jezik.

Čini mi se da neću mnogo pogriješiti ako se malo na ovome mjestu udaljim od započetog izlaganja, te ako ispričam jednu lijepu, ali prilično naivnu anegdota o Moši Pijade. Ovu anegdota ispričao mi je Kosta Novaković — »Dragačevac« u Beču u vrijeme kada sam još bio student na medicinskom fakultetu.

Evo te anegdote:

Dogodilo se to odmah u početku Mošinog robijanja kada se još nalazio u samici. Na njegovim nogama i rukama visili su lanci. Jednoga dana, kao i svakog drugog, Moša se šetao u krugu sa ostalim robijašima zveckajući svojim teškim lancima. Malo pognute glave obilazio je u krugu utabanom stazicom desetak koraka iza jednog zatvorenika. Držeći ruke na leđima, pravio je krug za krugom i nešto razmišljao. Odjednom se pojavi Rogulja, bahati upravnik kaznenog zavoda, i ukočeno prođe pored kruga kojim su šetali robijaši. Čuvar otresito pozdravi, neki robijaši skinuše kažnjeničke šajkače i opet ih staviše na glavu. Moša šeta i dalje držeći ruke na leđima, kao da nikoga ne vidi. Iza Roguljinih leđa, na desetak metara udaljenosti, veselo trčkara njegov vitki pas vučjak, strižući ostrim ušima. I on prolazi pored robijaškog kruga. Tada se Moša trže, skide brže šajkaču s glave i pozdravi vučjaka, naklonivši se malo udesno prema psu. Stavivši opet šajkaču na glavu, Moša nastavi dalje da šeta u krugu kao da se ništa nije ni desilo. Bio je potpuno miran i ozbiljan.

Kada sam se, iza kaznioničkih zidova, prvi put sastao sa Mošom Pijade, ispričao sam mu tu anegdotu, koju sam, štaviše, čuo direktno iz usta njegovog dobrog druga i prijatelja Koste Novakovića »Dragačevca«. Moša se na to samo šeretski nasmijao i divio bujnoj mašti plemenitog naroda, rekavši mi pri tom ukratko: »Ni trunke istine. Šetao sam se, doduše, u krugu i držao ruke na leđima. To je sve.«

Voz je stigao u Sremsku Mitrovicu. Žandari su nas povelj cestom. Lanci su zveckali... U kaznenom zavodu prelazili smo iz dvorišta u dvorište, čekali pred jednim vratima, drugim, trećim. Birokratija je naplaćivala svoj danak. Čekali smo, čekali. I vrijeme je stalno prolazilo, kao da je zaista bez ikakve vrijednosti. Čekanje, dakle, bilo je naš prvi utisak koji smo stekli u Mitrovačkom kaznenom zavodu.

Dok smo tako čekajući sjedili na kamenoj ogradi, pored nas je prošao neki ključar. Izdaleka se čulo zveckanje njegovih ključeva. Najednom se obracnu na nas:

— Pazi lopova komunističkih. Sjeli kao neka gospoda. Misle da sjede u nekim foteljama. E, daćemo mi već vama komunistima fotelje, lopovi razbojnički:

Marijan i ja pogledamo se malo začuđeno. Na to će Marijan:

— Gledaj ti ovoga batinaša. Alaj ga je kaznionička majka naučila uljudnosti.

— Da, prava pravcata pasja njuška. Biće tu povuci potegni — odgovorih.

To je bio drugi, dublji utisak koji smo dobili u Mitrovačkom kaznenom zavodu. Kasnije, u toku dana, dolazilo je do sličnih i neobičnih susreta.

Biće takvih susreta još vrlo mnogo u našem životu ovdje, mislio sam u sebi.

Možda su to isto mislili i moji drugovi.

Na kraju su nam žandari odvezali lance s ruku i predali nas kaznioničkom stražaru. Taj stražar bio je ujedno i ključar u samačkom odjeljenju.

Doveli su odnekuda nekoliko kriminalaca koji su u kaznenom zavodu brijali i šišali ostale osuđenike. Stilinović i ja sjeli smo jedan do drugoga na neku kamenu klupu i tako su nas ošišali do kože i obrijali. Nas dvojica imali smo podugačke brade i brkove. Marijan je imao crnu, porijetku i dugačku bradu i tanke brkove, a ja svjetložučkastu, gustu i okruglu bradu i debele brkove, koji su mi dobro pokrivali gornju usnu. Čini mi se da smo bradu i brkove pustili da rastu iz čisto higijenskih razloga, kao i zbog toga da bismo izbjegli često maltretiranje oko šišanja i brijanja. Mjesec dana proveli smo bili u policijskom zatvoru u Petrinjskoj ulici, pa onda u kotarskom istražnom sudu u Zagrebu. Odatle su nas bili prebacili u Okružni sud u Beograd, pa napokon u zloglasnu Glavnjaču. Stoga su nam brade bile dobro porasle. Kaznionički brijači imali su zbog toga sa nama dosta posla.

Preobukli su nas u okrpljeno zatvoreničko odijelo sa dugačkim rukavima i prekratkim nogavicama. Izgledali smo kao pravi odrpanci.

Ušli smo u odjeljenje samica. Tu nas je ključar jednoga po jednoga ubacivao u samice. Pri tome je svakome po nešto opsovao.

— Hajde u bajbuk, prijavi ministre. Idi zagrlj onu kiblu. Pa, majčine sine, uči se u samici brojati korake.

Vrata samice zatvorila su se za mojim leđima. Dobro sam čuo metalni zvuk ključa koji se okretao u bravi.

Štao sam usred samice. Bila je dugačka osam omanjih koraka, a široka četiri. U jednom uglu nalazila se gvozdена kibla, pokrivena drvenim poklopcem. U drugom — mali drveni stolić sa stolicom. Nasuprot stočiću, nalazio se gvozden krevet. To je bilo sve.

Na debelim jednokrlnim vratima isječena je bila okrugla rupa kroz koju je ključar svaki čas virio. Mi smo tu rupu nazivali »buša«.

Na zidu, nasuprot vratima, gore visoko, bio je prozorčić — uzak i nešto poširok otvor sa debelim i čvrstim gvozdenim rešetkama. Prozorčić se nalazio tako visoko da sam kroza nj mogao pogledati samo ako bih se popeo na drveni stočić.

Nekoliko dana kasnije pokušao sam da pogledam napolje. Pomakao sam stočić i popeo se. Ali tek što sam se sasvim istegao, uspio sam da dohvatim rešetke.

Ispred sebe sam vidio sve same gvozdene rešetke. Bile su iste, takve kao i na mom prozoru.

Odjednom se otvoriše vrata moje samice. Ključar uđe i viknu:

— Ha, tu li si, ministre! Uhvatio sam te na djelu. Šta to radiš na prozoru? Zar ti nisam rekao da je to strogo zabranjeno? Sutra ćeš upravniku na raport. Neće ti pomoći nikakav izgovor.

— Na prozoru sam sušio peškir. Eto to sam radio i ništa više — odgovorih ključaru.

— Lažeš, gledao sam ja kroz »bušu«. Protezao si se i gledao. Na raport, na raport. Ne bježi ti kazna.

Sutradan me je ključar izveo na raport pred upravnika kaznionice.

— Šta je to bilo? Zašto ne poštuješ propise? — upitao me je upravnik.

— Sušio sam peškir — odgovorio sam mu.

— Kakav peškir, kakve trice. Nemoj tako očito lagati, kada te je ključar lično uhvatio na djelu. Tri dana tvrdog ležaja i tri dana posta. Eto, to ti je za prvi put. Pazi da ti drugi put ne bih dao još veću kaznu.

Ključar mi je s velikom slašću oduzeo sve s kreveta. Morao sam tri dana ležati na goljoj dasci, bez igdje ičega.

Tri dana uzastopce donosio mi je samo po pola porcije suhog hljeba. I ništa više. To su nazivali: tri dana posta. Pri ulasku u ćeliju ne bi propustio da ne izmisli poneku uvredu.

— Eto ti tvoje pečenke, gospodin-ministre?

Ili:

— Deder, omasti brke, gospodičiću.

I tako su prošla tri dana tvrdog ležaja i posta.

Svakim danom sve sam više mrzio i stražare i upravnika kaznionice, i cijeli mitrovački kazamat.

II

Prema propisima u kaznenom zavodu, svaki novi zatvorenik po dolasku u Mitrovački kazneni zavod trebalo je da izdrži puna dva mjeseca u samici. U tom pogledu upravnik je mene malo i »počastio«. Smatrao je da mi je potrebna duža samačka škola. Ne znam zašto je baš tako sa mnom postupao. Možda zbog toga što sam završio medicinski fakultet. Bilo kako mu drago, moj boravak u samici bio je produžen za još petnaestak dana.

Svaki čovjek, čim padne u zatvor, odmah dobija potrebna uputstva od starijih zatvorenika. Tako je bilo i sa mnom. Tek što sam bio uhapšen i bačen u policijski, a poslije i u sudski zatvor, od drugih zatvorenika naučio sam kako se kucanjem po zidu može sporazumijevati i dogovarati s drugom u susjednoj ćeliji.

I ja sam odmah po ubacivanju u samicu želio da saznam ko se nalazi u mom neposrednom susjedstvu. Tiho i oprezno zakucuo sam na lijevi zid.

— Ko si, druže?

— Marko Orešković, zvani »Krtija«. Znaš li me?

— Lično te ne znam, ali sam čuo za tebe.

Naravno, upitao je i ko sam ja.

Dogovorili smo se da ćemo se sutra ujutro vidjeti prilikom čišćenja i lično upoznati.

Marko je bio veseo čovjek. Kucali smo svakog dana jedan drugom. On je izvodio razne šale. Da je slučajno neko u tom trenutku pogledao kroz otvor na vratima, mogao bi vidjeti kako se smijem, sam u svojoj ćeliji i steći utisak da sam poludio.

Marko mi je, između ostalog, kucanjem ispričao zašto su ga drugovi nazivali »Krtijom«.

— Ja sam ti po zanimanju šofer — otkucavao mi je — imao sam neko staro tandrakalo, neki stari taksu. To je bila prava krtija. Sama olupina. Moja hraniteljica. E, eto, zbog te moje olupine, drugovi su i mene prosto nazivali »Krtija«. A zašto su tebi dali ime »Sunja«? Da taj tvoj nadimak nema neke veze sa željezničkom stanicom Sunjom?

— Ne, nema to nikakve veze. Moja priča je čudnovatija nego tvoja. Volio sam mnogo da čitam o kineskom revolucionaru Sun-Jat-Senu. Isto tako i da pričam o njemu. I tako se našao drug, pa mi jednostavno prišao ime »Sunja«. Od tada mi taj nadimak ostade.

Svakog dana rano ujutro ključar je radi čišćenja otvarao vrata na samicama i mi smo izlazili na hodnik. Tada smo se viđali sa ostalim drugovima, pozdravljali i u gužvi ponešto na brzinu dogovarali.

U takvoj situaciji sam upoznao Marka Oreškovića, revolucionara iz Like. Približili smo se jedan drugome i srdačno pozdravili. Bio je impozantan, visok i vitak čovjek. Moglo bi se reći da je imao smeđu kosu s nijansama bjeline. Na prvi pogled davao je utisak veselog i prijaznog sagovornika.

U donjem spratu odjeljenja samica čulo se jako zveckanje lanaca. Tamo se nalazio Spasoje Stejić, atentator na kralja Aleksandra. On je već preko osam godina bio u samici. Na nogama je neprekidno nosio teške lance.

Naš ključar bio je velika prznica. Ako se dobro sjećam, zvao se Aleksa. Jednoga ranog jutra bio je neobično neraspoložen i grub. Otvarao je vrata samica. Brzo smo hvatali »kible« i iznosili ih na izlivanje i pranje. Nastala je gužva kao i obično. Dolje se čuo zveket lanaca. Ključaru je sve smetalo. Sva-ka sitnica.

— »Krtija« je, noseći svoju kiblu, poluglasno uzvikivao:

— Naprijed, juriš, braćo...

— Hajde, stoko, ne galami toliko. Ti tamo, konju, nosi brzo kiblu. Ne zadržavaj se! Idi u samicu! — vikao je, obraćajući se na više strana, ključar Aleksa.

Nizala se uvreda za uvredom. Nekolicina nas se u tišini dogovorismo da ga opomenemo. Jedan podviknu:

— Slušaj ti, ključaru, ne viči toliko.

A drugi nastavi:

— Ne moraš da vičeš kao prostak.

— Nismo mi tvoja stoka. A ako ne prestaneš da se dereš, mi ćemo ti odvratiti istom mjerom — doviknuo sam.

On se okrenu prema meni i dreknu:

— A što to ti meni govoriš »ti«. Ja nisam za tebe »ti«.

— Kad sam ja za tebe »ti«, onda si i ti za mene isto.

— Naravno, naravno, nemoj ti nama da govoriš ti pa nećemo ni mi tebi — doviknuli su neki drugovi.

— Ako budeš vrijeđao ti nas, vrijeđaćemo i mi tebe.

Ključar je shvatio šta je uradio, pa je zašutio. Nije nam, čak, ni zaprijetio da će nas odvesti na raport upravniku, mada nas je prije toga za svaku sitnicu vodio k njemu.

Tako sam stekao novo iskustvo. Osjetio sam da kolektivni otpor snažno djeluje i u teškim uslovima. Ključar je očito u sebi kipio od bijesa, a ipak nas sve zajedno nije mogao predvesti na raport. Nije mu se ukazala prilika da izvuče jednog ili dvojicu i optuži ih kao kolovođe. Vidjeli smo da je riješen da nam se pojedinačno sveti, ali se, ipak, od toga časa nešto pristojnije ponašao.

Prema kaznioničkom propisu, svi zatvorenici su imali pravo da šetaju po jedan sat dnevno. Šetali smo u krugu jedan za drugim: niko nije smio ništa da govori. Za rad i disciplinu na šetnji odgovarao je opet onaj ključar. On je stajao dva do tri metra po strani kruga i budno pazio da neko ne prekrši red. Opominjao nas je i za najmanju sitnicu.

Desetak metara dalje nalazio se drugi krug, pa onda treći. I tako se nekoliko krugova okretalo jedan do drugog kao točkovi na vodenici.

Imali smo debela, suknena zatvorenička odijela od srbijanskog seljačkog šajka. Zimi smo nosili odijela smeđe ili crne, a ljeti bijele boje. Na glavi smo nosili kažnjeničke kape od istog sukna. Te kape mogli smo tako izdužiti, da su izgledale kao biskupske visoke mitre. Josip Kraš, zagrebački komunist, dok je bio s nama na robiji, nosio je uvijek do vrha izvučenu kapu. Zato smo mu i nadjenuli ime »Papa«.

Jednog dana šetali smo utabanim puteljkom nas dvadesetak političkih zatvorenika iz samica. Sunce je jako grijalo. Bilo je vrlo toplo. Kažnjeničke šajkače su nam nepodnošljivo stezale čelo. Ispod pazuha i po leđima curile su debele kapi znoja.

Meni je postalo nesnosno. Skinuo sam kažnjeničku kapu i nosio je u ruci. Ključar je to odmah opazio. Bijesno je zavikao:

— Čuješ li, šta ti to radiš? Kapu na glavu! Odmah! Jesi li me čuo?

— Vruće je, ne može se izdržati — odgovorio sam.

— Kapu na glavu, kažem ti. Ne kvari reda!

Pogledao sam ključara srdito. Ne govoreći ništa, bacio sam kapu na travu. Zatim sam u hodu skinuo i kaput, te i njega bacio do kape. Ključar je vikao još jače:

— Hej, ti tamo, šta to radiš? Jesi li poludio? Nemoj da kvariš red! Predvešću te na raport gospodinu upravniku. Uzmi kaput i kapu i navuci ih opet!

Šetali smo mirno i dalje. Bez ijedne riječi, jedan za drugim, svi zatvorenici iz našega kruga poskidali su kape i pobacali ih na travu.

Sutradan je ključar ušao u moju ćeliju:

— Hajde, spremi se gospodinu upravniku na raport!

— Zar si nas tužio. Zar nisi toliko pametan, pa da uvidiš da je to moralo biti?

— Tužio sam samo tebe. Ti si kolovođa. Da nije bilo tebe, niko se ne bi skinuo. Prekršio si red i disciplinu.

Kad smo stigli do upravnikove kancelarije, najprije je ušao ključar i zadržao se nekoliko minuta. Zatim je pozvao mene. Upravnik je sjedio za pisaćim stolom i šutio. Najzad me je pogledao i započeo:

— Ti si doktor medicine. Ne razumijem uopće kako si otišao u komuniste. Mogao si lijepo da radiš svoj posao. Liječio bi ljude i zarađivao teške pare. Bez brige, kao gospodin. E, pa dobro, kad si tako izabrao, neka ti bude. A šta ti bi da kvariš naš red i našu disciplinu? Da je to uradio neki šuster ili zidar, ne bi me ništa začudilo. Oni su nepismeni i nekulturni. A ti, kulturan čovjek, doktor medicine! — pa da se upuštaš u takve stvari!

— Nisam se ja bunio protiv reda i discipline. Samo sam smatrao da imamo pravo da šetamo po jedan sat. To je naše pravo po zakonu.

— Pa jeste, ta šetnja se izvodi svakodnevno.

— Da, ali naša šetnja je mučenje, a ne šetnja. Nigdje u propisima ne stoji da se zatvorenička šetnja mora pretvoriti u mučenje, a ovdje je zaista tako. Sunce grije. Nesnosno je toplo. A mi šetamo u debelom odijelu sa suknenim kapama i znojimo se. Zar nije to mučenje? Možemo dobiti sunčanicu i pasti u nesvijest. Pa šta bi bilo onda ako bi neko umro od sunčanice. Rekli ste i sami da sam doktor medicine. Vršio sam samo svoju ljekarsku dužnost.

Moja medicinska logika nije mi pomogla. Kažnjen sam sa sedam dana boravka u mračnoj ćeliji. Za to vrijeme šetao sam odvojeno od drugih.

Tamna ćelija bila je iste veličine kao i druge. Kad su mi se oči malo prilagodile, mogao sam ponešto vidjeti. Prozorčić je bio kao i u svakoj drugoj samici. Gvozdene rešetke takođe, samo su se iza njih nalazili drveni kapci. Otvarali su ih po jedan sat dnevno, i to onda kada sam se nalazio na šetnji. Tada, poslije 23 sata provedena u mraku, svjetlo bi mi bljesnulo u oči, te sam nekoliko časaka morao držati ruke na njima.

U tamnoj ćeliji nije bilo ni stola ni stolice. Nije se moglo nigdje sjesti. Gvozdeni krevet nalazio se u uglu do vrata. Bio je zaključan u kavezu od debelih, gvozdenih šipki. Cijeli dan mu nisam mogao prići. Pred mrak ključar bi otvarao taj gvozdeni krevet i ja bih legao. Do jutra sam ostajao zaključan. To se ponavljalo iz dana u dan.

Danju bi beskonačno dugo šetao u mraku, brojao korake i razmišljao:

— Čemu ova mračna ćelija? Kakva je to kaznena mjera? Ko li je izmislio takvu vrstu kažnjavanja?

Spasoje Stejić, politički zatvorenik, bio je u samici punih osam godina. A možda i mnogo više. Zbog toga se navikao da sam sa sobom razgovara.

Poslije izdržane kazne u tamnoj ćeliji, vratio sam se u svojuATICU. Tada mi je ona izgledala ljepša nego prije. Saznao sam da postoji i druga, mnogo gora od nje.

III

Od prvog dana u samici svaki je zatvorenik dobivao ponešto da radi, da trijebi pasulj, da čija perje ili nešto drugo. Zatvorenik je u samici svakodnevno vrijeđan, privođen na raport, kažnjavan i maltretiran. Zavodska »samopripremna škola« trajala je obično puna dva mjeseca.

Boravak u samici bio je vrlo mučan i dosadan. Dani su izgledali kao mjeseci a mjeseci kao godine. Svaki je zatvorenik pravio na zidu ili na drugom mjestu recke ili crtice da razbije dosadu i obilježi vrijeme provedeno u samici. Ja sam te recke urezivao svakog jutra, čim bih ustao iz kreveta. Vrijeme smo prikraćivali i u prepirci sa ključarima koji su bili odabrani za samice. Najbahatiji su bili ključari odjeljenja samica. Tako je uprava kaznionice provodila u djelo brutalni kaznionički režim. Da li je ona postigla svoj cilj prema političkim zatvorenicima — komunistima, drugo je pitanje.

Dvomjesečni rok »školovanja« u samici nije važio za svakog podjednako. Katkada ga je upravnik kaznionice produžavao. To je bila vrsta kažnjavanja, koju je on rado primjenjivao. Pošto sam izdržao redovni samački zatvor i produženje na ime kazne, prebačen sam u zajedničku sobu.

Zajedničke sobe bile su razbacane po zgradama i bile su razne veličine. U nekima je bilo i po 40 kreveta poređanih u dva gusta reda sa prolazom u sredini. Tu sam sreo mnoge drugove, a upoznao sam i dosta novajlija, koje ranije nisam susretao.

Najveći broj političkih zatvorenika bio je raspoređen po radionicama. Kada sam prešao iz samice u zajedničku sobu, mene su najprije dodijelili u knjigoveznicu. Tu sam radio sa nekoliko drugova. Sjedili smo za jednim stolom. Umjesto da povezujemo knjige, iskorišćavali smo svaku priliku za razgovor. Čitali smo i raspravljali o problemima koji su nas interesovali. Kriminalni zatvorenici koji su radili u istim radionicama, gledali su nas i čudili se. Kada su vidjeli šta mi radimo, počeli su se ugledati na nas i raditi manje. Proizvodnja je tako sve više opadala. Naglednici radionica opazili su to i zato su se svakodnevno s nama prepirali.

Onda su me prebacili u tkaonicu. Dobio sam razboj za tkanje debelog platna. U rukovanju razbojem poučavao me je politički zatvorenik Branko Solarić, sindikalni funkcioner trgovačkih pomoćnika i namještenika iz Beograda. Radio je već u tkaonici nekoliko mjeseci i znao je osnovne pokrete razbojem.

U istoj radionici nalazio se i politički zatvorenik Mitar Trifunović Učo iz Tuzle. Rođen je u Bosanskom Šamcu 1880. godine. Jureći trbuhom za kruhom, stiže u Srbiju, gdje najprije služi kao učitelj, a onda 1911. godine dolazi u Tuzlu i zapošljava se kao službenik u radničkoj bolesničkoj blagajni. Tu se srodio sa tuzlanskim radništvom i, konačno, postao je neotuđivi dio njegova tijela. Braneći radništvo na svakome mjestu i u svakoj prilici koračajući skupa s njime, dospio je, eto, da kao robijaš bude u tkaonici zloglasnog Mitrovačkog kaznenog zavoda. Iako već ostario, on je nastojao da se drži mladalački. Hodao je uspravno i zbog slabosti dosta ukočeno. Mitar je bio stari borac, vrlo omiljen i popularan revolucionarni tribun u Bosni, a naročito među tuzlanskim radnicima i rudarima. Zbog drugarstva, nesebičnosti i poštenja bio je popularan i omiljen i kod nas političkih zatvorenika.

Branko Solarić mi je davao uputstva:

— Pazi, u desnu ruku uzmeš čunak... Snažno ga baciš i uhvatiš lijevom rukom kad proleti kroz niti. Ne budi previše revnistan. Ako se pokvari platno, ne brini. Nismo došli da radimo za kazneni zavod. Uskoro ćemo tražiti da nas oslobode fizičkog rada. Nemoj se zbog toga svadati s nadglednikom. Ukoliko što prebaci i ukori te, ubijedi ga da još nisi dobro naučio zanat. Reci mu da nisi navikao na fizički rad. Nemoj bez potrebe izazivati sukob. To ćemo organizovano i ujedinjenim snagama. Znaš?

— Znam, Branko znam, biće sve u redu.

Sjedio sam za razbojem. Bacao i hvatao čunak. Tkao sam i dosta kvario. To se dešavalo više iz neznanja nego hotimično. Radio sam polako i bez naprezanja. Mogao sam i brže da radim, jer nije teško tkati, samo treba strpljenja. Dogovorili smo se da ne budemo suviše revnosni. Sedmoga dana rada nadglednik mi priđe i reče:

— Da vidim šta si uradio? Nisi izatkao ni metar platna. A kakvi su to čvorovi po ivicama? Za ovo platno neće niko dati ni prebijene pare.

— E, pa nisam po zanimanju tkač. Kad budem ispekao zanat, vidjećete kako će platno biti lijepo. Pravo da vam kažem, lijepo je tkati. Jest posao težak, ali je zanimljiv. Samo, gospodine naredniče, plašim se da ću teško savladati tkački zanat kad sam u životu posve nešto drugo učio.

— Radi ti, radi, pa ćeš i naučiti. Niko se nije naučen rodio. Potrudi se malo više, pa će ići. Kad budem opet došao, hoću da te vidim već obučenog.

— Dobro, postaraću se, ako ikako bude moguće.

— Sve je moguće — odgovori nadglednik i ode.

Mitar Trifunović vjerovatno nas je posmatrao i poslije toga prišao k meni.

— Je li te nadglednik opomenuo, šta li? Ne brini. Samo polako i nemoj se sekirati. Ti s njime tako da te ne može privesti upravniku na raport. Tako udesi svoje ponašanje. Mi ćemo već nešto preduzeti da regulišemo svoj život ovdje.

— Hoću, Učo, ne brini. Ništa se ne može postići pojedinačno.

— Da, teško je — nastavio je Mitar. — Ja sam već star, a vidim ima nas ovdje mnogo. Koliko li je tek pokret vani jak, kad nas je ovdje toliko. Ranije nas je bilo tu i tamo pokoji, a sad nas ima i mladih i starih podosta. To me mnogo raduje. Samo mi nije drago što toliki drugovi dopadaju zatvora. Zar tako mora da bude. Treba bolje, opreznije raditi i ostati što duže u narodu, među radnicima i omladinom.

— Tako je Učo, ali znaš, došao šesti januar i diktatura, pa nas jure. A drugovi se za to nisu dobro spremili.

— Da, da znam, upravo zbog toga treba mnogo pametnije i smišljenije raditi.

Naposljetku čika Mitar pogleda lijevo i desno i laganim korakom ode od mene.

Gledao sam malo za starim čovjekom, učiteljem i revolucionarom kako se usitnjenim koracima, držeći se dosta uspravno, polako udaljava i onda opet, kada niko od stražara ne vidi, ponovo pristupa nekom drugom komunisti, neiskusnom novajliji. Učo-Mitar i ovdje, u kaznenom zavodu, obavljao je vjerno svoju učiteljsku dužnost samo nešto malo drukčije. Približivši se nekome od nas, učio je kako da se vladamo, da ne nasjednemo provokacijama te da zajedničkim naporima držimo visoko politički moral.

Tako nas je stalno poučavao naš stari bard »Učo«. On je bio i pozvan da tako postupa. U njemu, starom revolucionaru i jednom od osnivača Komunističke partije Jugoslavije, nataložilo se tokom dugogodišnjeg rada ogromno revolucionarno iskustvo, koje je valjalo svakako poštovati. »Učo« je prošao kroz sito i rešet. Učestvovao je kao dobrovoljac i na solunskom frontu, vjerujući da se bori za slobodnu Jugoslaviju. A kasnije, na znamenitom Vukovarskom kongresu, izabraše ga, kao delegata iz Bosne i Hercegovine, u Centralno izvršno vijeće partije. Potom je postao i član Izvršnog odbora Komunističke partije za Bosnu i Hercegovinu, a vršio je i funkciju sekretara Saveza sindikata rudarskih radnika za BiH. Kao organizator rudarskog štrajka, učesnik je proslavljene Husinske bune. Zbog toga je često dopadao zatvora. Kada je 1934. godine izašao iz mitrovačkog zatvora, nastavio je sa svojim revolucionarnim radom. Radio je neumorno i predano.

Prvi utisak, koji je na mene izazvao učitelj Mitar Trifunović u ovom prvom i posljednjem susretu s njime, ostao je u meni još uvijek nedefinisan. Samo mi je to ostalo u pameti da je on čovjek izvanredno visokih ljudskih kvaliteta. Među svim našim političkim robijašima, što su se u to vrijeme nalazili u Mitrovačkom kaznenom zavodu, malo koji bi se mogao takmičiti s njime.

1941. godine, za vrijeme ustaške strahovlade u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) doktora Ante Pavelića i njegovih istomišljenika, ustaše uhvatiše »Uču« i odvedoše ga u zloglasni Jasenovac, odakle se nikada više nije vratio.

IV

Bilo je to jednoga dana, sredinom 1930. godine, rano ujutro. Na uobičajeni znak počeli smo da se budimo. Neki kažnjenici još su se malo protezali na ležištima, drugi su trčali u umivaonicu da se umiju, a oni najhitriji već su počeli na brzu ruku da uređuju svoje krevete. Na prvi pogled činilo se da je to obično, svakodnevno jutro u Mitrovačkom kaznenom zavodu: poslije uređenja kreveta, umivanje, doručak, šetnja i odlazak u radionice.

Ali ovoga puta nije bilo tako. Naš Kaznionički partijski komitet — »Kakić«, kako smo ga zvali — postavio je upravi zahtjev za poboljšanje uslova života i rada u zatvoru. Između ostalog, tražili smo da budemo oslobođeni fizičkog rada, te da nas, političke osuđenike, odvoje od ostalih i smjeste u posebne prostorije. Cilj tih zahtjeva bio je da stvorimo pogodne uslove za pretvaranje našeg, većinom dugogodišnjeg, zatvora u neku vrstu školovanja. To je vrlo dobro znala i uprava. Stoga je i borba oko toga pitanja bila prilično složena i teška. A 1930. godine kada se to zbivalo, nismo još imali dovoljno iskustva u vođenju takve vrste borbe. Ali, bili smo puni poleta. I kad uprava nije pristala da ispuni naše zahtjeve, stupili smo u štrajk glada.

Tog jutra je počelo.

Pržena juha pušila se u kazanima, a mi nismo dolazili sa porcijama. Hljeb smo svi odreda odbacili na gomilu.

Stražari i ključari postali su nervozni. Neki su i bili prebljediti. U prvi mah nisu ni sami znali šta da počnu. Nisu se snašli.

No uprava kaznionice nije stala skrštenih ruku. Naredila je stražarima da nas, kao i obično, izvedu u šetnju u dvorište. U međuvremenu se dala na posao. Odmah poslije šetnje, došli su tamničari sa listom od šezdesetak imena političkih osuđenika. Tu su bili drugovi Moša Pijade, Đuro Pucar i drugi. Kada

se završilo prozivanje, morali smo pokupiti svoje prnje, pa su nas onda postrojili u dvorištu kaznenog zavoda.

Žandari, koje je uprava hitno pozvala, stigli su zaista nevjerovatno brzo. Izvukli su svoje lance, pa su nas sve dva po dva čvrsto vezali. Zatim su, posebnim lancima, dvojicu po dvojicu vezali u četvoro. Poredali su nas u kolonu i tako smo krenuli na željezničku stanicu. Žandari sa punim karabinima, na čijim su se cijevima svjetlucali noževi, okruživali su nas sa svih strana.

Na željezničkoj stanici očekivali su nas, spremni za transport, marveni vagoni.

Ukricali su nas brzo i voz je krenuo.

U uglu jednog vagona sjedili smo nas četvorica. Za moju desnu ruku bio je vezan Đuro Pucar Stari. Našu grupu čuvao je plavi žandar srednjih godina. Kaplar. Pažljivo je slušao naš razgovor. U početku smo mislili da je revnostan zbog svoje dužnosti. Smatrali smo da pazi na naš razgovor da bi mogao podesiti svoje žandarsko držanje. Ali nije bilo tako. Gledao nas je svojim krupnim radoznalim očima i slušao. Odejdnom se obrati meni:

— O vama sam dosta slušao.

Odmah smo opazili da nije zlonamjieran, pa ga jedan od nas upita:

— A ko ste vi? Odakle nas znate?

— Znam da vas to interesuje. Meni je jako teško pri duši da vas upravo ja moram da pratim ovako vezane u lance i u ovim marvenim vagonima. Bio sam radnik, rudar. Plaćali su nas slabo. Život je bio veoma težak. Bilo je dosta gladovanja. Dijete slabunjavo. A nije tako bilo samo kod mene. Slično su živjeli svi moji drugovi i susjedi. I oni su radili u rudniku. Tako se nije moglo dalje. I stupili smo u štrajk. Štrajk je propao. Nismo izdržali. Slomili su nas. Bio sam otpušten sa posla. Kao i mnoge moje kolege. Tu je žena, tu je dijete. A ja bez posla. Nema šta da odnesem kući. Počeo sam da se stidim od svoje vlastite žene. U policiji su mi rekli da bi me oni primili. U početku bilo mi je teško. Ali sam docnije pristao. Postao sam policajac. Dugo nisam mogao izdržati, pa sam otišao, evo vidite, u žandare. I sada sam ovdje. Pratim vas vezane u lance na putu za lepoglavsku kaznionicu — završio je žandar svoju priču.

U našem vagonu bilo je dosta živo. Svaka grupa zatvorenika nešto je razgovarala ili je o nečem raspravljala. Kad bismo se približavali nekoj većoj željezničkoj stanici, zapjevali bismo »Internacionalu« ili pjesmu »Radnici sela, grada«, ili neku drugu revolucionarnu pjesmu. U početku su nas žandari zbog toga opominjali, izdirali se i prijetili. No mi bismo se smirili tek kada bismo završili pjesmu. Pošto smo poslije pjevanja tiho razgovarali, žandari su uvidjeli da nije ni njima zgodno na proputovanju zametati kavgu s nama, pa su se i oni pomirili s tim da pjevamo kada nam se prohtije.

U drugom ćošku našega marvenog vagona sjedila je ispred nas druga grupa zatvorenika, među kojima se nalazio i Martin Franekić, zvan »Komarac«. Ovi naši drugovi nešto su živo između sebe razgovarali. Smijući se, posmatrali su lance na svojim rukama. U toj grupi našao se i neki kriminalac. To je bio jedan od onih opasnih provalnika i obijača tuđih kasa kojeg se uprava Mitrovačke kaznionice svakako htjela otarasiti, pa je uz put iskoristila priliku i uputila ga sa nama u Lepoglavski kazneni zavod.

Razgovor koji je vodila ova grupa drugova, zainteresovao nas je, pa smo joj se malo približili da bolje čujemo. Opazili smo da glavnu riječ vodi upravo onaj provalnik. Pokazivao je našim političkim drugovima svoje bravure.

— Evo — govorio je — sada su lanci na vašim rukama čvrsto zaključani i zbog toga niste u stanju ništa da radite s njima. Kao da ih i nemate. A sada, pogledajte, ovi vaši lanci su potpuno otključani i ja ću ih opet zaključati onako kako su i bili.

To što je onaj kriminalac govorio, zaista je i uradio. U rukama je imao samo jedan malo zavijeni ekserčić, s kojim je otključavao i opet zaključavao lance na rukama. Pri tom su se naši drugovi slatko smijali i mnogo čudili vještini prstiju ovog mladog, blijedog i neuglednog čovječuljka, a ipak opasnog obijača tuđih kasa. Moram priznati da mi je izgledao u tome momentu kao neki mađioničar koji u svom poslu stalno priča: »Sad me vidiš, sada me više ne vidiš«.

Voz je u Sisku trebalo da čeka neko vrijeme. Naš pratilac-kaplar otišao je nešto da kupi.

Odjednom, začusmo kako neko sa perona stanice glasno viče moje ime. Nije zaboravio da naglasi ni moju doktorsku titulu. Vikao je jednom, pa drugi put i treći put.

Ja sam se odazvao.

— Tu je vaš brat. Došao je na stanicu. Pozdravio vas je i dao za vas paketić.

Bilo mi je malo čudno. Znao sam da u Sisku nemam nikog svoga. Najmanje sam se mogao nadati da je tu moj brat, koji je inače živio u Splitu. Ipak sam odgovorio:

— Neka ga, neka. Recite mu da sam zdrav i da se dobro osjećam. Kažite mu da i ja njega pozdravljam. Zahvalite mu na poklonu u moje ime. Raduje me što me se sjetio i ovom prilikom.

Uskoro se u vagon vratio naš žandar-pratilac. Veselo nam je pružio paketić u kojem je bila kutija od sto komada cigareta, jedan hljeb i još nešto za jelo. Predajući nam paketić, ponovio je glasno da mi ga šalje moj brat, tako da su ga i ostali mogli čuti.

Ta pažnja bivšeg rudara bila nam je vrlo draga. I Đuro Pucar, i ja, i svi ostali pušili smo i razgovarali o ovom događaju.

— Ni sami nismo znali ko nas, zapravo, vezane prati — reče mi Đuro Pucar.

— Da, rudar, radnik. Ima dijete. Živi teško. Štrajkuje. Ostaje bez posla. Njegova porodica gladije, utiče na njega. On traži posao, posla nigdje nema. Jedino policija pristaje da mu da hljeba. I, eto ga u žandarima. Čudno zar ne? ...

Voz je jurio ka Zagrebu. Po programu trebalo je da dođemo na glavnu željezničku stanicu.

»Hor pjevača« se spremao. Zapjevali smo »Internacionalu« i »Lijepu našu domovinu«, hrvatsku himnu.

Ali dogodilo se nešto neočekivano. Naši vagoni našli su se oko kilometar od stanice na nekom zabačenom kolosijeku. Tu je brzo stigla lokomotiva i odvukla nas dalje. No mi smo, ipak, i pored te male izmjene u »planu prevoza« nastavili da pjevamo. Nismo dozvoliti da nas zbune.

Ljudi, obični prolaznici, čuli su našu pjesmu. Zastajali su. Mnogi od njih su se približili vagonima, posmatrali nas i pozdravljali mahanjem ruku i maramicom. Dugo smo ih gledali kako idu ubrzanim korakom, a neki i trčeći, pored našeg voza sve dok im nije odmakao iz vida.

Konačno smo stigli u lepoglavsku kaznionu. Žandari su nas predali upravi. Smjesta su nas prihvatili kaznionički stražari i odveli u »Novu zgradu«. ³⁾ Postrojili su nas u veliki krug, pošto smo spustili svaki svoj svežnjić pored nogu, oni su nam skinuli lance s ruku i vratili žandarima.

Stojeći na jednoj, pa na drugoj nozi, počeo sam da razgledam oko sebe. Nalazili smo se na hladnom betonskom podu velikog, okruglog hola. Udisali smo težak kaznionički vazduh, koji sam već jednom osjetio u Mitrovačkom kaznenom zavodu. Okolo nas, slično kao u nekom pozorištu, protezale su se galerije. Ne sjećam se dobro da li su bile samo dvije, ili je postojala i treća. Na galerijama, iza gvozdениh ograda, nizala su se vrata do vrata. Bilo ih je neizmerno mnogo. Nisam bio u stanju da ih prebrojim, iako sam pokušavao da to učinim. Iza ovih vrata nalazili su se zatvorenici koji su čamili u samicama ili u zajedničkim sobama. Prošao sam brzim pogledom najprije po prvoj, pa onda po drugoj galeriji. Na drugoj galeriji, držeći se za željeznu ogradu, stajao je čovjek osrednjeg rasta, vrlo mršav, svjetloplave kovrdžaste kose, sa naočarima. Glava mu je bila uvijena u čisti, bijeli zavoj, kao da je povrijedio lice ili čelo. Na ramenu je nosio male ljestve.

Odjednom sam opazio kako nam taj čovjek na galeriji maše rukom i, prislonivši ljestve uza zid, naglo se počeo spuštati trčećim korakom niz stepenice prvo druge, pa prve galerije. Kada se spustio, prišao nam je brzim korakom i smiješeći se, glasno nas je pozdravio: »Zdravo drugovi!« I tako su mnogi od nas iznenada ugledali Josipa Broza Tita. Vjerovatno je doznao za naš dolazak i kao »slučajno« se tu našao. Neki među nama su ga tada vidjeli prvi put.

Prišao je najprije Moši Pijade i s njim se toplo pozdravio i čvrsto zagrljio, a zatim je prilazio redom svakome od nas, pozdravljajući se i rukujući se s nama.

Drug Tito je tada izdržavao u lepoglavskoj kaznionici svoju dugogodišnju kaznu koja mu je, u novembru 1928. godine, izrečena na procesu u Zagrebu, koji je dobro poznat pod nazivom »Bombaški proces«.

V

Krajem hiljadu devet sto tridesete i početkom hiljadu devet sto trideset i prve godine u Lepoglavi je čamilo dosta radničkih boraca — komunista. Zagrebački policajac, tadašnji direktor redarstva dr Janko Bedeković, postarao se da ne ostanu nepopunjene lepoglavske zatvoreničke ćelije.

Kako je tada izgledala lepoglavska robijašnica?

Kada je drug Tito 1928, na takozvanom »Bombaškom procesu« u Zagrebu, osuđen na pet godina robije, poslali su ga u Lepoglavu na izdržavanje kazne. Tada su ga njegovi najbliži drugovi i prijatelji zvali Joža. I mi koji smo kasnije došli tako smo ga zvali.

Svaka kaznionica tražila je sposobne radnike, osobito mehaničare. Drug Tito je to znao. Zbog toga je želio da tu okolnost iskoristi i uspostavi vezu sa

³⁾ Tako se nazivala jedna novija zgrada lepoglavske kaznionice. Druga starija, mnogo veća od ove, zvala se »Stara zgrada«.

svojim drugovima izvan kaznioničkih zidova. Taj je cilj postigao kasnije, kada je kao mehaničar radio u radionici. Uspostavio je vezu sa komunistima u Zagrebu. Na taj način potpuno je bio u toku događaja. Drugovi su mu se obračali da čuju njegovo mišljenje, a on ih je savjetovao i obilno pomagao.

Uvijek ću se sjećati dolaska u Lepoglavu. Čim smo stigli na stanicu, žandari su nas vezane sprovodili do kaznenog zavoda. Uveli su nas u hol nove zgrade i postrojili u krug. Tada su nam skinuli lance s ruku i predali nas upravi lepoglavske kaznonice.

Rasporedili su nas po samicama nove zgrade. Ja sam bio u jednoj od samica na galeriji.

Iako smo u Sremskoj Mitrovici izdržali propisani period u samicama, opet smo morali i ovdje provesti određeno vrijeme u ćelijama. Takav je bio običaj u kaznionicama. A običaji se ne iskorjenjuju lako.

To je bio »probni staž« za svakog novajliju. Kada je nas nekoliko poslije izvjesnog vremena bilo premješteno u mariborsku kaznionicu, opet smo morali proći ovaj »probni staž« strogo i okrutnog režima.

Poslije izdržanog »probnog staža«, prebačeni smo, napokon, u zajedničke sobe nove zgrade Lepoglavskog kaznenog zavoda.

U ovoj zgradi bilo je sa nama i nepolitičkih zatvorenika — kriminalaca. Jednoga dana šetali smo po dvorištu. Jedan kriminalac mi je pristupio i pokazao prazna zaprežna kola koja su stajala pored kaznioničkog zida.

— Vidite li ona kola tamo? — upita me kriminalac. — Vidite li ona krila sa strane?

— Vidim — odgovorio sam mu.

— E, pa dobro, odavde se može lako pobjeći.

— E, to baš dobro ne vidim.

— Pazite dobro — nastavi kriminalac — uzmite jedno i drugo krilo, prislonite ih uza zid i onda — hop — sa dva-tri koraka ste na zidu. Zatim povučemo krilo i prebacimo ga na drugu stranu zida i eto nas za čas izvan kaznonice.

Moram priznati da mi se snalažljivost ovoga kriminalca u pronalaženju sredstava za bjekstvo dopala.

— S kim bih od komunista mogao o tome još da razgovaram? — upitao me je.

— Možeš s kim god hoćeš, ali u staroj zgradi ima više komunista nego ovdje u novoj. U staroj zgradi najlakše ćeš moći da razgovaraš sa Josipom Brozom. On je u radionici i možeš ga tamo sresti.

On je to i učinio, ali ga je drug Tito prozrio i otjerao od sebe.

Kratko vrijeme poslije toga, kriminalac je prosto i vrlo lako pobjegao iz lepoglavske kaznonice.

Jednoga dana sjedili smo mirno za stolom u našoj zajedničkoj zatvoreničkoj sobi. Tu su se nalazili, osim Jovice Trajkovića i Stevana Čolovića i još neki drugovi. Čitali smo i listali po sveskama i knjigama.

Odjednom, pred vratima snažno zakloparaše ključevi. U sobu je upao ključar. Prozvao je Čolovića, Trajkovića i mene. Malo se uspravio i nastavio važno:

— Hajde, brzo spremite stvari. Idite sa mnom. Brzo, brzo. Za deset minuta da ste gotovi. Čekam vas ovdje.

— Kuda idemo — pitali smo ključara.

— Hajde, hajde ne pitajte.

Kad smo došli u kaznioničku stražarnicu, tu je već bio drug Tito.

Bio sam malo iznenađen. Nisam u prvi mah znao šta je po srijedi. Ipak smo ubrzo saznali da nas četvoricu iz opreznosti premještaju iz lepoglavske u mariborsku kaznionicu.

Stigli su i žandari koji su određeni da nas sprovode. Odmah su zazveketalu lanci. Najprije su ruku druga Tita svezali za moju lijevu ruku, a onda su to isto učinili i sa drugom dvojicom. Tada smo svi skupa krenuli na željezničku stanicu.

Bila je to zanimljiva mala povorka. Naprijed korača jedan žandar, pa četvorica ljudi skupa vezanih u lance koji su zveketalu. Pozadi je stupao drugi žandar. Oba žandara bila su uozbiljena, sa nataknutim bajonetima na karabinima.

Stigli smo na stanicu, ušli u voz i krenuli ka Mariboru. Sjedili smo u kupeu jednog vagona treće klase.

Drug Tito nam je objasnio zbog čega nas premještaju. Onaj kriminalac, obijač kasa, uspio je da pobjegne.

— Nije imao mnogo sreće. Žandari su ga, i pored svog njegovog majstorluka, ipak ulovili. A on, da bi olakšao svoju situaciju, počeo je da izmišlja kako je sa nama pripremao bjekstvo svih komunista iz lepoglavske kaznionice. Na kraju su ga, svejedno, ipak ubili.

Tada se drug Tito obratio meni:

— Nije trebalo da ga šalješ k meni. Ja sam ga prosto najurio.

Osjetio sam kako mi krv navire u glavu. Bilo mi je teško što je zbog mene došlo do premještanja u mariborsku kaznionicu. To je, vjerovatno, opazio drug Tito. Zbog toga nije više o tome ni riječi izustio. Skrenuo je razgovor na šalu.

Kada smo došli u Maribor, kroz grad smo išli na isti način kao u Lepoglavi. Prolaznici su nas posmatrali. Vjerovatno su osjetili da nismo kriminalci. Stupali smo mirno i razgovarali sve dok nismo stigli do kaznioničkih vrata.

Tu smo se prvi put sreli sa Rodoljubom Čolakovićem, koji je izdržavao dugogodišnju robiju. Kratko vrijeme prije našeg dolaska u Maribor iz zatvora je, poslije izdržane kazne, pušten i Boris Kidrič.

VI

Tako su nas iz lepoglavske prebacili u mariborsku kaznionicu. To se dogodilo sasvim neočekivano. Prebačeni smo nas četvorica: drug Tito, Stevo Čolović, radnik iz Arilja, vatreni i nesalomljivi omladinski borac,⁴⁾ Jovica Trajković iz Zrenjanina⁵⁾ i ja.

Kada su za nama zaključali kaznioničku kapiju, žandari su nas predali upravi zatvora »na dalju nadležnost«. Kaznionički ključari su nas ubacili u samice.⁶⁾ Tu smo se našli opet u maloj ćeliji sličnoj onima u Mitrovici ili Lepoglavi. I ponovo sam bio prisiljen da prelazim ono nekoliko koračaja tamo-amo i da ih neprestano prebrojavam, ponovo da pogledavam u kiblu, mali stolić i stolicu i prozorče sa debelim gvozdenim rešetkama. I opet sam, kao

⁴⁾ Poginuo u narodnooslobodilačkom ratu. Proglašen narodnim herojem.

⁵⁾ Poginuo 1941. g. u narodnooslobodilačkom ratu.

⁶⁾ Samica u kojoj je drug Tito ležao, sada je sačuvana u Mariboru kao muzejska vrijednost.

po nekom unutarnjem nagonu, svako jutro, prije svega, bilježio crtice na zidu ili vratima da se ne bih zabunio u broju izdržanih dana.

U samici čovjek ima vremena da svašta misli. Kada sam se, upravo pred izlazak iz zatvora, ponovo našao u samici, izračunao sam da sam do tada u raznim samicama i u istražnim zatvorima odležao ukupno dvije stotine dvadeset i šest dana.

Upravnik mariborske kaznionice zvao se Nikola Vrabel. Bio je tipičan činovnik stare Austro-Ugarske monarhije, birokrat od glave do pete. Pretvarao se da je pristojan, kulturni i hladnokrvan. Ali samo dok je mogao. Nekada bi iskočio iz kože. Tada se u svoj svojoj nagotinji vidjela njegova pokvarenjačka policijska duša. U kaznionici je uveo režim stalnog maltretiranja. Ograničavao nam je slanje i dobijanje pisama, a već je bilo ukinuto primanje paketa. Nije odobravao ni kupovanje hrane, osim nekih malih sitnica, a dozvoljavao je, na primjer, kupovanje finog vitaminskog praška »Ovomaltine«, pakovanog u elegantne, limene kutije. Ne znam pravi razlog zbog čega je to činio. On to, svakako, nije radio iz neke ljubavi prema zatvorenicima koje je čvrsto držao pod ključem. Vjerovatno je imao za to nekog interesa. Možda je od trgovca, kao što se to obično dešava po svim pravilima »nesebičnog« poklanjanja i podmićivanja, dobivao procenat od zarade, pa nas je jednostavno prisiljavao da konzumiramo upravo taj »Ovomaltine«, iako je dobro znao da bismo mnogo radije kupovali slaninu.

— Jednom prilikom, u društvu velikog broja liječnika-sanitetskih oficira — pričao nam je Tito — išao sam upravniku Vrabelu na raport. Molio sam ga za odobrenje da čitam Engelsovu knjigu: »O materijalizmu Ludviga Fojerbaha«. Pitao me je o čemu se u knjizi »govori«. Rekao sam mu da u njoj Engels kritički objašnjava materijalizam njemačkog filozofa Ludviga Fojerbaha. Kada je Vrabel čuo, skočio je kao lud i počeo bijesno na mene da viče: »Zar ti hoćeš da čitaš filozofiju njemačkog filozofa? Šta se ti u to razumiješ? Ti si običan radnik, za tebe je kramp, za tebe je lopata, a ne nekakva filozofija o materijalizmu. Čekić u ruke! To je filozofija za takve ljude, kao što si ti, a ne Ludvig Fojerbah«. U prvi mah nisam znao šta da radim: da li da se ljutim zbog Vrabelove drskosti ili da se smijem njegovoj krajnjoj gluposti — govorio nam je, smijući se, drug Tito.

Istom prilikom — a to je bilo povodom otvaranja Vojnomedicinske akademije u Beogradu 1950. godine — Tito se živo raspričao, obraćajući se direktno meni:

— Vrlo često se sjećam našega života u mariborskom zatvoru. Sjećaš li se upravnika mariborske tamnice Nikole Vrabela? Mnogi zatvorenici su ga nazivali »Rabelj«, što na slovenačkom jeziku znači: krvnik.

— Kako da ne, sjećam se dobro. Vrlo dobro ga se sjećam — odgovorio sam.

— Sjećaš li se kako je Vrabel pozivao k sebi u kancelariju političke zatvorenike i tražio od njih da se odreknu Partije i političkog rada?

— I toga se sjećam vrlo dobro.

— Jedanput je i mene tako pozvao — nastavio je drug Tito da priča — i nagovarao me da se odreknem Partije i politike. Obećao mi je da ću odmah biti pušten na slobodu i da ću moći mirno da živim i radim. Na to sam energično odgovorio Vrabelu, jer mi smo svi imali unaprijed određen stav: »Gospodine upravniče, badava se trudite i mučite. Komunisti se nikad ne odriču ni Partije ni političkog rada; nećete nikada uspjeti da ijednog od nas nagovo-

rite na tako nešto«. Tada se Vrabel, po običaju, razbjescio i ljutito me otpustio iz svoje kancelarije.

— A što je bilo sa Vrabelom? — upitao sam druga Tita.

— Godine 1945, po oslobođenju naše zemlje — objasnio je smješkajući se drug Tito — Vrabel je bio uhapšen budući da je služio neprijatelju. Nešto kasnije, obratio mi se njegov sin s molbom da mu oca oslobodim zatvora, navodeći da je već izdržao dvije trećine kazne.

— I šta je bilo s Vrabelom? — nehotice mi ponovo izleti isto pitanje, jer sam bio vrlo radoznao.

Drug Tito će na to hladnokrvno i posve smireno, okrenuvši malo svoj pogled prema meni:

— Kako vidim vrlo si nestrpljiv. Pa poradio sam kod naših slovenačkih drugova i savjetovao im da ga puste na slobodu.

Tako se Vrabel opet domogao slobode vjerovatno obradovan i još više iznenađen jer on tako nikada ne bi postupio.

Drug Tito, opazivši na mome licu neku vrstu začuđenosti, produži dalje:

— Misio sam, to je čovjek birokratskog i konzervativnog kova, servilni činovnik Austro-Ugarske monarhije. Mozak mu je okamenjen, kao cement tvrd a, s druge strane, nije učinio nikakvo strašno krivično djelo. Hm... u krajnjoj liniji taj čovjek nam ama baš nimalo nije opasan, pa što da ne živi na slobodi? Što da budemo nehumani, kada to nije naše svojstvo? Eto, zbog toga sam se zauzeo kod drugova i oni su ga odmah pustili.

— Siromah Nikola Vrabel, svojevremeno, dok je sjedio na stolici direktora zloglasnog kaznenog zavoda u Mariboru, nije se nadao — pomislio sam u sebi — da će jednoga dana doći u situaciju da moli pomilovanje za sebe i to od čovjeka, koga je nagovarao da se odrekne svoga političkog uvjerenja i kojega je izbacivao iz svoje upravničke kancelarije, a da će ga on pustiti iz zatvora.

U samicama mariborske kaznionice, kao politički zatvorenici, nalazili su se drugovi: Rodoljub Čolaković, Radomir Vujović i još dva slovenačka radnika iz Bele krajine. Jedan se zvao Janko Butalo, a drugi Kocman, imena mu se ne sjećam. Oni su se nalazili u samicama već duže vremena. Nisu uopće znali kada će prestati njihovo izdržavanje kazne u samici i kada će preći u zajedničku sobu. Njihovo stanje bilo je posve neizdržljivo. A upravnik Vrabel nije htio ozbiljno da se pozabavi njima. Zbog toga smo preko naših ključara i stražara često poručivali upravniku da se mi sa tom i takvom situacijom nikada i nikako nećemo moći pomiriti. Drug Tito nam je to naročito ozbiljno predočavao.

Već prvih dana poslije našeg dolaska u kaznionu, Rodoljub Čolaković je uspio da sa nama uspostavi pismenu vezu. Nekako se Ročko uvukao na rad u kancelariju, odakle je imao priliku da uspostavi dodir sa drugovima u samoj kaznionici, a i sa nekim ljudima izvan kaznioničkih zidova. Na taj način drug Ročko nam je mogao objasniti prilike koje su vladale u Vrabelovom zatvoru. Isto tako s njime smo se dogovorili kako da budemo prebačeni iz naših samica u zajedničku sobu.

Jednom prilikom dogodilo nam se ovo: glavni ključar, nadstražar, uhvatio je moje pismo upućeno Rodoljubu Čolakoviću. Pismo je, doduše, bilo lažno adresirano i pisano pod pseudonimom, a sadržaj formuliran vrlo oprezno. I slova su bila iskrivljena. S te strane, dakle, nije bilo opasnosti. Ali postojala je očita sumnja. Vrabel je odmah pozvao druga Ročka na raport. Dobro ga je

izgrdio tvrdeći da je pismo namijenjeno njemu. Drug Ročko nije ostao upravniku dužan, odbio je najenergičnije da ima ma kakve veze s pismom. Ročko je bio čvrst, nije priznao kome je pismo bilo namijenjeno, ni ko ga je mogao napisati. Zahvaljujući tome, ova »afera« nije izazvala teške posljedice. Naprotiv, rezultat svega toga bilo je iznenadno prebacivanje u zajedničku sobu već sljedećeg dana. Isti nadstražar koji je uhvatio pismo došao je pred vrata naših samica i naredio:

— Hajde, spremajte se, dobili ste skupnu sobu, brzo, brzo, hajde.

Svi smo bili začuđeni tom neočekivanom Vrabelovom odlukom. Ovaj upravnikov postupak objašnjavali smo tako da se Vrabel pokolebao zbog našeg stalnog naglašavanja i protestiranja da se nećemo pomiriti sa situacijom u samici. Tumačili smo Vrabelov postupak i kao posljedicu Ročkovog energičnog držanja na raportu. Upravnik Vrabel je već imao vrlo neugodno iskustvo sa političkim zatvorenicima. Prilikom jednog štrajka gladu, jedan politički zatvorenik je umro od gladi i maltretiranja. Vrabel, vjerovatno, nije više imao smjelosti da se upusti u sličnu avanturu, pa je popustio.

Čim je nadstražar saopćio da idemo u zajedničku sobu, brzo sam pokupio stvarčice što sam ih kod sebe imao i trkom pošao da se sastanem sa drugovima. Stepenicama sam veselo skakutao.

Stizali smo u zajedničku sobu jedan po jedan, nasmijani. Svi smo se nadali nekoj kazni zbog pisma, a ono zajednička soba. To je bio naš ideal.

Tako smo se, eto, nas nekoliko komunista, sastali sa drugom Titom u zajedničkoj sobi Mariborskog kaznenog zavoda, u kojoj smo proveli preko dvije godine.

VII

Nova zajednička soba je bila dosta velika, ali ipak, za nas osmoricu malo potijesna. Bila je otprilike šest metara široka, a osam duga. S prednje strane nalazila su se dva prozora. Rupica na vratima služila je stražaru da može u svako doba zaviriti u sobu i vidjeti šta radimo. U sredini sobe stajao je dva i po metra dugačak i osamdeset centimetara širok, običan, vrlo prost sto. Pored njega, s jedne i s druge strane, nalazile su se drvene, dosta uzane klupe. U jednom uglu postojala je mala kabina u kojoj je bila smještena kibla i kužila vazduh.

Ležali smo na gvozdenim krevetima. U uglu do prozora bio je krevet Rodoljuba Čolakovića Ročka. Uski prozor dijelio je njegov krevet od tri sljedeća. Na srednjem je ležao drug Tito, desno od njega ja, a lijevo Radimir Vujović. Uz drugi prozor, na suprotnoj strani, nalazio se krevet slovenačkog radnika Janka Butala. Dalje uza zid stajao je krevet i drugog slovenačkog radnika koji se zvao Kocman. Krevet Jovice Trajkovića bio je prislonjen uza zid u uglu do vrata nasuprot Čolakovićevom, a između njih nalazio se i posljednji krevet na kojem je ležao Stevo Čolović. Ova zajednička soba izgledala nam je, u prvo vrijeme, vrlo lijepa i prilično pristojna. Čim smo došli u nju, okretali smo se i razgledivali. Poslije dosadnog života u samici, njoj smo se obrađovali i od radosti gotovo skakali. Ali, to je bilo samo u početku. Kasnije smo se na nju toliko navikli i u našoj ocjeni konačno je stavili na njeno pravo mjesto. U ovoj sobi većina nas izdržala je gotovo pune dvije i po godine, dok jednog dana, upravo pred odlazak druga Tita, nisu premjestili Čolovića, Trajkovića i mene u drugi kazneni zavod. Ročko, Rade Vujović i ona dva slovenačka radnika bili su izašli nešto ranije. Drug Tito je posljednji napustio našu zajedničku sobu u mariborskoj tamnici.

U samicama i zajedničkim sobama vladao je poseban kućni režim upravnika kaznionice Nikole Vrabela — »Rabelja«. U sobi je uvijek bilo dosta smrada, a čistog vazduha vrlo malo. Dozvoljavalo nam se da pišemo pismo samo jednom mjesečno. Iako je hrana bila vrlo slaba, Vrabel u početku nikako nije odobravao da dobijemo pakete izvana. Kao najbolju hranu, koju nam je Vrabel pružao, smatrali smo zelenu, glavičastu salatu i salatu od šarenog pasulja, koju smo dobijali jednom nedjeljno natrpanu u lonce od običnog lima. Ova »dupla« salata nazivala se ručkom, jer nam uz nju nisu davali više ništa. Zbog slabe ishrane bili smo prilično izgledniji, što se očitovalo na našim licima i na čitavom tijelu. Drug Tito je bio vrlo slab i mršav, duboko upalih obraza na licu. Stoga smo mu davali neki sirup koji se zvao »Energin«. Doduše, taj sirup, iako je na etiketi nosio tako »energičan« naziv, nije mu mnogo pomogao, ali je bio sladak i donekle, hranljiv.

Jednoga popodneva Ročko je ušao u sobu i izvukao iz džepa komadić sremske kobasice. Bila je dugačka desetak do dvadeset centimetara. Naš sobni dežurni uzeo je odmah kobasicu i vrlo pažljivo je izrezao na osam jednakih dijelova. Svako je dobio po komadić dugačak najviše centimetar i po. I tako smo okusili sremsku kobasicu. Inače, bili su rijetki dani kada je Ročko uspijevao da nam prokrijumčari po neku sitnicu. Stražari su ga pretresali kada se vraćao iz kancelarije i nije mu bilo lako da što god unese u sobu.

Poslije izvjesnog vremena provedenog u zajedničkoj sobi, Vrabel nam je odobrio, vjerovatno po uputstvu iz Beograda, da možemo mjesečno dobijati po jedan paket hrane od pet kilograma. Prvi paket primio je Rade Vujović. Donijela mu ga je sestra Živka, koja je došla da ga posjeti. Kada se Rade vraćao poslije susreta sa sestrom, slavodobitno i smiješeći se ulazio je kroz vrata. U rukama je nosio otvoren paket, jer su ga prethodno raspakovali stražari radi kontrole. Iz ugla kutije virila je pečena ćurka i još nešto dobro za jelo. Kad je stražar za njim zatvorio vrata, odmah smo se skupili da vidimo šta ima u paketu. Osim ćurke, bila je i pečena kokoška, dosta mladog prasećeg mesa, nešto sira, kajmaka, slanine, pogača i još mnogo štošta. Miris fino spravljene hrane koji dugo nismo imali prilike da osjetimo golicao nam je čula. Htjeli smo odmah započeti gozbu, ali nije bilo Ročka. Sačekali smo dok se vrati s posla. Kad se pojavio, mislili smo da će se iznenaditi. Ali, neko mu je već bio saopćio da smo primili paket sa hranom. Odlučili smo da se dobro najedemo.

Kasnije smo dobijali još pokoji paket i utoljavali glad. Pošto su paketi stizali dosta rijetko, još uvijek nije bilo onoliko hrane koliko je našem iscrpljenom organizmu bilo potrebno.

Uzgred ću nešto ispričati: skoro dvadeset godina docnije, prilikom otvaranja Vojnomedicinske akademije u Beogradu 1950. godine, mnogi sanitetski i drugi oficiri okupili su se u dosta velikom broju oko druga Tita. Bilo nas je preko stotinu. Razvio se veseo i prijatan razgovor. Podsjećajući se na vrijeme našeg boravka u zajedničkoj sobi mariborske kaznionice, drug Tito se odjednom obratio nekolicini oficira oko sebe i pokazao prstom na mene:

— Vidite li ovoga čovjeka?

Oficiri su me pogledali i odgovorili:

— Vidimo, vidimo.

— E, dobro. Pazite što ću vam sada reći. On ima običaj da hrće kad spava.

Svi su se veselo nasmijali. Željno su iščekivali da čuju šta iza toga dolazi.

Drug Tito je, šaleći se, nastavio:

— Bili smo dugo vremena sa još nekolicinom drugova u zajedničkoj sobi Mariborskog kaznenog zavoda. Naši kreveti stajali su jedan uz drugoga. Jedne večeri ležao sam dugo u krevetu. Nešto sam čitao. Napokon sam odložio knjigu i htio da spavam. Ali nisam mogao nikako zaspati. A moj ti Levi hrče li hrče. Ne da mi da zaspem, pa ne da. Stalno pili kao testerom. Okretao sam se, čas na jednu, čas na drugu stranu. Razmišljao sam šta da radim. Odjednom se dosjetih jedne male varke. Napravim se kao da sam zaspao. Svojom desnom rukom, kao nehотиčno, lagano udarim mog susjeda po licu. Tada se brzo umirim, počnem duboko disati kao da tvrdo spavam. A on se, jadan, probudi. Počeo je onako bunovan da mumla. Pogleda malo na mene, a malo na Ročka, koji je takođe spavao. Onda se počeo okretati lijevo-desno. Namještao se nekoliko minuta i pokušavao da opet zaspri. U međuvremenu iskoristio sam priliku i zaspao, jer mi njegovo hrkanje više nije smetalo.

Svi smo se veselo smijali. Drug Tito se obratio meni:

— Sjećaš li se kako smo upravnika Nikolu Vrabela lijepo nasamarili? Sjećaš li se kako smo pravili kesice da bismo prikrili naše učenje.

Ono što nas je tako snažno vuklo da u kaznionici, za vrijeme našeg tamnovanja, budemo u zajedničkoj sobi, bilo je naše kolektivo učenje, raspravljavanje, međusobno upoznavanje i prenošenje iskustava. Mi smo, stoga, sobu u mariborskoj kaznionici pretvorili u školu na isti način kao i u drugim kaznionicama. Imali smo razne dozvoljene i nedozvoljene knjige. Rade Vujović preveo je Engelsovog *Anti-Diringa*. Cijeli naš kolektiv mu je u tome pomagao. Ročko je preveo *Finansijski kapital* od njemačkog socijaliste Rudolfa Hilferdinga. Imao je dosta muke dok je uspio da iznese napolje taj svoj veliki rad. Jovića Trajković preveo je *Akumulaciju kapitala* od Roze Luksemburg. Taj je prevod propao kod Vrabela kad smo bili premješteni iz mariborske u mitrovačku kaznionicu.

U planu smo imali da proučimo Engelsov *Anti-Diring*. To smo i ostvarili. Taj predmet nam je predavao Rade Vujović. Zajedničko proučavanje trajalo je punih sedam mjeseci. Osim *Anti-Diringa*, služili smo se i drugom literaturom, koju smo posjedovali. Imali smo i drugih predavanja i zajedničkih obrada tema. Drug Tito nam je predavao teme iz istorije sindikalnog i radničkog pokreta u Jugoslaviji, a posebno istoriju Komunističke partije Jugosla

Nije bilo lako organizirati ovaj naš zajednički rad. Stražar je mogao svaki čas da proviri kroz rupu na vratima, da nas iznenadi i omete u poslu. Ipak smo u tome uspjeli.

U mariborskoj kaznionici zatvorenici su radili razne poslove. Oni su, između ostalog, pravili od papira razne kesice i fišeke koje je uprava prodavala mnogim trgovcima i bakalnicama. Kесе su bile od kilograma i polukilograma, a neke i veće. Fišeci su bili trouglasti i u njih je moglo stati četvrt kilograma prehrambenih artikala, ili čega drugog. Mi smo se prihvatili da pravimo fišeke, jer smo u tome vidjeli dobru mogućnost za prikrivanje našeg zajedničkog učenja.

Po Vrabelovoj normi, svaki zatvorenik je morao dnevno da izradi do 2400 fišeka. Taj rad plaćen je dinar ili dinar i dvadeset para. Kažnjenik se tim novcem koristio za kupovanje hrane ili ga je u ruke dobijao prilikom izlaska s robije. Mi u zajedničkoj sobi smo prekršili Vrabelovu normu. Svako je pravio dvije do četiri stotine fišeka na dan. Radu Vujovća, kao predavača, potpuno smo oslobodili rada. Za svoj posao dobijali smo po nekoliko para dnevno. Ubr-

zo je upravnik Vrabel opazio da se mi ne pridržavamo određene norme. Zbog toga je pozvao jednog našeg druga na raport. Između njih se razvio otprilike ovakav razgovor:

— Slušaj — počeo je upravnik — u tvojoj sobi se radi vrlo malo fišeka.

— Radimo koliko možemo — odgovorio je naš drug.

— Da, ali ja sam odredio normu od 2400 na pojedinca, a vi svi zajedno ne radite koliko jedan jedini čovjek. Ima ovdje zatvorenikâ koji za dan naprave po 4000 i više komada.

— Mi se trudimo, ali više nismo u stanju da uradimo.

— E, onda slušaj, ukinuću vam pravo da svakog mjeseca kupujete hranu. To reci svojim drugovima.

I Vrabel nam je, zaista, zabranio da mjesečno kupujemo ono malo hrane, ali je ubrzo povukao svoju zabranu i mi smo fišeke i dalje radili po normi koju smo sami odredili. Za vrijeme rada smo obično sjedili oko stola zatrpavnog ljepilom, četkama i papirom. Ispod papira i fišeka sakrivali smo knjige za učenje i bilježnice. O temi smo raspravljali, diskutirali i unosili bilješke u sveske. Ukoliko bi stražar zavrnio u sobu, vidio bi da smo zaposleni pravljenjem fišeka i odlazio je zadovoljan. I mi smo bili zadovoljni.

Vrabel se nikako nije pomirio s našim načinom rada. Pokušao je da nas spriječi u učenju. Jednog dana odlučio je da druga Tita premjesti na neki drugi posao. Po njegovom naređenju, stražar ga je odveo u električnu radionicu i dao mu zadatak da vrši nadzor nad cjelokupnom električnom strujom. Drug Tito se odmah snašao. Vrlo često pravio je manje kvarove i kratke spojeve. Struja je prestajala teći i rad u kaznionici trpio je zbog toga. Vrabel se, napokon, dosjetio jadu. Otpustio je druga Tita sa električarskog posla i vratio ga opet nama. A to je drug Tito želio.

Tako je tekao dio života u zatvoreničkoj zajedničkoj sobi Mariborskog kaznenog zavoda, u kojoj smo se nalazili zajedno sa drugom Titom i Radom mirom Vujovićem, između 1931. i 1933. godine.

VIII

Lepoglavska kaznionica nastojala je da stvori raspoloženje zatvorenika prema vlastitom nahodanju i prema trenutnim potrebama. Za postizanje tog cilja imala je posebnu ekipu ljudi u kojoj su, osim popova raznih vjera, bili i kaznionički učitelj i ljekar.

Kostić — mislim da se tako zvao penzionisani učitelj — primio se dužnosti kaznioničkog »prosvjetitelja«. Taj omaleni debeljko, brkova uvijenih na mađarski način, pojedinačno nas je pozivao k sebi u kancelariju na razgovor, u stvari, na beskrajno ćaskanje. On je redovno cenzurisao poštu koju smo primali i slali. Dobro je pri tom pazio da mu štogod ne promakne. Ali, uprkos njegovoj velikoj revnosti, prolazilo je, ipak, mnogo toga što je bilo za cenzurisanje, jer je učitelj bio prigljup i ograničen čovjek.

Preda mnom je jednom prilikom Kostić, sučući brkove debeljkastim, kratkim prstima koje je prethodno pokvasio vrhom jezika, počeo da se hvali:

— E, moj doktore, nemoj misliti da samo vi komunisti čitate Marksov *Kapital*. Ja sam čak Franje Josipa prvog. Dobro govorim i pišem njemački i zašto onda ne bih čitao *Kapital*? Dabome, čitao, čitao sam ga, i to u originalu. Meni je to, moj gospodine, lako pošto njemački jezik poznajem kao i svoj ma-

ternji. A drugi ne znaju čestito ni svoj jezik, a kamoli tuđi. Na primjer, reci mi drugi padež množine od riječi ronilac.

— Pa, ronilaca — odgovorio sam mu.

— E, dobro, a veli li se ronilac ili ronioc?

— Pa, ronilac.

— Ti, eto to znaš, a mnogi ne znaju.

Taj stari brbljivko opet se prisjeti Marksovog *Kapitala*.

— E, vidiš moj doktore, ja bih volio da posjedujem kakav kapital. Ne bih tada morao toliko kuburiti sa učiteljskom penzijom, ni sada raditi. Mjesetni honorar uz penziju dobro dođe, ali je to još uvijek malo. Bolje je posjedovati kapital, nego ga tumačiti i o njemu pisati. Zar ne? Neko vjeruje u boga, neko u kapital. Ja vjerujem i u jedno i u drugo. Prvo je dobro za dušu, a drugo za tijelo. Treba biti praktičan, a ne kao vi komunisti. Šta će vam Marksov *Kapital*? Kakve koristi, čitajući ga, imate? Samo badava dolazite u zatvor. A mogli biste sticati kapital i lijepo i mirno živjeti.

Tako je Kostić među komunistima sprovodio svoju »propagandu«. Trudio se koliko je znao i umio. Nekada je bio veseo, misleći da će njegovo sjeme donijeti ploda. Kad bi dobio pristojan odgovor od ponekog duhovitog komuniste, češao se iza uha i pomalo ljutio.

Kaznionički ljekar Šantel bio je razrook čovječuljak crvenkastožućkaste kose. Bio je to tip svoje vrste. Ulogu kaznioničkog ljekara shvatio je i kao policijsku službu. Za njega je ljekarska etika bila špansko selo. Maltretiranje je prodrlo u sve pore njegove duše. Postupci prema zatvorenicima graničili su sa običnim zločinom. Drug Moša Pijade pričao nam je kasnije, u jednoj mitrovačkoj zatvoreničkoj sobi o tom lepoglavskom ljekaru i njegovom shvatanju ljekarske etike.

IX

Na galeriji iznad hola takozvane nove zgrade u lepoglavskoj kaznionici nizala su se vrata zatvoreničkih soba. To su bile samice — ćelije i zajedničke sobe. U jednoj od tih zajedničkih soba na galeriji tamnovao sam i ja sa nekoliko svojih drugova. Iznad vrata stajao je broj 11. Bila je dugačka 9 ili 10, a široka oko 5 koraka. Imala je prozorčić sa rešetkama što su gledale u staru zgradu. U jednom uglu sobe nalazila se oniska gvozdена pećica, a u drugom mala kabina sa kiblom. U uglu do vrata nalazio se dvospratni gvozdени krevet. S nama je u sobi bio Stevo Čolović, čovjek nesalomljive prirode. Gorio je od želje za znanjem. Tu se nalazio i Oskar Davičo, zvani »Moška«, poznati književnik i pjesnik. Pričao nam je da su ga tim imenom prozvali njegovi drugovi dok je bio dječak.

Kako je i Moša Pijade bio u našoj sobi, odlučili smo da proučavamo prvu svesku *Kapitala*. Poznato je da je drug Moša (M. Porobić) preveo Marksov *Kapital*. Jedino mu je Rodoljub Čolaković (R. Bosanac) pomogao kada je prevodio prvu svesku. Moša je na prevod *Kapitala* utrošio mnogo godina.

Kurs je započeo. Sve je teklo u potpunom redu i bez ikakvog zastoja. Moša je predavao. Sjedio je na svome krevetu, a mi oko njega. Najviše nam je trebalo vremena za prva tri poglavlja: *O robu*, *O procesu razmjene robe* i *O novcu*. U početku nismo lako shvatili Marksovu dijalektiku izlaganja političke ekonomije. Moša nas je upozorio da su Marksa njegovi »popularizatori« Karlo Kaucki i drugi, bilo svjesno bilo nesvjesno, »čistili« od dijalektike, koja im je smetala. A takvih čistača od Marksove dijalektike biće i ubuduće.

Moša nam je govorio:

— Proučavajte *Kapital* po Marksu i manje se oslanjajte na njegove »popularizatore«. Bolje ćete ga i temeljitije tako shvatiti.

Moši bismo postavljali pitanja ako nam nešto nije bilo dovoljno jasno. Prilikom ponavljanja, praktikovali smo da neki od nas izlaže istu stvar. Tada je počinjala diskusija.

Tako je u sobi broj 11 lepoglavske kaznionice nekoliko nas političkih robijaša sticalo znanje iz Marksova *Kapitala* pod rukovodstvom njegovog najtalentovanijeg prevodioca Moše Pijade-Porobića, dok nas uprava kaznionice nije opet porazmještala.

X

Na jednom spratu stare zgrade lepoglavske kaznionice bili su komunisti. U istoj zgradi nalazili su se, u to vrijeme, i ostali politički zatvorenici, većinom frankovci. Među njima bilo je i nekoliko radićevaca. Mi smo ih, sve odreda, nazivali hrvatskim nacionalistima. A bilo je i čestitih mladića, ubijedenih revolucionara, kao što je, na primjer, bio Martin Franekić, koga smo svi mnogo zavoljeli i zvali »Komarac«. Bio je brz i mršav, a skakutao je kao prvi komarac. Tu su se nalazili i Ante Dobrilo i Šime Balen.

Tu u zatvoru nalazio se s nama i stari Josip Čaki, sindikalni funkcioner iz Vojvodine. Sijedi starčić, onizak, vrlo mršav, malene glave, vrlo upalih, zelenih očiju, koštatog lica i blijedih obraščića. Izgledao nam je kao mala leptirica, koja svaki čas može da ugine. Nikada ga ranije nisam vidio, ali mi je odmah postao vrlo drag. Josip Čaki je bio osuđen na dugogodišnju robiju zbog učešća u atentatu na kralja Aleksandra. Od užasnog maltretiranja bila mu je oduzeta cijela lijeva strana tijela. Ruka mu je visila kao mrtva. Osam punih godina ležao je u samici. Nekoliko godina nosio je na rukama i nogama teške lance.

U jednoj zatvoreničkoj sobi skupili smo se oko njega kao djeca oko starog djede sa gustom bijelom kosom na glavi i tankim, isto tako bijelim, dugačkim brcima ispod prozirnog nosa. Sjedeći na klupici sa štapom među nogama, govorio nam je:

— Mučili su me u istražnom zatvoru da odam svoje drugove. Nisam htio ništa da kažem. Tada su me strpali u odžak. U njemu sam stajao ukočen. Nisam mogao da se maknem ni lijevo ni desno. Boljela me kičma. Boljele su me ruke, noge. Sve me je boljelo. Dim me lagano gušio. Bilo je strašno. Onesvijestio sam se. Izvukli su me iz odžaka. Ne znam kako, ni kada. Poslije su me opet mučili. Tukli su me. Čupali su mi kosu i dlake. Htjeli su me uništiti. I evo, ova moja šaka je posve nemoćna. Ne mogu njome ništa. Usahnula je. Ali ja imam još jednu ruku. Evo je. Njome mogu još da poneseš pušku.

Tada je Čaki podigao mršavu, tanku ruku. Stisnuo je pesnicu i, kao da prijeti, lagano je tresnuo njome o dasku stola. Pričao nam je mnogo o svojim doživljajima o učešću u radničkom pokretu Vojvodine, kao i u Sjedinjenim Državama Amerike, gdje je neko vrijeme živio u emigraciji. Kada smo se razilazili, Čakija bismo uzimali ispod pazuha i vodili ga polagano u njegovu sobu da se odmara.

Upravo u to vrijeme smo vodili borbu protiv uprave kaznenog zavoda. Željeli smo da poboljšamo svoj položaj. U borbi su učestvovali svi politički kažnjenici. Partijski kaznionički Komitet — »Kakić« odlučio je da u ovu borbu uvuče i kriminalce, pa ih je pozvao da štrajkuju. Oni su to odmah prihva-

GRUPA KOMUNISTA ROBIJAŠA U LEPOGLAVI 1935—1936. (MRBiH Sarajevo, inv. br. FRP 1067)
I red odozdo s lijeva na desno: 1. Andrija Hebrang (Fati), 2. Momi Levi (Sunja), 3. Mlovan Đilas (Dido), 4. Milorad Petrović (Suca), 5. Moša Pijade (Miladen — Siki), 6. Josip Caki, 7. Milan Mijalković (Stojilko), 8. Neidentifikovan, 9. Neidentifikovan, 10. Bane Andrejev (Backo), 11. Neidentifikovan.
II red: 1. Stanko Paunović (Puhmjot), 2. Ječić (ing. (?)), 3. Neidentifikovan, 4. Neidentifikovan, 5. Neidentifikovan, 6. Đuro Fucar, 7. Branko Fridman, 8. Rudolf (?), Rajnpreht, 9. Martin Slić, 10. Josip Salaj, 11. Radivoje Davidović (Kepo). **III red:** 1. Oskar Davičo (Moška), 2. Zanko Zrenjanin (Učo), 3. Neidentifikovan, 4. Ivan Milutinović (Cvorak), 5. Neidentifikovan, 6. Jovan Beljanski (Lala), 7. Neidentifikovan, 8. Miha Aleksić, 9. Neidentifikovan, 10. Petko Miletić (?). **IV red:** 1. Stevo Boljević, 2. Boris Vojnilović (Torej), 3. Majer Samuel, 4. Drago Krndija, 5. Neidentifikovan, 6. Jovica Trajković, 7. Neidentifikovan, 8. Neidentifikovan, 9. Moma Đorđević, 10. Neidentifikovan, 11. Branko Solarić, 12. Neidentifikovan, 13. Ognjen Prica, 14. Mujkić (?). **V red:** 1. Branko Bujčić (Sedmak), 2. Đuro Spoljanić, 3. Nikola Grubor, 4. Neidentifikovan, 5. Neidentifikovan, 6. Ivan Marković (Irac), 7. Otokar Keršovani (Čura — Enciklopedija, 8. Neidentifikovan. (Identitet utvrdio autor članka).

tili. Uvlačenje kriminalaca u ovu borbu političkih zatvorenika bila je velika greška koju je tada učinio »Kakić«.

Zbog toga je uprava kaznionice, mislim da je tada bio upravnik neki Petrović, odlučila da protiv nas upotrijebi oštre mjere. Situacija je postala vrlo napeta. Uprava je posredstvom svojih agenata prijetila da će nas napasti oružjem. A »Kakić« je, opet, odlučio da se u svojim sobama zabarikadiramo ako dođe do takvog napada. Bili smo u neizvjesnosti. Toga dana pjevali smo razne pjesme. Skupili smo se u hodniku i zapjevali Internacionalu. Hrvatski nacionalisti su nam, opet, iz svog odjeljenja, odgovorili pjevanjem hrvatske himne. Pred večer se pronijela vijest da je u kazneni zavod Lepoglave stiglo odjeljenje žandarmerije. Govorilo se kako to uopće nisu pravi žandari, nego srpske komitadžije, presvučene u žandarsko odijelo.

Prije mraka, ključar je zatvorio sva vrata. To je bilo nešto novo, jer su, inače, u našem odjeljenju vrata bila otvorena. Bilo nam je jasno da će se nešto naročito dogoditi.

I zaista, petnaestak minuta poslije toga, u hodnik su upali žandari. Podigli su veliku buku i graju. Čule su se razne psovke, pogrde i prijetnje:

— Daćemo mi vama Maćeka i Lenjina. Čuće Hrvati kako Srbi govore. Smirićemo mi njih, komunističku im majku. Pjevaće oni razbijenih glava. Pucaćemo u meso, ako ne budu mirni.

Odmah smo počeli praviti barikadu. Na vrata sobe postavili smo sto, stolice, klupe i sve ostalo, što se tu nalazilo. Bili smo riješeni da ostvarimo odluku Komiteta, mađa su se mnogi među nama, klimajući zabrinuto glavom, pitali: da li je odluka »Kakića« bila u ovom trenutku ispravna?

Odjednom smo čuli grubo i glasno lupanje po vratima. Nekoliko sekundi poslije toga, odjeknuo je i pucanj. U nastaloj graji neko je viknuo:

— Poginuo je Stevo Boljević.

Stevo Boljević je bio obučarski radnik, Crnogorac. Osuđen je zbog komunizma na dugogodišnju robiju. Nismo znali da li je samo ranjen ili je poginuo.

Nekoliko minuta kasnije, sa prozora naše sobe vidjeli smo kako nekoga iznose na nosilima. Bio je pokriven bijelim čaršavom preko cijelog tijela. Nije mu se vidjela ni glava. Iz te udaljenosti nismo mogli utvrditi da li se na nosilima nalazio mrtvac ili samo ranjenik.

Po hodniku se i dalje čula vika, pucanje i udaranje kundakom na vrata.

Sa mnom u sobi nalazilo se još desetak drugova. Između ostalih, tu je bio i Slovenac Venigerhelc, zvan »Fečka«. Kada smo vidjeli kako teku događaji, jednoglasno smo odlučili da skinemo barikade. Izgledalo nam je ludo da u sobi, goloruki, udarimo na puške i bajonete. I, zaista, s time su se svi složili. Čekali smo šta će biti. Odlučili smo da se ne odupremo. Kasnije smo doznali da se tako postupilo u svim sobama osim u prvoj u kojoj se nalazio Stevo Boljević.

Zalupali su na naša vrata. Kundaci su udarali snažno i grubo. Čulo se jasno vikanje:

— Otvaraj, udri ih da znaju šta je disciplina.

I vrata se otvoriše. U sobu je upalo nekoliko žandara. Cijevi pušaka uperili su pravo u naša tijela. Znojjava njihova lica izgledala su životinjski gruba. Oči su im bile krvave i sijale su od bijesa i zlobe. Trčali su prema nama. Zbili su nas između stola i zida i počeli udarati kundacima i cijevima. Nisu pazili gdje udaraju. To im je bilo potpuno svejedno. Neke su udarali po

glavi, neke po leđima. Mene je jedan udario puščanom cijevi u rebra tako snažno da mi je za trenutak zastao dah u grlu. Zanimemio sam. Boljelo me strašno, pa ipak nisam bio u stanju da dam ni glasa od sebe. Tukli su nas. Psovali najpogrdnijim riječima. Onda su počeli da nas dvojicu po dvojicu vežu u lance i izbacuju u hodnik. Mene su vezali sa Venigerholcem »Fečkom«.

S jedne i druge strane hodnika stajali su žandari na tri do četiri metra jedan od drugog. Bili su raspoređeni u cik-cak liniji. Svaki od njih čekao je spreman. U rukama je imao pušku, koju je okrenutu držao za cijev. Mada smo »Fečka« i ja, vezani, trkom prošli pored prvog žandara, ovaj me je snažno udario kundakom u leđa. Od jakog udarca bili smo gurnuti obojica ulijevo i naprijed. Stigli smo do suprotnog žandara cik-cak linije na drugoj strani hodnika. Ovaj nas je opet dočekao i kundakom snažno ošinuo Venigerholca u leđa. Tako su nas dočekivali s kundaka na kundak. S jedne strane sam dobijao ja, a s druge »Fečka«. Usljed snažnog udarca kundakom, »Fečka« je, budući da je bio vrlo mršav i oslabio, zateturao. Morao sam i ja zateturati. A kundaci su me jedan za drugim udarali u leđa. Žandar je vikao:

— Šta zastajete, majku vam komunističku!

Shvatio sam da će, ako ostanemo u toj nemiloj situaciji, kundaci sipati po mojim leđima do iznemoglosti. Snaga mi je porasla. Boli na lijevoj strani grudnog koša posve su nestale. Slobodnom desnom rukom uhvatio sam svoju lijevu i »Fečkovu« desnu, koje su bile vezane lancem. Malo sam se nagnuo i povukao »Fečka«. Brzo, kao divlje zvijeri koje goni vatra zapaljene šume, grabili smo pored žandara. Tako smo uspjeli da pretrčimo sve do stepeništa, gdje smo se naglo okrenuli i kao munja sletjeli u dvorište. Tu su čekali ostali drugovi, koji su već prošli istu torturu. Sjedili su pored zida sve dvojica i dvojica onako kako su bili vezani. Pridružili smo im se. Sjeo sam do Oskara Daviča — »Moške«. Svi smo bili ozlojeđeni postupkom žandara. Sjedili smo zgureni od bolova. Jedan žandar je prolazio pored nas. Derući se, pitao je svakoga redom:

— Jesi li Hrvat ili Srbin?

Ko je rekao da je Hrvat, dobijao je udarac čizmom po butu ili leđima. Kada smo konačno svi izletjeli u dvorište, žandari su nas postrojili u nekoliko redova, podosta udaljeni jedan od drugoga. Redu u kome sam se ja nalazio prišao je žandar i upitao prvog druga:

— Jesi li komunist?

— Jesam.

Na to ga žandar snažno udari šamarom u lijevi, pa u desni obraz. Potom je prišao drugom. Ponovio isto pitanje i isti postupak. I tako redom. Nizala su se pitanja, odgovori i šamari. Sve do mene. Odgovorio sam, kao i moji drugovi, a onda čvrsto stisnuo zube. Nisam osjetio nikakav bol, a još manje stid što sam dobio dva tako gruba šamara. Naprotiv, bio sam gord i ponosan. Poželio sam da mu ih vratim. Sigurno su to isto željeli i ostali. Ali nismo mogli ništa učiniti. Samo su lanci zveckali na našim rukama, a u ustima škripali zubi.

Žandara je zbunilo i ozlojeđilo to što smo stajali tiho, bez riječi i samo mrgođenjem pokazivali svoje pravo raspoloženje. Psovao nas je najbrutalnijim riječima koje su mu pale na pamet. Nekima je i kosu čupao s glave. Kad se i to završilo, odveli su nas na željezničku stanicu i ubacili u vagone. Čule su se psovke, a pendreci su ponegdje potmulo udarali.

Starog Čakija nije bilo među nama. Uprava ga je i dalje zadržala u Lepoglavi. Poslije izvjesnog vremena, čuli smo da je umro. Prema zvaničnom saopštenju, ugušio se u kadi prilikom kupanja. Ko to zna?

Prebačeni smo u Mitrovicu. Tu smo saznali da je Stevo Boljević bio teško ranjen ispod ključne kosti. Drug Moša Pijade imao je ranu na koži glave. Meni su slomili dva rebra na lijevoj strani grudnog koša. Kaznionički ljekar u Sremskoj Mitrovici dr Branko Roguljić, stara dobričina, čvrsto mi je stegao grudi sa dva dugačka flastera.

XI

I toga dana, kao i svakog drugog, drugovi iz svih zatvoreničkih soba Mitrovačkog kaznenog zavoda žurili su u istom pravcu. Neki su u hodu ozbiljno raspravljali, dok su se drugi smijali, kao da su zbijali duhovite šale. Svi su bili živahni i razdragani, jer su znali da će za koji trenutak doznati šta se događa u svijetu. Okupili smo se u sobi koja nam je bila određena. Soba je bila dosta duga i nalazila se u donjem spratu kraj kuhinje. U njoj je bilo dvadeset i osam gvozdenih kreveta. Soba je bila prilično široka sa postrojenim krevetima u dva lijepo izravnata reda. Između redova protezao se po širok prolaz. Tu su stajala i dva dugačka stola. Na svakom krevetu sjedilo je po pet do šest političkih zatvorenika. I na klupama, uz oba stola, sjedili su politički osuđenici jedan do drugoga zbijeni kao sardine u limenoj kutiji.

Iako se u sobi nalazilo toliko političkih zatvorenika, ipak je vladala duboka tišina. Sve su oči pažljivo i napeto gledale u Otokara Keršovanija. On je sjedio na stolu i noge je spustio na klupu. U rukama mu je šuštao papir veličine običnog dnevnog lista. To je bio *Udarnik*, komunistički dnevnik, koji je svakog dana izdavala partijska organizacija u Mladićskoj zgradi mitrovačke kaznonice. Keršovani je kroz debela stakla svojih naočara mirno gledao okolo i napokon počeo:

— *Udarnik*, broj ... dana ... mjeseca ... godine.

Jednoga dana list je čitao Keršovani, sljedećeg dana drugi. Imali smo nekoliko profesionalnih čitača.

Članci su se nizali jedan za drugim, pa razne vijesti iz zemlje i inostranstva, pa o borbi što su je vodili španjolski republikanci protiv fašista i, na kraju, o borbi naših radnika i seljaka.

Keršovani je, lagano dirnuvši prstima svoje naočari, čitao brzo i tečno. Mi smo ga svi pažljivo slušali. Kada bi on dovršio, razilazili smo se.

Udarnik, komunistički dnevnik u kaznenom zavodu Sremske Mitrovice štampan je samo u jednom primjerku. Zapravo, on nije ni štampan nego pisan rukom. Zbog toga smo se i skupljali svakog dana u isto vrijeme u određenoj sobi da čujemo šta piše u *Udarniku*. Ko je želio, mogao je čitati i individualno, ali poslije kolektivnog čitanja.

Redakcija i administracija *Udarnika* nalazila se u sobi broj dva, koja je bila velika i prostrana poput drugih soba sa dvadeset i osam gvozdenih kreveta. Na drugom spratu Mladićeke zgrade nalazila se »dvojka«. U toj sobi imali smo radio-aparat, koji je nabavljen tajno posredstvom naših veza sa kaznioničkim stražarima. Jedan je stražar radio-aparat lično unio u kaznionicu.

Među političkim zatvorenicima bilo je i dobrih majstora, sposobnih za razne poslove. Oni su naš radio-aparat dobro sakrili ugradivši ga u zid.

Redakcija je radila noću. Najviše se radilo od 11 časova naveče do 5 časova ujutro. Posao su obavljali dežurni. Dežurali su samo drugovi koji su

poznavali neki strani jezik. Oni su se svakoga dana mijenjali. A bilo nas je podosta. Kod radio-aparata, između ostalih, dežurali su: Moša Pijade; Ognjen Prica, Otokar Keršovani, doktor Branko Bujić, Moma Đorđević, Tone Tomšič, Boris Vojnilović, zvani »Torej«, Rafael Batino iz Bitolja i mnogi drugi. Rafael Batino je govorio perfektno: engleski, francuski, španjolski, turski i grčki, pa smo ga ubrajali u najvrednije dežurne — »hvataoće« vijesti. Dežurni je obično sjedio na sklonjenom mjestu i slušao strane stanice na jeziku koji je poznao.

U sobi u kojoj je bio radio-aparat vladala je tišina. Dežurni je napeto slušao. Hvatao je vijesti iz Moskve, Madrida, Barcelone, Beča, Berlina, Londona, Pariza i Vašingtona. U rukama je držao sveščicu i olovku i brzo bilježio. Poneki dežurni je znao dobro i stenografiju, pa je s lakoćom hvatao vijesti. Dežuranje je trajalo cijelu noć bez odmora. To je bilo dosta naporno. No, i pored toga, svi su dežurni rado obavljali taj posao. Za tehničku opremu *Udarnika* unaprijed smo spremali trake papira dugačke 30 do 40 cm. Rezali smo ih od običnog kancelarijskog ili koncept papira. Širina trake bila je otprilike kao širina novinskog stupca. Na tako izrezanim trakama pisali smo rukom članke i vijesti. Slova smo polagano i brižljivo ispisivali. Nastojali smo da trake budu što sličnije novinskim stupcima i lijepili bi ih na papir za pakovanje izrezan u obliku novinskog formata. U dnevniku je postojao i podlistak i po koja lijepa fotografija ili crtež, što ga je radio neki od naših političkih zatvorenika. Tako je *Udarnik* dobijao izgled pravih novina. Na tome smo vrlo mnogo insistirali. Za svaki broj *Udarnika* u dva časa poslije pola noći, poneka je traka bila već gotova za lijepljenje. Umorni, neispavani dežurni su uređivali *Udarnik* i pripremali ga za čitanje. Većina političkih zatvorenika sa nestrpljenjem je čekala da čuje vijesti.

Udarnik je bio organ posredstvom kojega su pojedini drugovi diskutirali, raspravljali i objašnjavali izvjesne probleme. Zbog toga je, poslije kolektivnog čitanja, davan pojedincima. Zatim je *Udarnik* pohranjivan u arhivu sakrivenu na posebnom i tajnom mjestu.

Duša našeg zatvoreničkog novinarstva bili su Otokar Keršovani i Moša Pijade, iskusni novinari. Glavni urednik *Udarnika* u to vrijeme bio je Otokar Keršovani.

XII

Nije bilo lako upravljati našim zatvoreničkim univerzitetom u Mladićkoj zgradi Mitrovačkog kaznenog zavoda. To je bilo teško upravo zato što se njegov rad odvijao u neprekidno i naročito teškim okolnostima, kada se svakog časa moglo očekivati njegovo nasilno prestajanje. Stoga smo se snalazili kako smo znali i umjeli, prilagođavajući se najčešće situaciji što nam se, u danom momentu, nametala.

Svaka zatvorenička soba, naime, u kojoj smo svakodnevno živjeli i radili mi komunisti, imala je mali redakcijski odbor, koji je uređivao zidne novine. U njima je najčešće pisano o životu i radu sobnog kolektiva. U zidnim novinama bilo je šaljivih i ozbiljnih stvari. Svaki član sobnog kolektiva mogao je saradivati u zidnim novinama. Tu je pisao i pjesnik i pripovjedač, saradivao je ozbiljan kritičar i slikar-karikaturist. Zidne novine, u osnovi, služile su onima koji su imali nešto da kažu. One zidne novine koje su bile sadržajnije, čitane su pred svim sobnim kolektivima. Na kraju su zidne novine potpuno izgubile smisao svojega naziva, jer više nisu visile na zidu nego su korićene kao sveske. Na izradu formata uticale su prilike u kojima smo ži-

vjeli. Stav uprave kaznenog zavoda silio nas je da pronalazimo pogodnije forme od zidnih novina. One nisu smjele da previše budu oči kaznioničkoj upravi. Mi, opet, nismo suviše voljni da ih sasvim sakrijemo.

Isto tako u našoj kaznioničkoj školi za političke zatvorenike priređivali smo i usmene novine. Glavni urednik i jednih i drugih novina bio je mladi pjesnik Radovan Vuković iz Crne Gore. Njemu je »Kakić« dao zaduženje da obavlja taj važan posao. Kao mladi komunista, književnik i student, imao je dosta dara za tu vrstu poslova. Na usmenim novinama Radovan je i sam vrlo često čitao svoje radove. Najčešće su to bile pjesme borbenog karaktera. Neke od njih slavile su oružanu borbu španjolskog naroda protiv fašizma koja je upravo žestoko plamsala. Pored njega su i mnogi drugi politički zatvorenici čitali svoje radove. Usmene novine iznosile su radove koje su čitali lično autori. Diskusije nije bilo. Takav je bio red. Radovan Vuković je pri tome radio kao mrav, iako je bio teško bolestan. Davao je ideje, bodrio mlade, što su se još ustručavali da javno čitaju ono o čemu žele nešto da kažu. Svaki uspjeh autora nekog članka u usmenim novinama Radovan Vuković je smatrao svojim uspjehom, pa je stoga, kao dijete bio razdragan. Svima nam je bio vrlo blizak i voljeli smo ga odreda. Poginuo je junački u narodnooslobodilačkoj borbi. Njegovo ime ne smije da se zaboravi.

Stupili smo u dvodnevni, protestni štrajk gladu, jer je uprava zavoda odbila da dozvoli oboljelom radniku Rudolfu Rajnprehtu odlazak na liječenje u Beograd. Tek tada je upravnik odlučio da ne krnji, kad mu padne na pamet, naše pravo koje smo izvojevali borbom.

Sličnih pojava bilo je više. Zbog toga smo uvijek morali biti vrlo oprezni. U takvim prilikama naš »kaznionički telefon« redovno nam je mnogo pomagao i onemogućavao Juci Rukavini da pomaže svome prijatelju upravniku Paradaninu.

I tad se naročito osjećala aktivnost Radovana Vukovića i njegovih zidnih i usmenih novina. Trčao je sad na jednu, sad na drugu stranu, govorio je, ubjeđivao. Dobro sam slušao kad je jednom mlađem drugu govorio:

— Ne radi se samo o Rudiju Rajnprehtu, ne — u opasnosti je život čovjeka. Ne smijemo biti neljudi. Za takvu stvar vrijedi nešto i žrtvovati.

U takvim prilikama nailazio sam Radovana Vukovića kako leži na krevetu, ukočen u grču. Krvava pjena izb'jala mu je iz usta. Lice mu je tada izgledalo očajnički tužno. Uzeo sam brzo tanku daščicu i stavio mu je među zube, da ne bi grizao jezik i dalje ga krvavio.

Bolovao je od neke vrste padavice. Radovan je to dobro znao, ali se hrabro držao.

XIII

Podnijevši udarce, batine, šamare i ostala maltretiranja, iz lepoglavske kaznionice su nas opet žandari vratili u Sremsku Mitrovicu početkom 1935. godine. Mitrovački kazneni zavod imao je dvije zgrade.

U to vrijeme naimenovan je za upravnika kaznionice u Sremskoj Mitrovici neki Dušan Petrović, koji se strogošću i svirepošću već istakao u drugim kaznionicama. On je u Lepoglavi bio glavna pokretačka snaga za batinjanje političkih osuđenika. Znali smo da će pod njegovom upravom biti teško održavati mukom izvojevana prava i osvojiti još neka nova najneophodnija.

Da bi škola što bolje radila, morali smo se izboriti za knjige i štampu. Brinuli smo se i za to da našim bolesnim drugovima bude omogućeno liječenje

u Beogradu. Upravnik je odbio naše zahtjeve i mi smo objavili štrajk gladu, koji, istina, za nas nije bio nikakva novost.

I zaista, da bi slomili tvrdoglavost upravnika Dušana Petrovića, morali smo stupiti u štrajk gladu.

Uslovi života u zatvoru poslije štrajka su se poboljšali. Mogli smo u neograničenim količinama primati hranu i novac od naših prijatelja, rodbine i drugova. Otada smo dobivali novine i časopise, legalizirali kaznioničku zajednicu političkih zatvorenika. Ranije uprava zatvora nije htjela ni čuni o predstavnicima našeg kolektiva. Pristajala je da razgovara samo sa pojedincima. Sada je sekretar COZ-a mogao iznositi sve zahtjeve u ime cijeloga kolektiva.

Kursevi na našem zatvorskom sveučilištu su se održavali po planu.

Osnovali smo pjevački hor i muzički orkestar. Glavni dirigenti bili su: »Trapula« i »Enciklopedija-Ćira«.

Jednoga dana posjetio nas je poznati zagrebački profesor hirurgije dr Gotlib. Upoznavši se sa činjenicom da smo u lepoglavskoj tuči zadobili povrede Moša Pijade i ja, zahtijevao je da nas lično pregleda. Uspio je i pregledao nas obojicu.

Neko vrijeme poslije toga štrajka gladu, posjetili su nas dva beogradska ljekara na naš zahtjev. To su bili: doktor Petar Dragović i doktor David Tajtacak. Oni su došli i meni lično, pa smo razgovarali o raznim stvarima i priješćali se vremena naših studija i događaja, što su se tada dešavali.

Petra Dragovića poznavao sam, naime, kao studenta medicine još iz dana našega zajedničkog studiranja na Bečkom univerzitetu. Osim studenata marksista iz Jugoslavije što su bili organizirani u Klubu revolucionarnih jugoslovenskih studenata, u Beču je studiralo još dosta mladića i djevojaka većinom gazdinskih sinova i kćeri, koji su se borili protiv nas marksista. Zanimljivo je ovdje spomenuti upravo Petra Dragovića, tada još medicinara. Kao vrlo sposoban i inteligentan intelektualac, odličan govornik, Petar je uspio da oko sebe okupi priličan broj nacionalističkih studenata. Na čelu ove desničarske grupe, on je dolazio u sukob sa nama, a istupao je i u diskusijama na javnim skupovima bečkih studenata iz Jugoslavije, kada su takvi skupovi održavani. Njega smo smatrali najozbiljnijim ideološkim protivnikom.

Ostalo mi je dobro u sjećanju kako je naš Klub marksističkih studenata dobro organizirao javnu protestnu skupštinu jugoslovenskih studenata u bečkoj kafani »Straus« u Ulici Alzerštrase. Skup je bio sazvan povodom osude na smrt omladinca radnika Alije Alijagića iz Bijeljine. Medicinar Petar Dragović doveo je svoju grupicu s namjerom da ometa ovu skupštinu. No to mu tada nije uspelo. Htio je da govori, ali smo mu to onemogućili. Kao naši govornici, nastupili su doktor Mladen Stojanović, u ono vrijeme takođe student medicine, i Mustafa Golubić, poznati revolucionar rodom iz Stoca. Skupština je bila uspješna i s nje smo uputili oštre proteste protiv reakcionarnog režima u Jugoslaviji, kao i protiv zakona o zaštiti države.

Petar Dragović,⁷⁾ vrativši se iz Beča kao diplomirani ljekar u domovinu, počeo je odmah da radi posve drukčije. Najprije se aktivno angažirao u stručnoj sindikalnoj organizaciji zdravstvenih radnika u Beogradu, te je među

⁷⁾ Po mojem današnjem ličnom uvjerenju, postoji velika vjerovatnost da se Petar Dragović pretvarao, jer se, vrativši se iz Rusije, zaustavio u Beču da nastavi studije. Istupajući protiv nas marksista na studentskim skupovima, on se kamuflirao i pripremao za svoj dalji revolucionarni politički rad kada se opet bude vratio u zemlju.

svojim kolegama ljekarima zastupao vrlo napredne ideje i stavove. Zbog toga je vrlo brzo postao veoma cijenjen i popularan u intelektualnoj javnosti, pa i u mnogo širim krugovima. Kasnije se potpuno priključio pokretu radničke klase i eto, po nalogu KPJ, došao je, zajedno sa doktorom Davidom Tajtacakom, u zatvor Sremske Mitrovice da posjeti političke zatvorenike komuniste, koji su izdržavali dugogodišnju robiju.

Kada su 1941. godine fašistički okupatori zaposjeli našu zemlju, doktor Petar Dragović bio je strijeljan na Banjici zajedno sa mnogim revolucionarima i rodoljubima naše porobljene zemlje.

XIV

Krajem 1933. g. vratilo se nas nekoliko političkih zatvorenika-komunista iz mariborskog zatvora natrag u Mitrovački kazneni zavod. Gotovo u isto vrijeme došli su u Mitrovicu i politički zatvorenici iz lepoglavske kaznionice koji su tamo ranije bli premješteni. Bila je to neka vrsta koncentracije svih političkih zatvorenika — muškaraca. Mi, komunisti, bili smo uzbuđeni i radošni što ćemo opet biti zajedno i što ćemo imati povoljne uslove da zatvor pretvorimo u školu.

Mene su smjestili u šesticu i, poslije nekoliko dana, preselili u desetku. To se dogodilo slučajno, ali je meni bilo dobrodošlo. Zbog tog premještaja, robija mi nije bila produžena još za dvije godine.

Robijašnica — Mladićska zgrada imala je dva sprata. S njenog pročelja ređale su se zajedničke sobe, a sa strane samice. Od ulaza u zgradu, iz omanjeg hola odakle polaze hodnici u prizemlju, stepenice su vodile na spratove.

Desni hodnik vodio je u trinaesticu, a u blizini nje nalazila se kuhinja, u kojoj je neko vrijeme glavni kuhar bio zatvorenik Anđelko Goati, poznati mostarski komunist.

Sve su sobe jedno vrijeme bile pune političkih zatvorenika.

Upravnik kaznionice Milan Bralović bio je vrlo oštar i poznat po grubosti. Primjenjivao je sistem najoštrijeg kažnjavanja. Nije se libio ničega. Rado je kažnjavao zatvaranjem u tamnoj ćeliji. To je bila vrlo stroga kazna. Zatvorenik je dnevno dvadeset i tri sata boravio u tami, a sat izlazio u šetnju po dvorištu. Bralović je obično kažnjavao po petnaest dana tamne ćelije.

Početkom 1934-te u tamnim ćelijama, pored ostalih, boravili su Stanko Paunović, radnik iz Niša, i Petar Grubor, Ličanin (obojujica poginuli u narodno-oslobodilačkom ratu).

Nismo nikako mogli gledati da naše drugove bacaju u tamne ćelije.

Zbog toga je prilično bila ugrožena naša škola u Mladićkoj zgradi. Zato je partijsko rukovodstvo kaznionice počelo da priprema veću akciju.

Planirano je da se ona izvede u aprilu. O tome je trebalo obavijestiti komuniste vani, na slobodi, objasniti im prilike u kojima živimo i zamoliti ih da nam pomognu.

Međutim, sve se dogodilo malo drukčije. Jedan zatvorenik u tamnoj ćeliji iznenada je obolio. Zamolio je stražara da mu, umjesto šetnje, otvori jedan sat kapke prozora. Stražar to nije htio da učini, već mu je rekao:

— Ako hoćeš zraka, izađi pa šetaj.

Zatvorenik se naljutio i otvorio drvene kapke. Stražar je izvukao sablju i njom počeo da zatvara kapke. Nastala je oštra prepirka u koju se umiješao i Radivoje Davidović — »Kepo«, koji je u blizini šetao.

— Kako to postupate sa bolesnikom — doviknuo je »Kepo« stražaru.
— Ako ne može da šeta, ima pravo da jedan sat otvori kapke prozora tamne ćelije. To njegovo pravo ne može mu niko oduzeti.

— Šta se ti miješaš u to?! — odgovorio mu je stražar. — Ti šetaj i ne brini šta ja radim.

Kađa je stražar postao još grublji prema »Kepi« i bolesniku, umiješali smo se i mi iz desetke. Zahtijevali smo da stražar prestane sa grubošću. To su čuli drugovi u ostalim sobama na lijevoj strani Mladičke zgrade i svi se uznemirili, počeli da viču i protestiraju.

Tako je 1934-te mjesto aprilske započela takozvana »Martovska akcija« protesta protiv brutalnih postupaka zatvorskih vlasti.

Galama je sve više uzimala maha. Zatvorenici su lupali porcijama i ostalim limenim predmetima o gvozdene prozorske rešetke. Udarali su po vratima i stolovima. Čule su se pjesme i razne parole, direktno vezane za naše zahtjeve. Napisane parole i po neku crvenu zastavicu isturili smo kroz prozore.

Uprava kaznonice nastojala je da naš protest po svaku cijenu okarakteriše kao pobune. Zato se, ne birajući sredstva, bacila na to da ga uguši. Odjednom nam je potpuno obustavljena voda za piće.

Drugovi su se pitali šta da se radi, kako da se dođe do vode.

I mi smo, isto tako, bili zbog toga zabrinuti. Klimali smo glavom i u sebi se pitali: šta da radimo?

U očekvanju da nam Kaznionički komitet izda nove direktive, brzo smo se snašli. Pošto smo u sobi imali radijator za centralno grijanje, napunjen vodom, nekolicina političkih zatvorenika, kvalifikovanih majstora, dala se na posao da ga otvori. Uz veliki napor to je ovim drugovima i pošlo za rukom i voda je procurila.

Pošto smo na razne načine održavali vezu sa ostalim sobama, poručili smo drugovima da imamo vodu za piće, da je procurila iz radijatora za centralno grijanje i da se dobija tako i tako.

Na isti način su i mnoge sobe dobijale vodu. Sobama u kojima drugovi nisu uspjeli da otvore radijatore, doturali smo vodu mi ostali. Sa gornjeg sprata spuštali smo konopcima porcije vode kroz prozor onima na spratu ispod nas. Tako je propala upravnikova najefikasnija mjera za gušenje naše akcije.

Kad je on to uvidio, preduzeo je drugo. Okomio se na sobu broj šest, u kojoj su se nalazili drugovi: Moša Pijade, Đuro Pucar, Pavle Gregorić, Jovan Trajković, Mita Aleksić, Milan Mijalković »Stojilko«, Moma Đorđević, Mustafa Pašić, Grga Jankez i drugi.

U mitrovačkoj kaznionici službovao je kaznionički stražar Husnjak, poznat po grubosti i zlikovačkom karakteru. On je za vrijeme naše akcije šunjavao po hodnicima. Prisluškiavao je i bjesnio od ljutine. Odjednom je zalupao na vrata šestice:

— Otvarajte, učutite. Kakve to revolucionarne, komunističke pjesme pjevate...

Neko mu je iz šestice odgovorio:

— Pjevamo, jer nam se pjeva.

Otvorio je vrata i upao u sobu. Izazovno se ukočio i izderao:

— Ko to pjeva?

Neko mu je iz šestice odgovorio:

— Svi smo pjevali, pjevamo i pjevaćemo i ubuduće.

Husnjak se na to okrenuo i prijeteći viknuo:

— Zapamtíteete vi. Pokazaćemo vam kako se pjevaju komunističke pjesme.

Poslije toga, uprava zavoda podigla je optužbu protiv drugova koji su se tada nalazili u šestici. Protiv njih je insceniran neobičan proces. Uprava se pokušala da optuži neke drugove iz drugih soba ali je Kaznionički komitet dao direktivu da se ništa ne smije priznati, da treba odricati pjevanje i parole. Tako je optužba otpala samo na šesticu.

Poslije nekoliko mjeseci, održan je proces u krugu kaznioničkih zidina. Predsjednik suda bio je sudija Stevan Rogulja, a državni tužilac Dobrović. Odbranu optuženih zastupao je M. Bratić, advokat iz Zrenjanina.

Suđenje je otkrilo prave namjere kaznioničke uprave. Bila je to čista odmazda i osveta zbog naše akcije. Drug Radivoje Davidović — »Kepo« osuđen je tada na tri godine, a ostali su dobili po »dvije godine robije«. Tako je njima svima produžena robija na samoj robiji.

Da bi se osvetila i drugim komunistima koje nije mogla izvesti na sud, uprava kaznonice je nekoliko desetina njih ponovo vratila u Lepoglavu, da bi ih nakon godinu dana opet dovela u Sremsku Mitrovicu.

XV

Soba broj 10 nalazila se u prizemlju Mladičke zgrade Mitrovačkog kaznenog zavoda. Do nje se nalazila bolesnička soba za bolesne političke osuđenike.

Ekspres-kursom što se održavao u desetki, nazivali smo jednu vrstu kratkoročnog političkog kursa. Bilo je i kurseva opće naobrazbe i za stranc jezike koje smo najčešće učili individualno.

Na kratkoročnim kursevima obučavani su oni politički zatvorenici kojima je isticalo vrijeme robijanja. Oni su proučavali najnovije odluke, rezolucije i ostala direktivna uputstva sa partijskih kongresa, konferencija i sastanaka. Materijal je dobijan tajno od partijske organizacije spolja. Slušaoci toga kursa su pripremani za uključivanje u politički život i rad izvan kaznioničkih zidina.

Kaznioničko partijsko rukovodstvo delegiralo je u sobu za ekspres-kurseve nekoliko drugova za nastavnike. Ovi su se povremeno mijenjali.

I ja sam ponekad stanovao u toj sobi, a od polovine maja 1939-te učestvovao sam i sam na ekspres-kursu.

Jednom smo se odmarali u desetki. Tu se nalazio i doktor Pavle Gregorić. Veseljak kao veseo dan, dobar čovjek — kao dobar hljebac, izvrstan govornik i još bolji nastavnik.

Zima je bila jaka. Između gvozdениh rešetki prozora probijale su se sitne pahuljice snijega. U sobi je bilo dosta hladno. Politički zatvorenici su se utopljavali pokrivačima. Uvijeni u čebad, ležali su u krevetima i čitali.

Redovno smo oskudijevali u cigaretama. Rijetko je koji pušač dobijao više od pet cigareta dnevno. Bilo je dana kada smo dobijali samo jednu cigaretu ili, čak, nijednu. Tada su strastveni pušači strugali svoje cigaršpice i muštikle, strugotinu uvijali u novinski papir i to pušili. To smo u šali nazivali »klanjem« muštikle. Kada smo imali po dvije i manje cigareta na jednoga, obrazovali bismo tzv. pušački kružok. Pušači su se tada skupljali u umivaoniku da ne remete učenje u sobi. Cigareta je išla od usta do usta. Svaki bi povukao po nekoliko dimova.

Doktor Pavle Gregorić mnogo se ljutio zbog toga. Posebno se ljutio na mene. Pred svima mi je govorio:

— Ti si liječnik kao i ja. Tražiš da se zatvaraju prozori, iako i sam vidiš da je nečist vazduh. Pušiš u pušačkom kružoku cigaretu što kruži od usta do usta i ništa se zbog toga ne buniš kao zdravstveni radnik.

Vidjelo se dobro da je Pajo pravi higijeničar i da visoko poštuje svoju struku kao liječnik-higijeničar. Iako sam bio uvjeren da on ima potpuno pravo, ja sam na to samo u šali reagirao:

— Postali smo ovdje u ovoj sobi prave vođe grupa. Dva liječnika — dva suparnika. Ti si vođa higijeničara, a ja nehigijeničara. Ja imam uza se mnogo više pristalica od tebe, dragi moj Pajcek. Takva ti je sudbina. Na robiji vladaju drukčiji propisi higijene.

— I ti si mi neki doktor! — odgovorio bi mi na to Pajo Gregorić.

Imali smo i sobnog ekonomu. On je svakog dana odlazio u magacin kaznioničkog kolektiva i kod druga Đure Pucara trebovao hranu za našu sobu. Đuro Pucar je neko vrijeme bio naš glavni magacioner za hranu koju smo dobijali putem paketa od drugova i rodbine. Pošto je kaznionička hrana bila loša, ishranu smo dopunjavali iz sopstvenog magacina. Naš ekonom je donosio slaninu, sir i ostalo i prostirao na sto čist papir. Dijelio je hranu na jednake dijelove.

Dežurali smo i u kuhinji, gdje smo prali i brisali posuđe, iznosili kazane sa hranom i obavljali sitnije poslove. Tog dežurstva slušaoci ekspres-kursa bili su oslobođeni.

U određeno vrijeme svakog dana jedan između nas, obično nastavnik, održavao bi uvodnu riječ o materijalu iz plana i programa. Poslije je nastajala otvorena diskusija. Neki su postavljali i pitanja na koja je mogao da odgovori svaki kursista kako je znao i umio. Na završetku je nastavnik izlagao svoje mišljenje koje nije moralo biti konačno, o njemu se moglo naknadno diskutovati, iako se uvijek nastojalo da se dođe do jedinstvenog gledišta. U većini slučajeva to se i postizalo.

Kada je doktor Pavle Gregorić na svome času rukovodio kursom i izlagao svoje predavanje, bilo ga je lijepo slušati. Pajo je bio u tome pravi majstor. Tada nijednom slušaocu ne bi izmakla nijedna jedina njegova riječ. Svoje predavanje je obično ispreplitao šalama, dosjetkama i interesantnim anegdota.

Gotovo svaki slušalac ekspres-kursa brojao je posljednje dane u mitrovačkom zatvoru i gledao kroz rešetke u daljinu. I ja sam se propinjao na prozor prije izlaska na slobodu i posmatrao. Pri tome sam često razmišljao da li ću se snaći van zidina kaznonice.

Iz desetke su gotovo svakog dana pojedini drugovi izlazili na slobodu. Njima smo priređivali ispraćaj. Skupljali smo se u jednoj sobi u kojoj bi »slavljenik« govorio uvijek toplo i dirljivo drugovima sa kojima se rastaje. Bio je to radostan, a u isto vrijeme težak trenutak. Poslije toga, svi smo prilazili drugu koji nas napušta. Pratili smo ga u hol ispred odjeljenja samice Mladićke zgrade i tu se zaustavljali. Tada bi naš hor zapjevao »Internacionalu«. Na red su dolazile i pjesme: »Na barikade«, »Nabrusimo kose« i još nekoliko revolucionarnih pjesama. U takvim prilikama gotovo uvijek pjevali bismo i našu »Mitrovčanku«.

Na kraju, svi bi se izgrlili s drugom što odlazi. On je poslije odlazio u samicu, pred kojom ga je čekao ključar s ključevima u ruci.

Procedura prije odlaska iz kaznenog zavoda trajala je dvadeset i četiri sata. Zatvorenik je tada dobijao svoje građansko odijelo.

Došlo je vrijeme da i ja napustim kaznionicu. Bilo je to u junu 1939. g. U samicu mi je stražar donio građansko odijelo i oduzeo robijaško. Kad sam se obukao, pošao sam nekoliko koraka amo-tamo. Osjetio sam neku vrstu groznice. Gledao sam vrata ćelije, prozorčić sa gvozdanim rešetkama, stočić, kibliu i činilo mi se da ih vidim prvi put u životu.

Čim sam napustio zidove kaznionice i sjeo u voz, osjetio sam se kao da nikada nisam bio odvojen od običnog života. Jedino što me je podsjećalo na zatvorenički život bio je žandar koji me je pratio do rodnog mjesta. Samo taj žandar nije imao na pušci nataknut bajonet i ja nisam imao više lance oko ruku.

The first part of the paper discusses the importance of the...
The second part of the paper discusses the importance of the...
The third part of the paper discusses the importance of the...
The fourth part of the paper discusses the importance of the...
The fifth part of the paper discusses the importance of the...
The sixth part of the paper discusses the importance of the...
The seventh part of the paper discusses the importance of the...
The eighth part of the paper discusses the importance of the...
The ninth part of the paper discusses the importance of the...
The tenth part of the paper discusses the importance of the...

prikazi

The first part of the paper discusses the importance of the...
The second part of the paper discusses the importance of the...
The third part of the paper discusses the importance of the...
The fourth part of the paper discusses the importance of the...
The fifth part of the paper discusses the importance of the...
The sixth part of the paper discusses the importance of the...
The seventh part of the paper discusses the importance of the...
The eighth part of the paper discusses the importance of the...
The ninth part of the paper discusses the importance of the...
The tenth part of the paper discusses the importance of the...

The first part of the paper discusses the importance of the...
The second part of the paper discusses the importance of the...
The third part of the paper discusses the importance of the...
The fourth part of the paper discusses the importance of the...
The fifth part of the paper discusses the importance of the...
The sixth part of the paper discusses the importance of the...
The seventh part of the paper discusses the importance of the...
The eighth part of the paper discusses the importance of the...
The ninth part of the paper discusses the importance of the...
The tenth part of the paper discusses the importance of the...

Benedetto Croce, THEORIE ET HISTOIRE DE L'HISTORIOGRAPHIE, Paris, Droz, 1968, 241 p.

Benedeto Kroče (1866—1952), po svojoj vokaciji prevashodno filozof, sociolog i estetičar, napisao je *Teoriju i istoriju istoriografije* još prije pola stoljeća. Francuska kulturna javnost, posebno istoričari, objavljuvanjem ove knjige na francuskom jeziku mogli su se uvjeriti u neprolaznu vrijednost Kročeovih opservacija, zaključaka i misli. To je i osnovna pobuda da se napišu ovi redovi, da se, na ovaj način, jednostavnim prezentiranjem sadržaja upute zainteresirani na ovu knjigu. Možda će neobaviještenom čitaocu ove riječi izgledati, donekle, neodmjerene, makar on bio svjestan Kročeove veličine. No, to je samo prvi utisak. Ovlašno upoznavanje sa ovim djelom uvjeriće čitaoca da stranice ove knjige sadrže neprevaziđene filozofske, istorijske i sociološke stavove.

Kročeov opus broji više od 80 djela. Dijapazon je veoma širok (estetika, filozofija, istorija, sociologija, istorija književnosti, politika). Najznačajniji radovi odnose se na filozofsko učenje (*Istorijski materijalizam i marksistička ekonomija* — 1900. godine). Istorijski radovi su u njegovom opusu dosta brojni (*Istorijski napuljskog kraljevstva* — 1925. godine; *Istorijski Italije od 1870—1915.* i iz 1928. godine; *Istorijski Evrope u XIX stoljeću* iz 1932. godine; *Istorijski kao misao i akcija* iz 1939. godine).

Osnovna nit koja se provlači kroz ovu knjigu je *kritika*. Mogli bismo reći da je Kroče ovom knjigom dao veliku kritičku lekciju kako u pogledu temeljne osnove svake istorije: činjenica, istorijskih podataka, njihovih izvorišta — dokumenata, tako i akta misli bez koga se ne može zamisliti postojanje istorije kao nauke.

Od samog početka Kroče otvoreno i jasno stavlja do znanja da istorijske radove ne smatra ni nekom vrstom luksuza, ni naukom koja je dovoljna samoj sebi, a ni ni nekom vrstom pokušaja bijega iz stvarnosti. Tako je njegovo gledište, za sve one koji bi posumnjali u misiju istorijske nauke, izrečeno jednim, tako reći, neumoljivim autoritetom. S druge strane, gotovo nenametljivo, čitalac se na jedan antidocentan način poučava da razlikuje suštinu detalja, istorijsku nauku i misao od beznačajne i isprazne agitacije. Istorijska nauka je, koristeći se jedino snagom analize, prema riječima ovog (to treba potcrtati) prevashodnog filozofa — estetičara, situirana u centar ljudskih aktivnosti bez pribjegavanja panegirizmu. Čitalac će se na stranicama ove knjige upoznati sa više vrsta istorijskih tekstova. Ubrzo će spoznati da nije riječ o Kročeovim definicijama, nekim njegovim »otkrićima« proizašlim iz istorijske analize. Riječ je, u stvari, o njegovim opservacijama pojedinih stanovišta u korelaciji sa »pravom« istorijom. A tu, »pravu« istoriju, koja se zasniva na aktu misli, čitaoci će dosta lako sami da osjete i uoče.

Općenito pojam »savremena istorija« (*Histoire contemporaine*) kod Kročea označava istoriju jednog vremenskog razmaka od posljednjih pedesetak godina, mjesec, dana, ili čak časova i minuta. Na taj način on prkosí nesvjesno, svim gorljivim pristašama famozne »teorije distance«. Strogo uzevši, tu je riječ o istoriji koja se rađa neposredno iz čina koji se odigrava. S druge strane, kada se govori o »istoriji prošlosti« (*Histoire du passé*), onda je riječ o već završenoj istoriji koja neophodno sadržava *kritiku*, pa ma bila ona stara hiljadu godina ili da je završena prije jednog sata. U svojim polaznim opservacijama o istoriji kao nauci Kroče kategorički uspostavlja distinkciju između istorije što ona jeste i »istorije« što ona ne može da bude. To se, na primjer, ogleda u razmatranju uloge činjenica, podataka, dokumenata koji se gotovo fetišiziraju — ali samo u pozitivnom smislu. Dokumentat je »conditio sine

qua non« svake istorije. On je »njena krv« i »njeno meso«. Svako odstupanje od ovoga principa, kao na primjer, korišćenje naracije koja ne bi bila svedena na stanje dokumenta ili se tretirala kao takva, značila bi odsustvo »dokumenta« i svodenje urađenog na »neverificiranu istoriju«. Rasterećen do apsolutnog od svakog šablona i formalizma, Kročeov postupak ne trpi u svojoj analizi, po logici stvari, nikakve primjese gorepomenutih »osobina«. Na osnovu iskustva i rasprava, koje su nametali teoretičari istorije, Kroče je došao do zaključka da je diferenciranje istorijskih izvora u većini slučajeva iracionalno. Kada je riječ o narativnim istorijskim izvorima i dokumentima, insistiranje na njihovoj formalnoj distinkciji prouzrokovalo bi stvaranje istorije na osnovu dvije različite kategorije podataka. A to bi bilo paradoksalno kao kad bi se, prema Kročeju, neko jednom nogom oslanjao na brijeg, a drugom bio u rijeci. Zbog toga bi se, u izboru istorijskog materijala, trebalo obraćati bar dvjema paralelnim instancama, koje će biti neprekidno upućene jedna na drugu. U procesu nastajanja one vrste tekstova koji pretendiraju da nose naučni epitet, između dokumenata kao njihove baze i materije koja se stvara, tj. njih samih, situira se *kritika*, između života i istorijske sinteze integrira se misao, pa na taj način *Život i misao*, *dokumenat i kritika čine prave izvore istorije*, dva elementa istorijske sinteze. Kritika tako postaje jedan od nezaobilaznih movensa istorijske nauke, konstitutivni element bez kojega ne bi bilo uopće moguće ni zamisliti, ni stvarati istorijsku nauku.

Kada je riječ o procesu nastajanja istorijskog teksta, jedan od njegovih osnovnih postulata je ostvarivanje povezanosti sa *životom*, i to me na način nekog apstraktnog jedinstva, nego sintetički. Često se u istraživanjima, ili pak u samim istorijskim radovima, ne ide dalje od podatka, od puke informacije. Posebno je to slučaj u analitičkim radovima kada se ogoljeli podatak jednostavno integrira u tekst bez namjere da se osmisli, kada činjenice iz dokumenta ili informacije ostanu samo to. Međutim, i u kontekstu jedne takve rekonstrukcije, podatak — činjenica je informacija. I u tom slučaju njima nikako ne bi mogao pripasti epitet nekorisnosti. Druga je stvar, odnosno problem, što podatak može da na određen način prekine onu vezu koja treba da postoji između *života i istorije*.

Razmatrajući glavne postulate istorije u neraskidivoj vezi sa životom, Kroče dolazi, na samom početku svojih spekulacija do, prema njemu, osnovnog konstituensa istorije — akta misli. Od rečenice do rečenice, od stranice do stranice mi se uvjeravamo da je MISAO neodvojiva od istorije. Napuštanjem ovog aksioma, svako dalje postojanje istorijske nauke izgubilo bi svoj raison d'être. Neprisutnost njegova daje drugi naziv radovima koji bi se mogli nazvati istorijskim. Istorija — to je akt misli, i ako to nije, onda se može govoriti samo o *hronici*. Ovim uvodnim razmatranjima Kroče, tako da kažem, zatvara krug istorijskog stvaranja. Bez opasnosti da je i prividno riječ o nekoj vrsti šeme, koordinate njegove predstavljaju, po logici stvari: »dokumenat, podatak, misao i kritika«.

U najnovije vrijeme onima koji revnosnije prate naučnoistorijsku produkciju neće promaći jedno izvanredno značajno (zasad samo) nastojanje nekih istoričara da se veće značenje da naučnoj *interpretaciji* nego li arhivskom otkriću. Od interesa i značaja je primijetiti da se Kroče na stranicama ove knjige, na određen način, zalagao za jedan nefetlišiziran tretman dokumenta. Polazna osnova je shvatanje istinskog *procesa* istorijske misli kao i same istorije, tj. shvatanje da taj proces rezultira iz prethodne istorije, da nosi u sebi tu istoriju i da na određen način koincidira sa njom.

Treba istaći ovdje dva momenta. S jedne strane, Kroče ne previda ni u kom slučaju značaj podataka iz dokumenata, kako ih naziva, »instrumenata uobličavanja događaja koji se obrađuju«, a s druge, čini se, ipak daje preveliki značaj i ulogu — duhu. Njegovo otvoreno neslaganje sa marksističkim učenjem o klasnoj borbi i revoluciji ima vjerovatno, korišene i u ovim stavovima. Pomenuta stanovišta, van sumnje, uvjetovana su prirodnom objektivnih mogućnosti spoznanje istorijskih procesa (samih po sebi), a ne toliko postojanjem određenih (malobrojnih) vještačkih prepreka pred kojim su se nalazili, ili se nalaze, ili će se nalaziti istoričari, — bez obzira da li je riječ o »teoriji distance«, zatim su uvjetovana nepristupačnošću arhiva (za arhivsku građu unazad 30—50 godina), nesređenošću dokumenata ili, pak, zbog stupidnih shvatanja da se istorija može držati pod ključem. Koincidencija nije slučajna! Kroče misli, između ostalog, na neke arhiviste ili druga lica koja, bez ikakvog objektivnog razloga, »čuvaju«, u osnovi pristupačna, dokumenta, daleko od očiju istraživača — pod ključem. I danas smo, ne tako rijetko, svjedoci da *pojedinci*, iz raznovrsnih, pa i ličnih razloga postupaju na isti način, živeći u zabludi da drže istoriju

zaključanu u fioci svojih stolova. Sa stranica ove knjige Kroče upućuje poruke tim »ključarima« i istoričarima da je pogrešno misliti da od nečije dobre volje zavisi pristup izvorima odakle će »poteći« istorija. U stvari prošlost je u nama svima. Parafrazirajući Kročea, proizilazi da su izvori u našem srcu u pomoć kojeg erudicija, pridružujući se filozofiji i spajajući se sa njom, stvara nauku u prošlosti.

U odjeljku »Pseudoistorija« čitalac će se, takođe, sresti sa mislima i ocjenama koje možda, zvuče, banalno, koje su se negdje već, možda čule, ili pročitale. Ali njihovo odsustvo na stranicama istorijskih radova upravo ukazuje na potrebu da se nekih treba češće podsjećati. Predmet kritičkih razmatranja su ideje oko jedne takve istorije koja se stvara na osnovu tradicije i dokumenata, isprazne tradicije i beživotnih dokumenata. Nije riječ o realijama, nego o dokumentima kao takvima, bilo da su restaurirani, reproducirani ili prepisani, koji su sami za sebe uvijek »mrtve stvari«, tj. u slučaju ako se posmatraju izolovano. Kroče ne akcentira toliko promašenost postupka eruditskih istoričara, koliko nesagledive posljedice. Na kraju krajeva, nije neoprostivo to što eruditska istorija pretlače više knjiga ili fragmenata u jednu novu knjigu, jer je, naravno, riječ o, davno poznatoj, kompilaciji. Ponekad su kompilacije čak i korisne, jer štede vrijeme onima koji se služe jednom kompiliranom knjigom, umjesto da se služe sa više njih. Tim »stvaraocima«, kada se i ne bave direktno nečijim tekstovima, dakle, već naučno obrađivanim problemima, po prirodi kompilacija i eruditske istorije, parafrazirajući Kročea, ne preostaje drugo nego da transkribiraju izvore, da ih transkribirajući skraćuju, da sa brižnim ukusom ili literarnim efektom mijenjaju riječi, da između znakova navoda stavljaju »pozajmljene« tekstove samo da bi dokazali da su lojalni ili tačni, ili da bi ostavili dojam da čvrsto hodaju po zemlji. Teško će neko od autora takvih radova imati snage da intimno prizna i da bude svjestan da su to samo učene hronike, knjige kojima se koristi samo od prilike do prilike, ali koje ne sadrže »riječi sposobne da hrane razum i zagrju dušu«. Najveća opasnost, odnosno greška, proizilazi, prema Kročeu, iz pretenzija koje se pridaju takvim bogatim »žetvama« podataka iz dokumenata, iz uvjerenja da je dovoljno samo ukomponirati u istorijski rad naraciju i dokumenta. Iako ova pretenzija sačinjava u sebi nešto racionalnog, tj. prihvatljivog u pogledu realizacije, ipak navodi na zaključak da istorija treba da prevaziđe čistu hroniku i šturi dokument. I u ovoj analizi Kroče je neumoljivo autoritativan. On se slaže da će erudita (u stvari hroničar-kompilator) odabrati za citate dokumenta u koje će imati potpuno povjerenje. Ali je pri ovakvom izboru uvijek riječ o tuđem uvjerenju, a ne o kritici, a ne o našoj misli. Riječ je o vjerovatnoći, a ne o izvjesnosti i istini. Upravo zbog toga eruditska istorija može biti tačna (»richtig«), ali ne i stvarna, istinita. Umjesto zaključka, Kroče tvrdi da u stvarnosti eruditska istorija, kao i sve druge greške, neće iščeznuti pod udarcima svojih protivnika, jer za to i nema potrebe pošto se ona razara iznutra. Nju će uništiti (zvuči, na izgled, paradoksalno) njeni poklonici, jer tu i takvu istoriju, koja se stvara kao čisti naučni rad, primaju i shvataju bez veze sa životom.

Kroče dolazi do kriterija vrijednosti koji treba da dominira istorijskom materijom, do principa koji su zahtijevali i metodolozi i filozofi — a to je smisao (l' esprit) — jedina vrijednost koja nam pruža mogućnost polmanja. Zbog toga princip, čak ni u pisanju biografija ili tzv. patriotskih istorija, ne bi mogao biti »osjećaj«, jer osjećaj, to je život, a ne misao. Kada je život predstavljen, odnosno izražen, prije nego što je prožet i prevladan mišlju — to je poezija, a ne istorija. Ako se vrijednosti osjećaja ne uspiju pretvoriti u vrijednosti misli, ako nemamo mogućnosti da se uzdignemo do ovog, kako Kroče kaže, »subjektiviteta« misli, onda će istorijski problem ostati netaknut, ili, još bolje, neće biti ni rođen. Vrlo interesantno je razmatranje o »potrebi integriranja istorijskog podatka sa našom ličnom psihologijom ili sa psihološkom svijesću«. U vezi s tim konstatira se da ova teorija, kao i gore pomenuta teorija vrijednosti u istoriji, sadrži jednu dvosmislenost. Kroče a priori polazi od pretpostavke da je imaginacija neophodna istoričaru, jer su ispravna kritika i naracija bez intuicije i imaginacije u potpunosti sterilne. Na kraju dodaje da istoričar treba da posjeduje bogato iskustvo o događajima koje tretira, te da u slučaju odsustva imaginacije prilikom rekonstrukcije nije moguće ni pisati, ni čitati, pa ni razumjeti istoriju.

U povodu tzv. »poetske istorije« (l' *histoire poetique*) Kroče smatra da treba reći istu stvar, kao i kada je riječ o eruditskoj istoriji: »... da greška nije stvarati istu (tj. ili »poetsku« ili »eruditsku«), nego njoj pridavati izvjesne pretenzije. Ne kreirati od poezije, a zvati istorijom ono što je poezija«.

U trećem poglavlju *Istorija kao opšta istorija. Kritika opšte istorije*, pored niza konstatacija, kao, na primjer, one u kojoj se kaže da pisanje opšte istorije nije jedan konkretan čin nego pretenzija koja proizilazi iz tendencije za stvaranjem hronika i iz ideja »stvari po sebi«, autor postavlja i vrlo interesantno pitanje: zašto se doktrina o istovetnosti filozofije i istorije čini često nepodesnom za usvajanje. Osnovni razlog prenebregavanja pomenute doktrine, prema Kročeu, je to što se istorijska nauka ne shvata kao živa i savremena nauka, nego što se njoj prilazi često kao nečemu neživotnom, kao hronici. Iz toga proizilazi da, ako se istorija cijeni ili prosuđuje kao hronika, onda se više ne može razmatrati i utvrditi identitet između nje i filozofije, jer on više ne postoji. U svakom slučaju treba *prevazići* dualizam između ideje i činjenica, između »istina razuma« (les vérités de raison) i »istinâ činjenice« (les vérités de fait). Ovaj dualizam prema riječima samog Kročea, bio je obnovljen u njegovo vrijeme, a moglo bi se reći da se i obnavljao i da će se obnavljati — pod aksiomom: »pravo svojstvo istorije je *saznati*, a filozofije *razumjeti*«. Zaključak koji je izveden svodi se na to da je ova distinkcija između znanja bez razumijevanja i razumijevanja bez znanja — apsurdna.

U četvrtom dijelu knjige (*Geneza i idealno razrješenje filozofije istorije*) sprovedena je na nekonformistički način kritika koncepcije determinističke istorije i »njenе vlastite kćerke« (kako je naziva Kroče), filozofije istorije.

Po koncepcijama pristalica determinizma u istoriji, svaki istoričar bi trebalo prvo da prikuplja činjenice, a zatim da ih naknadno uzročno povezuje. Takvi stavovi bili su uvjetovani pogledima na neobrađene činjenice koje nisu jasne, jer »neobrađene činjenice su nijeme«, i tek istraživanjem uzroka treba da dobiju razumljiv karakter. Prema Ipolit Tenu, kome se prebacivala strogost njegovog determinizma koji je razvijan na sistematski način do krajnjih granica, istoričar bi istraživao i prikupljao činjenice, a potom istraživao uzroke. Kroče posebno ističe i osobinu eklektičara, tj. njihovu tendenciju za *diobom* aktivnosti istorije na rekonstrukciju događaja, gdje se dokumenti prikupljaju i kritikuju i »filozofiju istorije«. »Filozofija istorije« nalazi raison d'être svog utemeljenja jednostavno u tome što »obična istorija«, koja pruža seriju činjenica nije dostatna. Zbog toga misao treba ponovo da se natkrili nad lancem podataka koji je upravo konstituiran da bi se otkrile skrivene namjere i da bi se odgovorilo na pitanja: odakle dolazimo i kuda idemo. Kroče dolazi do zaključka da istoričari, ukoliko žele da misle istorijski, treba prosto da sačuvaju činjenice od mogućnosti da ih bilo ko (deterministi ili filozofi istorije), slobodnije rečeno, transformira. Ako se arhivistički podatak ili istorijska činjenica konkretno *osmisle*, onda ne postoji neki uzrok, ni pozadina izvan tog podatka, odnosno činjenice. Ispunjavanje tog zadatka (da se istorijski misli), učiniće izlišnim potrebu da se pribjegava traženju podrške ili pomoći u spoljnoj vezi uzroka, tj. u istorijskom determinizmu ili transcendentnim ciljevima tj. filozofiji istorije. Još jedanput Kroče potvrđuje koliko je stepen koherentnosti akta misli ili istorijskog mišljenja kako u istraživanju istorijskih pitanja i problema, tako i u radanju istorijskih tekstova. Na taj način, pored pozitivističke filozofije, mrtva je i filozofija istorije kao doktrina sa svim koncepcijama i transcendentnim formama. Da ne bi bilo zabune, Kroče piše da kritika uzročnih koncepata i transcendentne svršenosti ne sprečava pribjegavanje ovim riječima, jednostavno zbog toga što nas ništa ne može onemogućiti da govorimo o filozofiji istorije, da kažemo da filozofiramo o istoriji podrazumijevajući pod tim želju da bolje obradimo određen istorijski problem. Na kraju krajeva nije ni zabranjeno nazivati »filozofijom istorije« istraživanja o istorijskoj gnoseologiji.

Peto poglavlje knjige (*Pozitivizam istorije*) Kroče počinje glosom De Kulanža da postoji i istorija i filozofija, ali ne i filozofija istorije. Prema njemu, u stvari, prije treba govoriti o istoriji koja je filozofija i filozofiji koja je istorija, koja je bitna u istoriji.

Znatna pažnja posvećena je i »kameni spoticanja« za filozofe i metodologe istorije i sociologe — ulozi i funkciji progressa. Protivrječnosti koje izbijaju u vezi s tim, mogle bi se svesti pod tri tačke: koncept evolucije, pitanje konačnosti i vriednosti. Još jedanput se potvrđuje mnogostruka defektnost i neprihvatljivost, te apsolutna promašenost »teorije« po kojoj bi istoričari trebalo da stave tačku na diskusije koje se odnose na njih, da se zadovolje prikupljanjem činjenica, njihovim raspoređivanjem, te izražavanjem njihovog sukusa. Naprotiv. Istorija kako god bi trebalo da *neprestano ocjenjuje* i da to čini sa strogošću, isto tako ne bi trebalo da upadne u ništavni eklekticizam koji se zalaže za izbor neutralnih formi bez ikakvog prizvuka ocjene.

Sprovođenje gore pomenute »teorije« za istoriju ne bi značilo da primjenjuje ni na činjenice ni na ličnosti kvalifikativ dobrog ili lošeg, nego da daje stvarni misao »prosudivanju« i »subjektivnosti«, a ne da osuđuje, jer bi tada samo izražavala pozitivne sudove.

Nerijetko su pisci istorijskih tekstova davali svojim recenzentima isuviše materijala za kritiku zbog toga što su ocjene od praktične vrijednosti vrlo često unosili u svoja djela. Iza njih su ostajale knjige, a ne čista istorijska kvintesencija. Međutim, istorijsku svijest karakterizira, prije svega, logičnost, a ne praktičizam.

Od definicije da je istorija čovjekovo djelo, te da se takvo djelo smatra kao produkt intelekta i ljudske volje, Kroče u daljim razmatranjima (*Humanost istorije* — glava VI) dolazi do one forme istorije koju naziva »humanistička«. U tom smislu i postavlja pitanje: ko prema ovoj koncepciji realno upravlja istorijom: čovjek ili izvanljudske snage. Umjesto odgovora, on postavlja tezu da se ne može podržati mišljenje da istorija počiva samo pored individua i da se u pragmatičkoj istoriji postavlja uvijek prisustvo jednog drugog istorijskog — izvanljudskog — faktora. Prema epohama i misloćima naziva se: *Sudbina, Slučaj, Sreća, Priroda, Bog...*

U sedmom poglavlju (*Izbor i periodizacija*) Kroče se još jedanput bavi činjenicom koja, prema njemu, može da nosi epitet »istorijska« saobrazno tome koliko je osmišljena, jer ništa ne postoji izvan misli. Budući da su obavještenja, dokumenti i spomenici (kao istorijski izvori) bezbrojni, njihovo okupljanje u cjelinu je, realno gledajući, nemoguće. Ali ovdje se postavlja pitanje načina izbora, odnosno kriterija. I kada konstatira: »Nema ga (kriterija) i nemoguće je definirati na kojoj osnovi bi mogli da prepoznamo koji je dokumenat ili obavještenje korisno ili značajno, a koje nije«, Kroče je nediskutabilan. Iako je ovo mišljenje bazirano na iskustvu od prije nekoliko decenija, objašnjenje da je zato što se istoričari još nalaze na praktičnom, a ne naučnom terenu dan danas, kod nekih pisaca istorijskih tekstova nije prestalo da bude aktuelno.

Kriterij, to je izbor sam po sebi, a izbor je, kao i svaki praktični čin, uslovljen stepenom poznavanja situacije na koju se primjenjuje. Položaj istraživača nije ni tako bezizlazan kako bi mogao izgledati na prvi pogled. Prilikom izbora, moguće je pri pomoći se očevitim distinkcijama koje postoje između glavnih, tj. osnovnih, i sekundarnih dokumenata, između onoga što je, u pogledu podataka, značajno ili to nije. Kroče ponavlja da u posljednjoj analizi istraživačevi razlozi odlučuju o izboru podataka. Ova subjektivna distinkcija ne bi trebalo da ima za posljedicu da se »nevažne« činjenice ne posmatraju i cijene kao činjenice ili bar kao tragovi obavještenja.

Van sumnje je, piše dalje Kroče, da osmišljavanje istorije podrazumijeva i njenu periodizaciju, jer je misao jedan organizam »drama koja sadržava periode«, početak, sredinu i kraj, pa i idealne pauze koje može jedna drama i sadržavati i zahtijevati, ali koje se ne mogu odvajati od misli. On podsjeća na pojavu da je ponekad ukazivana pažnja na to da periodizacija ima jednu »relativnu« vrijednost. Međutim, njegovo je mišljenje da istovremeno treba dodati i »apsolutnu«, pošto mi pretpostavljamo da periodizacija čini unutrašnji dio misli, te da je periodizacija njome (mišlju) i determinirana.

Polazeći od pretpostavke da je akt misli svijest razuma koji je svjestan, Kroče dolazi do zaključka da je riječ o aktu samosvijesti. Kada je riječ o naučno-istorijskom postupku, značaj njegove funkcije je u tome što uvodi distinkciju u jedinstvo materije koja se istražuje. Samosvijest (akt misli) razlikuje subjekat i objekat, teoriju i praksu, misao i volju, opšte i posebno, imaginaciju i intelekt, korisnost i moralnost bez obzira na način kako će se iskazati ove razlike jedinstva. Objasnjenje za ovu funkciju samosvijesti Kroče nalazi u aksiomatičnim stavovima da misliti znači ocjenjivati, a ocjenjivati znači razlikovati ujedinjujući, da je nužnost i potreba za distinkcijom sadržana u samoj istoriji kao nauči, te da istoričar treba da razlikuje i ujedinja, a ne da dijeli niti da ikad podvaja.

Veoma je interesantna i slikovita opaska kojom Kroče počinje IX glavu (ovo poglavlje sadrži više dijelova: *Potvrđena znanja; Analogija i anomalija posebnih istorija; Filozofija i metodologija — Istorija prirode*) na račun onih koji gube nadu u istorijsku istinu zbog nedostatka izvjesnih detalja. Oni ga podsjećaju na ljude koji su zaboravili hroniku vlastitog života, koji ne znaju šta se dogodilo te i te godine i koji zamišljaju da zbog toga ne poznaju sebe u sadašnjosti.

U drugom dijelu ove glave Kroče piše da nema razornije tendencije za nauku od one koja nastoji da »objasni« sve činjenice zahvaljujući jednom »jedinstvenom

principu«, što, u stvari, vodi zamjenjivanju korisne i plodnosne nauke sa neplodnom metafizikom.

U djelu knjige koji obrađuje probleme vezane za istoriju istoriografije (*Oko istorije istoriografije*) Kroče zastupa stav da nema pisca naučno istorijskih tekstova koji ne bi imao svoju teoriju istorije, manje ili više osmisljenu. Dovoljno je primijetiti da jedan istoričar diskutira sa ostalim kolegama po struci izričekom ili sa prikrivenim mislima, raspravlja sa drugim »verzijama« ili »ocjenama« na osnovu jedne te iste činjenice. Kroče se pita: »Kako bi mogli diskutirati ili se kritikovati, ako se ne oslanjaju na jedan koncept koji bi trebalo da bude istorija, ili na teoriju istorije«. Istorijski istoriograf je, dakle, istorijska istorijske misli i nemoguće ju je odvojiti od teorije istorije i istorije. Kroče podsjeća da istoričar ne misli samo na teoriju istorije nego na teorije svih drugih pojava (stvari) o kojima raspravlja. Riječ je o tome da se o njima ne može ni razgovarati bez njihovog razumijevanja koje opet nije moguće bez »teoretiziranja«. Utvrdivši nesvrhsishodnost podvajanja između filozofije i istoriografije, zaključuje da će, sa svoje strane, istorijska profitirati od tog spajanja, jer će u filozofiji pronaći temeljne rukovodeće principe.

Karakteristično je za ovo Kročeovo djelo da se u svakom poglavlju, bez obzira koliko ono tretira specifičnu problematiku, mogu naći »zlatna zrnca«, univerzalnih misli. Pišući o »Grčko-rimskoj istoriografiji«, on na jednom mjestu podsjeća da »istorijska ne treba da se spušta na nivo gdje bi bila jednostavni praktični instrument u službi neke političke partije«. Na jednom mjestu, sa vidljivom dozom rezignacije (poglavlje *Srednjovjekovna istoriografija*) on priznaje: »Dobro poznajemo činjenicu da je svaka istorijska misao prilagođena momentu kada se pojavljuje i ne odgovara nikad sljedećoj epohi«.

Pišući o »Istoriografiji pozitivizma, Kroče nije mogao da izbjegne »vječnu temu«: odnos istorije i sociologije, naučne discipline koju su stvorili pozitivisti. On je podsjetio na stavove izvjesnih sociologa prema kojima: 1) sociologija klasificira činjenice i određuje zajedničke međuzavisne zakone; 2) zahvaljujući ovim zakonima, sociologija omogućava istoričarima principe eksplicacije; 3) sa svoje strane, istoričari marljivo prikupljaju činjenice i nude ih sociologiji da bi ona izrazila suštinu tj. da bi klasificirala i iz njih izvukla zakonitosti. Zaključak koji on izvodi nije motiviran odbranom pozicija istorijske nauke, niti borbom za »mjesto pod suncem« mlađoj sociologiji, nego respektom koji i jedna i druga društvena nauka zaslužuju s obzirom na svoje metode i ciljeve. Prema njemu, uočljivo je u odnosu istorije i sociologije da svaka od ovih naučnih disciplina treba da je (za sebe) utemeljena, i, istovremeno, da se oslanja (interaktivnost) na drugu.

U »Marginalijama« Kroče piše da se negiranje konceptata »uzročnosti« u istoriji može činiti, na prvi pogled, paradoksalnim, a razmišljanje o negaciji »koncepta vremena«, koji je istoriji još neophodniji, imalo bi izgled još ekstravagantnijeg paradoksa. Govoreći o tome šta je neophodno istoriografiji, dolazi do zaključka da je to »evolucionija« ili »proces«. Njegovo dalje razmišljanje u ovom pravcu unosi dosta svjetla u vezi sa razmatranjem problema koji se vezuju za značaj i posljedice tzv. »teorije distance«. Definirajući istoriju kao »istoriju jednog procesa«, postaje sasvim razumljivo zašto nije moguće pisati istoriju »činjenica koje su u toku«; činjenice u toku su jedan nezavršen proces koji se, kao takav ne može ni ocijeniti, niti osmisliti.

Onovremene rasprave u filozofskoj literaturi o identičnosti između istorije i istoriografije, između »res gestae« istorije i »rerum gestarum« pobudile su Kročea da čezne i u ovom pogledu svoje opaske. On u jednom neistorijskom načinu mišljenja potcrtava da je vidljivo da su istorija i istoriografija istovremeno ujedinjene, ali i da se razlikuju »kao strast i poezija u poeziji, kao što se osjećaj i intuicija ujedinjuju i razlikuju istovremeno u poetskom izrazu ili u lirskoj intuiciji«. Kroče dalje piše da ima istoričara koji jednom istoriografskom djelu prilaze sa dvije tačke gledišta: »kao spomeniku i kao dokumentu, čas kao naučnom djelu, čas kao praktičnom. S jedne strane, ono se posmatra kao djelo koje doprinosi progresu istorijskih saznanja, a s druge strane, u manjoj ili većoj mjeri, napretku građanskog života. U istoriji istoriografije tretira se prvi aspekt, a u političkoj istoriji drugi. Istoričari ih ne mogu pomiješati, a da ne izgube svaki logički kriterij i da ne oduzmu svojim istraživanjem svaki pravac i svako značenje«. U ovom posljednjem dijelu knjige Kroče je nauknuo niz veoma interesantnih pitanja, (tako čemo u »Marginalijama« susresti mišljenja o »istorijskom dostojanstvu«, još jednom o odbrani istorije od filozofije, »etičko-političkoj istoriji«, o odnosu istorije i sociologije itd.). Dosljedno svom stilu izlaganja Kroče se često vraća već ranije ispoljenim stavovima i definicijama da bi nastavio svoju misao i došao do

novih saznanja. Tako on još jedanput potvrđuje koncepciju da istorija nije nikad bila mrtva prošlost nego živa prošlost, tj. sadašnjost. Ta životnost istorije, njena neumrlost nazire se i u odgovoru na pitanje: »Šta je karakter jednog naroda?... Njegova istorija, samo njegova istorija i ništa više... To je jedan identitet«. Zbog toga kada govori o duhovnom radu koji se obavlja u okviru naučnog domena, on za istorijske studije kaže da će uvijek imati jednu ulogu vodiča. Te studije treba da vode jedan narod ka najdubljem spoznavanju samog sebe, da mu pokažu kojim se ciljevima težilo u prošlosti i koji su to ciljevi sačuvali tajnu i dragocjenu vrijednost u sadašnjem trenutku, koja su sredstva korištena za ostvarenje ovih ciljeva, a koja su još i danas efikasna i konstantna.

Razvoj društvenih, ekonomskih i političkih odnosa u svijetu uopšte, od vremena kada je ova knjiga pisana, doživio je neslućen razmjer. Mnogi procesi su završeni, pa prema tome i podložni istorijskoj obradi. Uglavnom riječ je o problemima koji su neistraženi ili potpuno ili djelomično. Logično je da se kao prvi zadatak postavlja analitička, a ne sintetička obrada pomenutih odnosa. I dandanas se u ovom pogledu monografska obrada nalazi u unakrsnoj vatu mnogih istoričara koji stoje na stanovištu da su ova tendencija i ovaj koncept već prevaziđeni. S obzirom na to da društveno-ekonomski i politički razvoj ide znatno brže od mogućnosti njegove istorijske obrade, to će koncepcija monografske obrade istorije biti i dalje, i te kako, aktualna. To je uvidio svojevremeno i sam Kroče pišući: »Zaista bismo se prevarili ako bismo mislili da monografska koncepcija teži fragmentiranju, da je partikularistička i da se lišava sveopšteg znanja«.

Na kraju, poslije globalnog upoznavanja sa Kročeovim stavovima i ocjenama koje se odnose na teoriju istorije i istoriju historiografije, može se reći da je ovom knjigom Kroče zaista »dao veliku kritičku lekciju«, na kojoj su se mogla učiti pokoljenja istoričara uključujući i naše savremenike.

Tomislav IŠEK

Pobeda Narodnog fronta u Španiji na izborima 1936. godine veoma je značajan datum u istoriji španskog naroda i međunarodnih odnosa. Izvojevana u eri jačanja fašizma u Španiji i sve otvorenijeg istupanja fašističke Nemačke i Italije, ova pobjeda je bila toplo dočekana od strane svih progresivnih snaga sveta. Očigledno, ona je remetila planove sila Osovine, te su ove izdašno pomogle generalu Franku da organizuje pobunu i povede rat protiv legalne republikanske vlade. Građanski rat u Španiji (1936—1939), usled toga, nije ostao samo unutrašnja stvar Španije; u ovaj rat su se na neki način umešale i spoljne sile, s jedne strane nacistička Nemačka i fašistička Italija, a s druge strane SSSR, Kominternu i svi napredni ljudi sveta. Članovi komunističkih partija i drugi progresivni ljudi dolazili su u Španiju, stupali u redove republikanske vojske i junački se borili protiv fašizma. Ova pojava predstavlja svojevrstan politički, vojni i psihološki fenomen i o njoj se u svetskoj literaturi mnogo pisalo.

To je tema i ove knjige S. Belića, jednog od mnogobrojnih učesnika španskog građanskog rata. Napisana je na osnovu sećanja, ali iz brojnih statističkih podataka i sl. vidi se da se autor koristio izvesnom literaturom, koju, na žalost, nije naveo. Knjiga obuhvata ceo period građanskog rata od 1936—1939, podeljena je na dvanaest glava i ilustrovana fotografijama iz rata.

U uvodnom delu, posle kratkog osvrtu o privrednom stanju i nacionalnim odnosima u zemlji, prikazani su razvitak radničkog pokreta, njegova idejno-politička i organizaciona lutanja, politička i revolucionarna vrenja, koja su dovela do rušenja monarhije i obrazovanja republike. Buržoaska vlada, prema oceni autora, bila je neefikasna i nedosledna u sprovođenju radikalnih reformi. Komunistička partija Španije je jedina ukazivala na opasnost od fašizma i predlagala mere za čišćenje državnog i vojnog aparata od falangista. Pobunom španskih fašista koja se pretvorila u građanski rat, Španija je postala poprište borbe međunarodnih razmera. Italija, Nemačka i Portugalija obilno se pomagale generala Franka, pobunjičkog vođu; evropske zemlje, iako su se deklarirale za neutralnost, odbijajući svaku saradnju i kontakt sa Republikom, budno su pratile razvoj događaja; Komunistička partija Jugoslavije je, kao i komunističke partije drugih zemalja, od samog početka borbe ustala u odbranu Španske Republike, organizujući akcije za pomoć i prikupljanje dobrovoljaca. Od svih dobrovoljaca, koji su u znak solidarnosti pristizali iz svih krajeva sveta, Španska republikanska vlada, u dogovoru s Kominternom, pristupila je obrazovanju vojnih jedinica.

Posle izlaganja o situaciji u Španiji, o međunarodnoj situaciji i stavovima, Belić detaljnije opisuje svoj put i veze preko kojih je iz SSSR-a dospeo u Španiju pri-sećajući se prvih utisaka o njoj i susreta sa boricima. Posebno poglavlje posvetio je formiranju i organizaciji 11. i 12. internacionalne brigade, koje su, kako ističe autor, ubrzo postale glavna operativna snaga Republike. Na ovim stranicama susrećemo se sa imenima i podacima o jugoslovenskim boricima. Inače, težnja autora da pruži što više podataka o Jugoslovenima, kao nit, provlači se kroz celu knjigu.

U sledećim glavama (Internacionalne brigade u odbrani Madrida; Brunetska operacija republikanske armije; Saragoska operacija republikanske armije) prikazane su borbe koje su vodile internacionalne brigade u periodu od novembra 1936. do oktobra 1937. god. Bitka na reci Harami i gvalalaharska bitka spadaju u značajnije bor-

be u kojima je republikanska vojska uspjela da odbrani Madrid i pređe u napad. Hroničarski opisi žestokih okršaja, juriša i povlačenja dopunjeni su mnogobrojnim podacima o odnosu snaga i oružja, o planovima i taktikama borbi, o vojnim jedinicama i rukovodiocima — učesnicima tih bojeva.

Dobar deo Beličevih sećanja odnosi se na vojno ustrojstvo — organizaciju i reorganizaciju internacionalnih brigada. Dve glave su posvećene formiranju slovenskih vojnih jedinica; bataljona »Đuro Đaković«, prvog i jedinog jugoslovenskog bataljona, kako to veli Belić, i 129. mešovite brigade — čehoslovačko-jugoslovenske brigade. Imponuje svežina njegovih sećanja, preciznost kojom opisuje stvaranje ovih jedinica — uslove i način, navodeći koliko i u kojim je sve jedinicama bilo jugoslovenskih boraca i na kojim su se dužnostima nalazili.

U toku dvogodišnje borbe ofanzivne akcije republikanske vojske nisu pružile očekivane rezultate. Frankova vojska bila je neuporedivo bolje naoružana, a i mnogobrojnija, zahvaljujući fašističkim državama. Zato je Republikanska vlada uputila predlog Društvu naroda da se povuku sve strane vojske iz Španije, smatrajući da će Frankove pobunjenike, lišene pomoći sa strane, republikanska vojska savladati i poraziti. I dok su dobrovoljci — interbrigadisti napuštali Španiju, vojska fašističkih država je ostala i nastavila borbu.

U posljednjim glavama opisano je povlačenje stranih dobrovoljaca i bitka za Kataloniju.

Prikazujući period građanskog rata u Španiji, Belić se ograničio samo na one borbe u kojim je lično učestvovao, čime je celovitost knjige narušena. Same borbe su površno obrađene, dok je organizaciji vojnih jedinica, njihovoj teorijsko-političkoj aktivnosti dato dosta mesta. Smatramo da je trebalo više reći o vojnom rukovodstvu Republike, od koga su poticali glavni planovi, taktika i organizacija vođenja rata, o vojničkom životu i međusobnim odnosima, što smo i očekivali iza poetičnog naslova, a što bi knjigu obogatilo i učinilo interesantnijom.

Iako ovaj rad ne prevazilazi dosadašnje tekstove iz ove tematike, on će zbog novog činjeničkog materijala korisno poslužiti istoričarima koji proučavaju učešće Jugoslovena u ovim velikim događajima, jer u suštini predstavlja jedno veliko sveđočanstvo. Njega će svakako pročitati saborci Stevana Belića, a i svi koji žele da se podsete teških dana koji su predhodili drugom svetskom ratu.

Danka NIKOLIĆ

Osamnaesti broj *Godišnjaka* sadrži sedam rasprava i članaka, četiri priloga i tri prikaza.

U uvodnom dijelu objavljena je rasprava dr Branislava Đurđeva, *Istorija i društveni razvitak*. Polazeći od konstatacije da je u savremenoj istoriografiji, podijeljenoj na buržoasku i postmarksističku, najdosljedniji onaj pravac koji su u drugoj polovini XIX i prvim decenijama XX vijeka zastupale pristalice kontovskog i postkontovskog pozitivizma (sociološki pravac, sociološka istorija), Đurđev je ukazao i na ona gledišta koja istoriju odvajaju od sociologije i istorijskoj nauci osporavaju njenu pravu ulogu i značaj. U centru autorovih razmatranja nalazi se apsolutnosociološki pravac u shvatanju istorije, koji danas u najčistijem vidu zastupa postmarksistička istoriografija istorije. Zasnivajući se na osnovama postmarksističke revizije marksizma, savremena istoriografija, ona koja sebe oglašava marksističkom, po mišljenju Đurđeva, samo djelimično stoji na pozicijama koje je zastupao Marks. S tim u vezi, autor ove veoma zapažene rasprave zaključuje da bi se marksistička istorija morala osloboditi sadašnjeg postmarksističkog shvatanja koje nedijalektički apsolutizuje sociološki evolucionizam, a morala bi oživjeti i dalje razraditi Marksov istorizam u objašnjenju prirodne evolucije čovječanstva.

Najnoviji broj *Godišnjaka* objavio je i članak češkog istoričara Vaclava Žažeka, *Nacionalno-političko kretanje austrijskih Slavena za vrijeme revolucije 1848. godine*, koji je u obliku referata podnesen na zajedničkom zasjedanju čehoslovačke i jugoslovenske istorijske komisije u Sarajevu 29. septembra 1969. godine. Polazna tačka autorovih razmatranja je buržoaska revolucija 1848. godine, koja u istoriji nacionalne misli naroda Habsburške monarhije predstavlja važnu prekretnicu. Žažek je ukazao na ukorijenjeno shvatanje u istorijskoj literaturi o austrijskoj 1848. godini o postojanju tzv. »istorijskih« i »neistorijskih« naroda. Nasuprot Nijemcima i Mađarima sa svim potrebnim istorijskim pretpostavkama »istorijskih naroda«, autor je istakao veliku šarolikost u taboru tzv. »neistorijskih« naroda« mnogonacionalne Habsburške monarhije. Pri tome on, pozivajući se na istorijsko pravo, između mnogobrojnih slovenskih naroda odvajava Čeha i Hrvate kao narode koji su po svojim istorijskim pretpostavkama najbliži »istorijskim narodima«.

U većem dijelu ovog interesantnog članka autor je prikazao kako se manifestovala složenost u prilazu rješavanju nacionalno-političkog problema Austrije, posebno u grupi onih slavenskih naroda između kojih je bilo relativno najmanje razlika i nesloge — između Čeha na sjeveru Monarhije i Slovenaca, Hrvata i Srba na jugu.

Izvještaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austro-ugarskih ekonomskih suprotnosti naslov je članka Dževada Juzbašića.

Nakon šestomjesečnog boravka 1910. godine u Sarajevu, gdje je bio upućen sa zadatkom da pomogne pri organizaciji administracije tek osnovane Trgovačko-obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, Herman von Sauter je po povratku u Beč podnio izvještaj pod naslovom »Bosna-Hercegovina i Monarhija« (tekst ovog izvještaja štampan je na njemačkom jeziku uz ovaj članak kao prilog). Uz prikaz opštih prilika, Sauter se u svom izvještaju posebno osvrće na austro-ugarsko suparništvo u borbi za ekonomske pozicije i uticaj u Bosni i Hercegovini. Koristeći se bogatom literaturom i arhivskom građom Juzbašić je Sauterov izvještaj podvrgao kritici i, u

svjetlu ekonomskih suprotnosti između Austrije i Ugarske, na veoma vješt način ga interpretirao. Tako je ovaj vrijedan historijski izvor postao pristupačan, a podaci koje nam on pruža dobili su svoj pravi značaj.

Ovim i radovima koji su ranije objavljeni Dževad Juzbašić se još više afirmisao kao ozbiljan naučni radnik, pokazavši poseban interes za izučavanje društveno-političkih i ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije.

Članak dr Nusreta Šehića *Četnici kao nosioci gerilskog oblika ratovanja u planovima najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije* samo je dio njegovog opširnijeg rada o četničkom pokretu u Bosni i Hercegovini između dva rata. Bazirajući se na arhivskoj građi iz Vojnoistorijskog instituta, posebno prikupljenim sjećanjima oficira bivše Jugoslavije, Šehićev članak razmatra problem odnosa najviših vojnih vlasti predratne Jugoslavije prema gerilskom obliku ratovanja. Pored drugih dokumenata, autoru su za donošenje zaključaka uglavnom poslužila »Uputstva za četničko ratovanje u slučaju napada na Mađarsku« (izdata od strane Generalštaba Jug. vojske 1925), »Uput za četničko ratovanje« (izdat od strane Ministarstva vojske i mornarice 1929. godine) i ratni planovi »R-S«, »R-40«, i »R-41« iz 1938. 1940. i 1941. godine. Analizom navedenih dokumenata, autor je došao do zaključka da najviše vojne vlasti u predratnoj Jugoslaviji nisu ozbiljnije računale na tadašnja četnička udruženja kao važan faktor u organizovanju i vođenju gerilskog rata i da svenarodni otpor napadaču nije ulazio u ozbiljnije kalkulacije Generalštaba i Vrhovne komande do pred sami početak aprilskog rata. Istovremeno dr Nusret Šehić je pokušao odgovoriti na veoma zanimljivo pitanje: da li je četnička akcija, predvođena Dražom Mihailovićem, uslijedila kao rezultat prethodno pripremljene koncepcije o otporu okupatoru pomoću gerile? U zaključku svoga rada autor je naglasio da se četnički pokret u toku drugog svjetskog rata mora sagledavati u vezi sa četničkom tradicijom uopšte, a posebno s akcijama i djelovanjem četničkih udruženja između dva rata.

Na kraju je potrebno istaći da je ovim radom dr Nusret Šehić učinio značajan napor u rasvjetljavanju problema koji do sada nije bio predmet pažnje naše istoriografije.

Rad dr Rasima Hurema, *Neke karakteristike ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine* predstavlja dio njegove doktorske teze, koja je odbranjena u maju 1970. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

U uvodu ovog veoma zapaženog rada dr Rasim Hurem polazi od činjenice da je ustanak u Bosni i Hercegovini 1941, kao dio ustanka naroda Jugoslavije, imao i neke svoje specifičnosti koje su nastale kao rezultat nacionalne šarolikosti bosansko-hercegovačkog stanovništva, političkog nasljeđa, uključivanja Bosne i Hercegovine u okvir Nezavisne Države Hrvatske i podjele Bosne i Hercegovine na njemačku i italijansku okupacionu zonu. Ukazavši ukratko na osnovne momente toka i razvoja ustanka 1941. godine u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine, autor nas upoznaje sa nekim od bitnih karakteristika ustanka i zaključcima do kojih je došao na osnovu višegodišnjih istraživačkih napora. Tako je, po njegovom mišljenju, ustanak u Bosni i Hercegovini 1941. godine, naročito u prvoj fazi, nosio u sebi mnoge elemente spontanosti, koji su rezultat politike uništavanja Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i partizanskog načina ratovanja. Zbog toga su u ustanak odlazili ljudi različite socijalne pripadnosti i idejnih ubjeđenja, a to je uslovalo i apsolutnu brojčanu premoć seljaštva u ustanku. Međutim, i pored masovnosti ustanka, autor je došao do zaključka da Muslimani i Hrvati, zbog toga što nisu bili izloženi teroru ustaša i zbog stava dobrog dijela ustanika prema Muslimanima i Hrvatima u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine, nisu u odgovarajućem broju učestvovali u ustanku sve do jeseni 1943. godine.

U članku dr Rasima Hurema se na kraju ističe da je usljed odsustva jače političke kohezije među ustanicima, a naročito pojave četnika, KPJ u Bosni i Hercegovini morala uložiti velike napore kako bi savladala elemente stihije i građanskog rata i ustanku pribavila karakter organizovane narodnooslobodilačke borbe sa jasno formulisanim političkim ciljevima.

Nadovezujući se na rezultate autora koji su ranije pisali o prošlosti Zvornika (K. Jireček, M. Dinić, H. Kreševljaković, Đ. Mazalić, D. Kovačević-Kojić) dr Adem Handžić je člankom, *Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeku* dao zapažen prilog izučavanju prošlosti ovog grada. Obuhvativši period od 1460. godine do kraja XVI vijeka, u članku se razmatraju pitanja organizacije turske vlasti, razvitka tvrđave i gradskog naselja. S obzirom da se bazira na dosada neobjavljenim izvorima iz def-

tera balkanskih zemalja, koji se nalaze u Državnom arhivu u Istanbulu, ovim radom se znatno upotpunjuje naše znanje o razvitku Zvornika u turskom periodu.

Rasprava Božidara Jakšića, *Kritika istorijskih izvora i sociologija*, u kojoj se tretiraju pitanja od bitnog značaja za istorijsku nauku, izaziva posebnu pažnju i zbog toga što su radovi ovakvog karaktera u istorijskim časopisima prava rijetkost.

U narednoj rubrici *Godišnjaka* objavljeni su sljedeći prilogi: dr Desanka Kovačević-Kojić, *Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka*; dr Branislav Đurđev, *O kanunu za bosanski, hercegovački i zvornički sandžak iz 1539. godine*; Hamdija Hajdarhodžić, *Jedno suđenje pred ljubinjским kadijom iz 1714. godine*; Hasan Škapur *Prijedor i okolina u bosanskom ustanku 1875—1878. godine*.

Zasnivajući se na izvorima iz Dubrovačkog arhiva koji u dosadašnjim istraživanjima nisu uzimani u obzir, rad dr Dese Kovačević-Kojić razmatra ulogu rudarstva u prvoj polovini XV vijeka u privrednom razvoju pojedinih gradskih naselja u unutrašnjosti Srbije i Bosne.

U svom prilogu dr Branislav Đurđev, u vezi s njegovim ranijim pisanjem o kanunu za bosanski, hercegovački i zvornički sandžak iz 1539. godine, odgovara na primjedbe koje mu je u *Godišnjaku* iz 1966. godine uputio dr Hazim Šabanović.

Prilog Hamdije Hajdarhodžića upoznaje nas sa jednom epizodom iz veoma živih trgovačkih odnosa Dubrovnika i njegovog zaleđa Bosne i Hercegovine prvih decenija XVIII vijeka.

Rad Hasana Škapura predstavlja prilog boljem razumijevanju ustanka 1875—1878. godine u Prijedoru i njegovoj okolini, jer su u njemu korišteni do sada nepoznati podaci iz Orijentalnog instituta u Sarajevu.

U rubrici Ocjene i prikazi objavljeni su prikazi Ilijasa Hadžibegovića, *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ*; Perka Vojnovića, *Zbornik krajiških muzeja II i IV*, Zenica 1970. i Dušana Kojovića, *Majnštajn, Izgubljene pobjede*.

Na kraju ovog broja *Godišnjaka* dr Rasim Hurem nas ukratko informiše o toku i zaključcima godišnje skupštine Društva istoričara Bosne i Hercegovine, koja je održana u Trebinju 15. i 16. maja 1970. godine.

Ibrahim KARABEGOVIĆ

Ovim dvobrojem i *Glasnik* se uključio u akciju obilježavanja 30-te godišnjice početka narodnog ustanka i socijalističke revolucije, donoseći na prvih 214 stranica 11 radova koji se odnose na tu temu.

Od ovih radova najinteresantniji je rad Uglješe Danilovića *Kriza ustanka u proljeće 1942. godine* (13—48 str.), u kojem je najviše prostora posvećeno krizi ustanka u istočnoj Bosni u proljeće 1942. godine. Da bi dublje prikazao uzroke krize ustanka koja je u ovoj oblasti trajala od decembra 1941. do potkraj 1942. godine, autor je morao u osnovnim crtama prikazati početak i razvoj ustanka od kraja jula i početka avgusta do decembra 1941. godine.

Autor ukazuje da poslije prve ofanzive i gubitka slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji krajem 1941. i početkom 1942. godine istočna Bosna iz više razloga postaje centar pažnje i narodnooslobodilačkog pokreta, i četnika i okupatora. Više nije moglo biti dvojstva u ustaničkim masama. Do jače diferencijacije i sukoba sa četnicima, nužno je moralo doći. Stiče se utisak da bi do krize došlo i da nije bilo tzv. druge ofanzive. Do četničkih pučeva u, do tada jakim partizanskim odredima, dolazi poslije ofanzive. Opširno se analiziraju sve nepovoljne okolnosti u to vrijeme po narodnooslobodilački pokret, kao i svi nedostaci i propusti partijske organizacije u istočnoj Bosni. Autor smatra da tih propusta nije bilo da kriza, do koje je moralo doći, ne bi imala tako teških posljedica po narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bosni. Prikazana je i tzv. treća neprijateljska ofanziva poslije koje preostale ustaničke snage u istočnoj Bosni djeluju izolovano u veoma teškim uslovima, gotovo godinu dana, bez neposredne veze sa Vrhovnim štabom i glavninom partizanskih snaga. U opštim napomenama o četnicima u istočnoj Bosni na široj osnovi izlaže se šta je četništvo značilo i koga je predstavljalo u klasnom i političkom pogledu, kako je došlo do organizacije četničkih jedinicā, šta je omogućilo njihov privremeni uspjeh u 1942. godini, da li je bilo ispravno saradivati u 1941. godini, zašto je došlo do saradnje, ko je od te saradnje imao više koristi, a ko štete, kakve su greške i propusti u toj saradnji učinjene itd.

Kad se govori o jednom dijelu buržoazije, prozapadno orijentisane, koja je vjerovala u pobjedu antihitlerovske koalicije, u prvom redu Engleske i Amerike, ne bi se moglo reći da je tu buržoaziju u Hrvatskoj predstavljala Hrvatska seljačka stranka u cjelini. Poznato je da je u vođstvu HSS još prije rata bilo jako desno — frankovačko krilo, koje je imalo znatnog uticaja na pristalice HSS. Ovome treba dodati i do kraja pasivan stav vođstva Hrvatske seljačke stranke prema prilikama u zemlji za vrijeme rata, a Mačeka posebno.

Rad Uglješe Danilovića nije sjećanje u pravom smislu te riječi. U njemu se otišlo mnogo dalje od toga. Autor je, kao jedan od istaknutih učesnika i aktera u zbivanjima o kojima piše, pokušao na osnovu onoga što je zapamtio na osnovu onoga što su i drugi učesnici o tome rekli, i uz pomoć arhivske građe, dati, koliko je to moguće, svoj objektivni sud o krizi ustanka u istočnoj Bosni 1942. godine. O prilikama u istočnoj Bosni 1941. i 1942. godine se u posljednje vrijeme dosta pisalo. O tome su pisali i učesnici i istoričari. Čak se vodi i žučna polemika. Danilović se u radu ne osvrće na ta različita gledanja. Radovi učesnika o tako važnim događajima iz naše novije istorije, pa čak i kad se ne slažu u ocjenama za istoričare — istra-

živače od velikog su značaja. Svi ti radovi će pomoći da se dođe do približno objektivne ocjene.

U kategoriju pravih i neposrednih sjećanja mogu se uvrstiti pet kraćih priloga — Džemila Šarca: *Od V do VIII razreda*; Mladena Kneževića: *Sjećanje na ilegalni rad u gradu Sarajevu u vremenu od juna do novembra 1942. godine*; Ignjata Radojčića: *Diverzantske akcije Lipačke čete*; Asima Mujkića: *Pripreme i prva akcija u Brčkom 1941. godine*; i Abdulaha Sarajlića: *Nekoliko akcija tuzlanskih skojevaca 1941. godine*. Sva ova sjećanja, iako prikazuju manje značajne događaje i kraće periode, za istoričare su korisna.

Kraćim prilogom pod naslovom *Banjaluka u pripremama ustanka u Bosanskoj krajini 1941. godine* dr Dušan Lukač prikazuje rad banjolučke partijske organizacije, kao i Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu na pripremama za oružanu borbu u vremenu od kapitulacije zemlje, pa do 27. jula 1941. godine.

Petar Mišković je u radu *Ilegalni narodnooslobodilački pokret u Sarajevu (1941—1945)* dao opštu predstavu o tome pokretu, prikazujući uglavnom najkrupnije akcije i događaje. Međutim, ova tema zahtijeva svestraniju i studiozniju obradu s obzirom na značajnu ulogu ilegalnog pokreta u Sarajevu u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

U radu: *Razvitak radničkog pokreta u Drvaru do 1941. godine* Nikola Babić dokumentovano píše o razvoju radničkog pokreta u Drvaru i njegovoj bližoj okolini od kraja XIX i početka XX vijeka, pa do ustaničkih dana 1941. godine. Autor objašnjava kako je za vrijeme austrougarske uprave u BiH strani kapital nalazio put do ogromnih kompleksa šuma u južnom dijelu Bosanske krajine. Već 1893. godine bavarski industrijalac Oto Štajnbajs sklapa ugovor sa Zemaljskom vladom za BiH o eksploataciji šuma Grmeča, a za preradu gradi strugaru u Dobriju. Ubrzo se počinje koristiti šuma svih planina na jugu Bosanske krajine i u Drvaru se 1900. godine pođiže moderna strugara. Ovaj gigant drvne industrije toga vremena pretvara se u akcionarsko društvo sa akcijskim kapitalom od 6 miliona zlatnih austrijskih kruna, koje je u prvim godinama razvoja zapošljavalo oko 5 hiljada radnika. Do kraja 1915. godine preduće je u eksploatacionom području izgradilo 550 kilometara željezničkih pruga na čijoj izgradnji je radilo više hiljada, a došlo stalno zaposlenje preko 1.000 ljudi. Ovako brzi razvoj kapitalističke privrede izazvao je dalekosežne posljedice u ovom dijelu Krajine. Nekoliko hiljada zaposlenih seljaka iz temelja će izmijeniti svoj dotadašnji način života i rada.

Nikola Babić je prikazao težak položaj seljaka koji su bili zaposleni uglavnom kao nevalifikovani radnici. Zatim je obradio i proces klasnog osvješćivanja radnika i njihove prve radničke organizacije i manifestacije počev od 1906. godine. On u radu prati razvoj radničkog, socijaldemokratskog i komunističkog pokreta u Drvaru i njegovoj bližoj okolini sve do 27. jula 1941. godine.

Pri kraju svog rada autor izvodi tačan zaključak: da je postojanje velikog broja klasno-svjesnih i organizovanih radnika u Drvaru i njegovoj bližoj okolini bilo od presudnog uticaja na masovno učešće naroda i trajnu stabilnost NOP-a u drvarskom kraju tokom oslobodilačke borbe i revolucije naroda Jugoslavije 1941—1945. godine. Međutim, ovoj činjenici treba dodati i druge, na primjer, dio naoružanja i opreme koje je ostalo u tom kraju prilikom rasula Jadranske divizije u aprilu 1941. godine, borbenu tradiciju, geografski položaj, kompaktno stanovništvo koje je bilo osuđeno na fizičko uništenje itd.

O nastanku, razvoju i djelovanju partijskih organizacija od 1931. do oslobođenja zemlje 1945. godine na teritoriji koja je u toku NOR-a činila operativno romanijsko područje piše Drago Borovčanin u radu *Nastanak i razvoj organizacije KPJ na Romaniji*. Autor je na početku rada prikazao privredne, društvene i političke prilike između dva rata na prostoru Romanije, posebno ističući one elemente koji su izazivali nezadovoljstvo naroda i davali mogućnosti KPJ da uoči kapitulacije Kraljevine Jugoslavije na Romaniji formira jaku partijsku organizaciju i ostvari jači uticaj među stanovništvom toga kraja. Na osnovu originalne arhivske građe i sjećanja dat je pregled svih partijskih ćelija, komiteta i njihovih članova od 1931. do oslobođenja zemlje 1945. godine.

Đorđe Lazarević u opsežnom radu *Sjeveroistočna Bosna krajem oslobodilačkog rata (157—214 str.)* piše o veoma složenoj situaciji u tom dijelu Bosne od septembra 1944. do maja 1945. godine. Rad je pretežno pisan na osnovu arhivske građe i sadrži mnogo podataka i činjenica kojima se u istoriografiji naše revolucije ponekad nije poklanjala puna pažnja. Inače kod nas se mnogo više pažnje poklanjala prvim go-

dinama revolucije, dok je završna faza narodnooslobodilačke borbe (1944. i 1945. godina) malo obrađivana. Vrijeme o kome piše autor bilo je dramatično za stanovništvo sjeveroistočne Bosne. Na njenom području u to vrijeme zatekle su se u velikom broju sve kvislinške formacije. Tome treba dodati i povlačenje uz duže zadržavanje Nijemaca i četnika Draže Mihailovića. Autor je uspio da prikaže svu težinu i komplikovanost te situacije uz iznošenje pojedinosti koje su karakteristične samo za to područje. Međutim, mišljenja smo da rad nije najbolje metodološki postavljen. Preglednije bi bilo da je čitavo područje obrađeno u cjelini uz iznošenje svega onoga što je zajedničko za čitavo područje, a šta, opet, karakteristično za pojedini kraj. To bi bilo bolje od posebne obrade tuzlanskog, majevičkog, birčanskog, posavsko-trebavskog okruga kao i srebreničkog, zvorničkog i kladanjskog sreza. Time bi se izbjegla opširnost i ponavljanje.

Na kraju prikaza radova kojima Glasnik obilježava 30-tu godišnjicu početka ustanka naroda Bosne i Hercegovine mora se konstatovati da je Redakcija, na vrijeme povećala računa, mogla i na bolji način obilježiti ustanak. Od 11 objavljenih radova 9 se odnosi na područje istočne Bosne, a samo 2 na Bosansku krajinu, i to na vrijeme do ustanka, dok Hercegovina nije uopšte zastupljena. U nedostatku novih radova mogao se izvršiti izbor iz već objavljenih radova i doktorskih teza koji se odnose na rat i revoluciju u BiH.

Iz oblasti arhivistike i arhivske službe u ovom dvobroju su objavljeni sljedeći radovi — Kasima Isovića: *Organizacija i funkcionisanje vrhovnih registratura u BiH u doba austrougarske uprave*; Fadila Modronje: *Vodič kroz arhivsku građu fonda Pokrajinske uprave za BiH*; Vjekoslave Hunski: *Vodič za fondove Narodnih odbora I—IV rejona u Sarajevu*; Nafiza Halilovića i Aide Bahtijarević: *Vodič arhivskih fondova okružnih organa Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Bosansku krajinu*; Fadila Modronje: *Značaj i stanje arhivske građe fonda ZAVNOBiH-a*; Nikole Panjevića: *Dva priloga iz vodiča kroz arhivsku građu u Istorijskom arhivu Tuzle*; Hivzije Hasandedića: *Tri spisa iz Orijentalne zbirke provincijalata hercegovačkih franjevacu u Mostaru*; Rašida Hajdarovića: *Rukopisne međzmuie i Sajme Ajanović-Sarić: Vodič za fond poglavnikovo povjereništvo (Povjereništvo Sarajevo)*. Svi ovi radovi su veoma korisni jer pružaju dragocjene podatke istoričarima koji se služe građom iz arhiva BiH.

U dijelu knjige: Članci i rasprave objavljena su četiri rada. U radu *Počeci muzičkog života u Sarajevu* Risto Besarević piše o prvim oblicima muzičkog života u BiH pod Austro-Ugarskom, a zatim najviše prostora daje osnivanju prve privatne muzičke škole, koju je otvorio kompozitor i dirigent Franjo Mačejovski 1908. godine. Prvi svjetski rat škola Franje Mačejovskog dočekala je kao jedina muzička škola u Sarajevu, osnovana pod austrougarskom upravom i prva škola ove vrste u Bosni i Hercegovini uopšte. Rad Riste Besarevića je lijep prilog istoriji muzike i kulture u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom.

Božo Madžar u radu: *Početak organizovanja bosanskohercegovačke privrede i osnivanje Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu 1909. godine* obrađuje osnivanje zanatlijskih društava u Bosni i Hercegovini početkom XX vijeka i osnivanje bosanskohercegovačkog trgovačkog društva 1905. godine. Autor je opširno prikazao rad Trgovačkog društva i Zemaljske vlade za BiH na osnivanju Trgovačke i obrtničke komore za BiH, koja je osnovana tek nakon aneksije 1909. godine uz konstataciju da je ovako dugo čekanje na osnivanje Komore proizašlo iz nezainteresovanosti austrougarskih vlasti, a dobnim dijelom i indolencije domaćih privrednika. U radu je općenito prikazano opadanje zanatstva i njegov težak položaj, a nasuprot tome, oživljavanje trgovine i njen brzi uspon.

U dokumentovanom, jasno i pregledno napisanom radu pod naslovom *Tarifne akcije radnika Zavidovića 1919—1920. godine* dr Ahmed Hadžirović prikazuje uspješnu akciju radnika dva šumsko-industrijska preduzeća iz Zavidovića na poboljšanju svog ekonomskog položaja u vremenu od oktobra 1919. do polovine 1920. godine. U uvodu je izneseno da je period od kraja 1918. do kraja 1920. godine karakterističan po tome što je u to vrijeme radnička klasa u BiH i uopšte u Jugoslaviji uspjela, zbog nesređene unutrašnje situacije i revolucionarnog poleta u Evropi, da se izbori za znatnije poboljšanje svog položaja, putem uspješno završenih štrajkova i tarifnih akcija. Međutim, kad je buržoazija učvrstila svoj položaj u zemlji i kad je došlo do jenjavanja revolucionarnih pokreta u svijetu, znatno se mijenja odnos vlasti prema radničkom pokretu. Za to je najbolji primjer donošenje Obzname 1920. godine. Hadžirović je na

primjeru radnika iz Zavidovića iznio brojne probleme i pojave koje su bile karakteristične za čitavu radničku klasu i radnički pokret u BiH, pa i u čitavoj zemlji u to vrijeme.

Katica Tadić u kraćem radu *Prilog pitanju cenzure u BiH 1919—1920. godine* daje pregled l'stova, brošura i knjiga koji su se našli pod udarom cenzure u Bosni i Hercegovini 1919—1920. godine.

U odjeljku građe objavljena su dva priloga: *Uspomene don Stjepana Krešića iz bosanskog ustanka 1875—1878* i dr Hamdije Kapidžića *Ispisi iz bečkih arhiva o predistoriji prvog svjetskog rata*.

Krešićeve uspomene je priredio Stipo Marković i dao izvjesna objašnjenja. Pri čitanju ovih uspomena nameće se potreba kritičnosti. Stoga je na mjestu primjedba Redakcije data u tom smislu.

U Kapidžićevoj zbirci ispisa dati su utisci pojedinih ličnosti u vidu memoara o prilikama u Bosni i Hercegovini od 1908—1914. godine, dakle iz vremena kada se Monarhija pripremala za likvidaciju Srbije i kada je Bosna i Hercegovina, baš zbog te namjere, bila od izuzetnog značaja za austrougarsku politiku.

Na kraju ovog prikaza predlažemo da se ubuduće izbjegavaju dvobroji, jer su preglomazni i nepraktični. Bolje je izdavati Glasnik svake godine. On bi u tom slučaju bio aktuelniji i bolje bi odgovarao svojoj svrsi.

Ljiljana GAKOVIĆ

Revija za istoriju drugog svjetskog rata proslavila je u 1970. godini mali jubilej — 20-godišnjicu izlaženja. I pored tematski određene fizionomije i problematike koja je posljednjih godina izložena kritici teoretičara istorije, časopis se održao i dalje obrađuje događaje pred drugi svjetski rat i u toku rata. Časopis kao takav zadovoljava potrebu savremenih istoričara i afirmiše se kao njihovo glasilo. Revija za istoriju drugog svjetskog rata izlazi u Parizu četiri puta godišnje. Pored francuskih, u časopisu objavljuju svoje priloge i istoričari Evrope i Amerike.

Časopis ima dva dijela: u prvom dijelu objavljuju se duže studije iz problematike drugog svjetskog rata. U pojedinim brojevima prvi dio je posvećen jednoj zemlji i jednom problemu pred rat ili u toku rata. Na primjer, br. 78 je posvećen Poljskoj radovima: *Poljska i razvoj drugog svjetskog rata*, *Poljska i saveznici 1939—1945*, *Rat i okupacija Poljske kao instrument uništenja jednog naroda*, ili broj 79, čiji prvi dio govori o ekonomskim momentima u Francuskoj 1940: *Opskrbljivanje i cijene u departmanu Gard (ljetno — jesen 1940)*, *Prvi koraci »Ostlanda« U Mert i Mozelu i Ekonomski preporod Sjevera i Pa d'Kalea*.

Drugi dio bi se mogao nazvati informativnim, jer obuhvata prikaze najnovijih knjiga francuskih i stranih autora.

U ovoj jubilarnoj godini izlaženja u časopisu je objavljen niz vrlo interesantnih priloga, ali zbog ograničenog prostora mi ćemo pobliže informisati samo o nekim.

U svesci br. 77 našu pažnju je privukao prilog Bernarda Mišela *Mala Antanta i internacionalna kriza tridesetih godina*. Sve do prije nekoliko godina istoričari su malo pažnje poklanjali internacionalnim vezama država centralne Evrope između dva rata. U studijama o Anšlusu dosta se raspravljalo o odnosima Austrije ili Čehoslovačke sa Francuskom ili Njemačkom. Ali, odnosi između Mađarske i Poljske ili Čehoslovačke i Rumunije ostaju nepoznato područje koje je samo površinski proučavano. Smatra se da za to odgovornost pripada istoričarima u istočnoj Evropi koji smatraju da je Mala Antanta nastala kao mahinacija imperijalista protiv Sovjetske Unije, i tek bi generalno otvaranje arhiva dozvolilo reviziju tih sudova, što bi omogućilo sagledavanje perioda između dva rata u novom svjetlu. Rumunija je otkrila briljantnu ulogu svojih diplomata koju su oni imali u odbrani prava malih naroda u Evropi poslije Versaja. Današnja Rumunija je ponovo našla veze koje su je povezivale sa Rumunijom Tituleska, prethodnicima Društva naroda i dušom svih antirevizionističkih sporazuma. Prvo veliko djelo o sintezi Male Antante objavila je u Bukureštu Eliza Kampus, koja se koristila, pored bogate bibliografije štampe i stranih knjiga, i zamašnim fondom Male Antante, pohranjenim u arhivima rumunskog ministarstva inostranih poslova. U Čehoslovačkoj Republici u vrijeme Masarika i Beneša otvoreno je novo istraživačko područje za istoričare. Sva opažanja i novi pogledi na odnose centralne i istočne Evrope objavljeni su u dva časopisa: *Slovansky prehled* i *Slovanske Historiche studie*.

U centru pažnje svih radova je nastanak Male Antante koji pada u periodu konjunktura 1920. godine. U početku je to bila reakcija tri države: Rumunije, Čehoslovačke i Jugoslavije ujedinjenih pod prijetnjom rekonstrukcije Habsburške monarhije, u direktnoj formi pokušajima rekonstrukcije starog Karlovog carstva ili u indirektnoj formi u francuskom projektu duvanske konfederacije koji unosi nemir u centar antiaustrijske politike. Ta situacija doprinijela je da 1920. godine propadne složeni

plan saveza koji se nazirao u poratnoj centralnoj Evropi i do trijumfa je dovela formulu Male Antante. Nastala gotovo slučajno, ignorisana i bez formalnih institucija tokom dvadesetih godina, Mala Antanta je tridesetih godina u vrijeme ekonomske krize koja je zahvatila sve tri zemlje trebala da pokaže svoju efikasnost i koherenciju. Mala Antanta je imala uvijek vrlo slabu ekonomsku bazu i nisu nikad postojale jake trgovačke veze između zemalja članica. I pored toga što se tih godina ponovo javila ideja o ekonomskoj federaciji naroda centralne Evrope, mnogi planovi u vezi s tim propadaju. I na političkom planu dolazi do zaoštavanja i sukoba dviju grupa. Mala Antanta je odolijevala revizionistima sve do 1937. godine kada je pretrpjela svoj prvi težak udarac, bugarsko-jugoslovenski sporazum, koji je bio rezultat politike revizionističkih država, a 1938. godine, poslije sklapanja Minhenskog sporazuma, prestala je da postoji. Autor ovog priloga smatra da su rumunski historičari u pravu što insistiraju na evoluciji i jačanju Male Antante tridesetih godina i što ističu da je prestala da postoji tek poslije Minhenskog sporazuma.

U broju 77. mogu se naći interesanti prikazi knjiga o pokretu otpora u Evropi i o nacizmu. Pod zajedničkim naslovom *O nacizmu*, objavljena su četiri prikaza knjiga koje govore o Hitlerovoj socijalnoj revoluciji i o odnosima nacističke Njemačke sa zapadnim zemljama. Našu pažnju je privukao prikaz Pjer Angela sa Univerziteta d'Orlean-Tur — knjige Davida Šenbauma *Hitler's Social Revolution Class and status in Nazi Germany, 1933—1939*, izdate u Njujorku 1967. godine. Naslov prikaza je *Hitlerova 'socijalna revolucija'?* Šenbaum ne dozvoljava nikakvu sumnju u socijalni i revolucionarni karakter nacionalsocijalizma i stavlja daleko iza sebe sve »hitlerologe« koji sistematski ignorišu uslove u kojima je nastao i uzео maha nacionalsocijalizam. Šteta je što njegove mnogobrojne statistike i tablice o socijalnom sastavu stanovništva, o NSDAP, njenom rukovodstvu i njenoj organizaciji u različitim periodima, te izvještaji o kretanjima cijena i nadnica koji su vrlo jasni nisu ranije objavljeni i bolje osvjetljeni. Štanbaum daje niz vrlo interesantnih primjera za ilustraciju svoje teze o revolucionarnom karakteru nacionalsocijalizma. On takođe stoji na stanovništvu da se nacionalsocijalizam, promatran kao učenje, i revolucionarnosocijalni pokret, može identifikovati sa komunizmom (takvo mišljenje zastupaju i neki drugi američki i njemački historičari uz male rezerve). Pored zapanjujuće sličnosti između hitlerizma i stalinizma, postoji jedna isto tako zapanjujuća razlika, a to je potpuna odsutnost čistki kod hitlerizma (ona u junu 1933. godine smatrana je kao izuzetak).

Pjer Angel, autor ovog prikaza, smatra da ni Šenbaum nije mogao izbjeći zamkama koje su mu se ispriječile na putu, kao ni mnogi drugi, ali da se ipak od savjesnog autora moglo očekivati društveno-ekonomska analiza sa manje površnim izvodenjem zaključaka.

Broj 78. posvećen je Poljskoj. Tu se nalaze priloge koji govore o Poljskoj i razvoju drugog svjetskog rata, njenim odnosima sa saveznicima (1939—1945) i socijalnoj i političkoj strukturi antihitlerovskog pokreta u Poljskoj.

U broju 79. našu pažnju je privukla studija J. Mièvre *Prvi koraci »Ostlanda« u Mert i Mozelu*, koja ima zadatak da ispita prve korake društva »Ostland« u sjeveroistočnoj Francuskoj od njegovog početka do jeseni 1941. kada se sistem potpuno učvrstio.

Društvo »Ostland« je pripadalo njemačkom ministarstvu za snabdijevanje i zemljoradnju i imalo je svoje sjedište u Berlinu. Njegov zadatak je bio da upravlja poljskim krajevima pripojenim Rajhu poslije kampanje u septembru 1939. »Ostland« je u Francuskoj bio naročito poznat po svojoj aktivnosti u departmanu Ardena (sjeverna Francuska), ali je obuhvatio i departmane La Mez, l'Eu, a Mert i Mozel je zauzeo prvo mjesto među departmanima koje je ovo društvo eksploatisalo. Sve intervencije »Ostlanda« regulisane su njemačkim dekretom u kojem se nalazi niz klauzula. U početku »Ostland« je nadzirao redovno snabdijevanje stanovništva na okupiranoj teritoriji, rad pojedinih preduzeća koja su bila njemu odgovorna, i obrađivanje zemlje da bi u jesen 1941. godine prišao velikim konfiskacijama obradive zemlje i to zemlje na ugaru, zemlje ratnih zarobljenika i bjeGUNaca zapuštene zemlje i posjede Jevreja. Na taj se način »Ostland« sasvim proširio na područje Mert i Mozel.

U broju 80. nalazi se niz priloga o štampi u okupiranim zemljama Zapadne Evrope (Belgija, Holandija, Danska, Norveška i Francuska) od 1940. do 1945. godine. Autori ovih priloga su nastojali da daju kratak pregled kolaboracionističke štampe sa svim njenim specifičnostima u pojedinim okupiranim zemljama.

Studija pod naslovom: *Štampa u vrijeme okupacije Belgije (1940—1944. godine)* rezime je doktorske teze El de Bens branjene na Univerzitetu u Ganu. Ona prikazuje

njemačke ustanove kojima je stavljena u zadatak reorganizacija belgijske štampe, rad cenzure, belgijske institucije koje su se stavile u službu okupatora i razvoj dnevnih listova i periodične štampe. Kada su Nijemci okupirali Belgiju, nastojali su u što kraćem roku staviti u službu nacionalsocijalizma belgijska sredstva informisanja. U tome su im pomagale mnoge institucije, među kojima je P. A. (Propaganda Abteilung) obezbijedila najveći uticaj. Nijemci su u Belgiji slijedili politiku koja je išla za tim da uguši štampu koja je davala utisak prividne slobode. P. A. je radila tajno. Štampa je bila podvrgnuta beskrajnoj seriji propisa i uredaba. Preventivna cenzura je eliminisala sve mogućnosti slobodnog izražavanja, a poslije njenog ukidanja sastavljen je takav sistem ukora, kazni, opomena i suspenzija koji postaje cenzura a posteriori 23. maja 1940. trinaest dana poslije njemačke agresije izišao je prvi list u Briselu, a već u oktobru iste godine u cijeloj Belgiji izlazilo je 27 listova. Većina tih listova su bili »leteći« (pod »letećim« podrazumijevaju se listovi koji su izlazili protiv volje njihovih vlasnika ili njihovih upravnih vijeća).

Zatim slijede informacije o tiražu, rasprostriranju i ravnoteži jezika kako dnevnih listova tako i periodične štampe koja je imala gotovo istu sudbinu kao i dnevni listovi.

Na kraju autor govori o štampi grupe kolaboracionista Rexa, VNV, i Vlaga, koji su slijedili direktive P. A. i finansijski zavisili od nje. Kolaboracionistička štampa je imala vrlo mali uticaj na javno mnjenje u korist njemačke okupacije. Nesumnjivo da je ona propala u svom pokušaju da propagira ideologiju nacionalsocijalizma da podstiče na eventualnu kolaboraciju.

Na kraju svake sveske nalazi se vrlo bogata bibliografija sastavljena uz pomoć Biblioteke savremene internacionalne dokumentacije.

Zeljka VRDOLJAK

Redakcija časopisa je okupila istoričare iz Evrope i Amerike koji se bave istorijom radničkog pokreta i ostalih socijalnih kretanja od 18—20. vijeka. Mnogi radovi su fundirani na arhivskim dokumentima Instituta za socijalnu istoriju u Amsterdamu i ostalim arhivskim evropskim ustanovama. Rezultat takvih istraživanja su i radovi u ovom broju koji za razliku od ranijih godišta časopisa, više posvećuju pažnju socijalnoj istoriji 20. vijeka. Posebno je zanimljiva problematika iz Kominterne koja je u ranijim godištiman manje tretirana.

Savremena problematika socijalne istorije u vrijeme poslije II svjetskog rata tretira se u radu James Mac Farlanea iz Šefilda pod naslovom *Zastupnici brodarske sindikalne unije u britanskoj trgovačkoj mornarici* (Shipboard Union Representation in the British Merchant Navy). U ovom članku autor je analizirao borbu mornara trgovačke mornarice za dobijanje neke forme trgovačke unije i pokušao da kritički procijeni šemu koja je na kraju nastala između Unije mornara, Nacionalne unije mornarice i brodovlasnika Britanske mornaričke federacije. Tu su posebno objašnjene relacije između pomoćnog brodarskog osoblja i trejd unionske organizacije unutar britanske industrije.

U procjenjivanju brodarskih organizacija treba imati u vidu specifičan momenat u pomorskom životu. Brod je posebna institucija — veli autor — mornareva prostorija za jelo i spavanje i predstavlja mornarevu instancu i socijalnu egzistenciju. Iz toga je proistekla, po riječima pisca, i posebna specifična brodarska organizacija radnika »Shipboard Liaison Schema«, koja je osnovana 1965. poslije dugogodišnjeg pritiska mornara na britansku trgovačku mornaricu. Ta organizacija je postala prvi branilac i zaštitnik socijalnih zahtjeva i opštih interesa mornara.

Autor je izvukao na kraju zaključke, što ukazuje na činjenicu da je pisac uočio probleme i iz njih našao rješenja.

Iz istorije Kominterne i Komunističke partije Francuske značajan je članak profesora istorije iz Čikaga, Williama A. Hoisingtona, Jr. *Klasa protiv klase: Francuska komunistička partija i Kominternu*, studija o izbornoj taktici u 1928. Za ovaj rad korištena je zaostavština Humberta-Droza, koja se čuva u Internacionalnom institutu za socijalnu istoriju u Amsterdamu, te korespondencija Droza sa Toljatičem, časopis Kominterne *Komunistički internacional*, *Le Populaire*, *L'Humanite* itd.

Ovdje je obrađena interesantna tema iz istorije Kominterne, o čemu u istoriografiji međunarodnog radničkog pokreta ima malo radova. Autor konstatuje da je prije 30-tih godina ovoga vijeka Francuska komunistička partija pouzdano odobrila politiku Sovjetskog Saveza prema Kominterni. Međutim, 20-tih godina francuski komunistički lideri su bili podijeljeni u vezi s pitanjem sovjetskog uticaja u Kominterni. Uočljiva je sovjetska dominacija u internacionalnim Kominterninim organizacijama u vremenu predkampanjske diskusije i u toku izbora 1928. godine za Francusku nacionalnu skupštinu. To je dalo mogućnost francuskim komunistima da preispitaju svoju snagu, stil i pozicije u francuskoj politici i uticaj Sovjetskog Saveza.

Neslaganje u povodu izborne taktike dovelo je do zainteresovanosti Kominterninim rukovodilaca za politiku, držanje i stav Komunističke partije Francuske. Jules Humbert-Droz¹), predstavnik Kominterne na Kongresu Francuske komunističke partije u Lulu juna 1926. godine zalagao se da francuski komunisti pojačaju napore za izbornu saradnju sa članovima Socijalističke partije. Izborne akcije i saradnja KP Francuske sa socijalistima takođe je predmet razmatranja u ovome članku. Međutim,

kritika Francuske komunističke partije od strane Kominterne nije primljena s oduševljenjem; francuski komunisti su odbacili sugestiju Kominterne za moralnu i političku reformu. D. Petrovsky, privremeni predstavnik Kominterne u Parizu, koji je bio najmenovan i za rukovodioca Agitpropa Kominterne solidarisao se sa francuskim komunistima protiv Humberta Droza.

U daljem izlaganju autor razmatra odnos rukovodstva Kominterne prema rukovodiocima Komunističke partije Francuske i Humbertu-Drozu, te njihov stav prema Kominterni u toj složenoj situaciji. U svakom slučaju, zaključuje autor, Kominternina je nastojala da se njena taktika provede u Francuskoj komunističkoj partiji. Međutim, kako rukovodioci nisu izvršili odluke Kominterne, ova je preduzela rigoroznije korake prema njima da ih uvjeri u opravdanost svoje politike. Tako je, npr. Marcel Cachin, partijski lider, veteran, dobrovoljno stupio u zatvor, jer je Maurice Thorez riješio da se pokori partijskoj disciplini i revolucionarnoj aktivnosti usklađenoj s Kominterninim uputstvima.

Humbert-Droz¹⁾ novi rukovodilac zapadnoevropskog sekretarijata Kominterne u Berlinu otputovao je u Pariz da informiše francuske komuniste o izbornoj taktici, Kominterne koju je trebalo provoditi u Francuskoj. Politika Kominterne, kako je izložena u taktičkom programu »Klasa protiv klase« u instrukcijama upućenim francuskim komunistima za izbore, reflektovala se i u sovjetskom položaju i svjetlu trenutne stabilizacije kapitalizma u svijetu.

Objavljivanje dokumenata Kominterne upućenih francuskim komunistima izazvalo je različita reaganja kod partijskih lidera i oni su se opredijelili za i protiv Kominterninih direktiva. Uprkos neslaganju nekih sa instrukcijama Kominterne, Centralni komitet KP Francuske izdao je Otvoreno pismo članovima Partije i objasnio novu izbornu taktiku. U pismu su date detaljnije instrukcije članstvu na osnovu direktiva Kominterne. U isto vrijeme, pismo je predlagalo saradnju sa socijalistima. U predlogu su bili izneseni i minimum programa saradnje (»Klasa protiv klase«) izvještaj francuske komisije na devetom plenumu Egzekutivnog komiteta Kominterne, i rezolucija egzekutivnog komiteta Kominterne. Francuska nacionalna partijska konferencija, održana januara 1928. u Parizu, prihvatila je politiku Kominterne i u tom smislu usvojila rezoluciju.

Poslije nacionalne konferencije, tzv. »francusko pitanje« je bilo razmatrano na devetom plenumu EKKI (9—25. II 1928), na kome su prvaci evropskih komunističkih partija u zajednici sa francuskim partijskim liderima razmotrili i ublažili »latentnu krizu u odnosima između CK KP Francuske i Egzekutivnog komiteta Kominterne.

Francuski socijalisti nisu odgovorili na apel komunista. Zbog toga su socijalisti odlučili da mijenjaju izbornu taktiku. Tada su komunisti pokrenuli seriju uvodnih napada, optužujući socijaliste za kompromis i kolaboraciju sa srednjom klasom, za podupiranje fiskalne politike kapitalista, koja je branila francuski imperijalizam.

Izborni rezultati od 22. IV 1928. bili su porazni za komunističku partiju Francuske. Od 187 poslanika, izabranih u prvom izbornom rezultatu, nijedan nije bio komunist.

Prilog J. Martina Rylea profesora iz Richmonda, *Internacionalna crvena pomoć i strategija Kominterne 1922—1926* (International Red Aid and Comintern Strategy 1922—1926) obrađuje problematiku ove humane radničke organizacije i njene odnose sa Kominternom.

Od brojnih organizacija koje su se razvile u okviru Kominterne nijedna nije proširila svoju aktivnost kao Internacionalna crvena pomoć. Osnovana 1922, služila je Kominterni preko 20 godina, dok nije bila raspuštena 1943. godine. U vrijeme svoga uspona (1932—1933) imala je preko 40 miliona članova i obuhvatala je preko 73 nacionalne sekcije. Crvena pomoć je pomogla hiljadama komunista i revolucionara koji su bili uhapšeni i mučeni od strane buržoaske »klasne pravde« i bijelog terora. Njeno moćno oružje je bila propaganda na velikom broju jezika — te oglasi, leci, listovi, pamfleti, knjige i periodika. Lideri Crvene pomoći inicirali su i rukovodili protest-

¹⁾ Od 1921—1931. Jules Humbert-Droz je rukovodio latinskim sekretarijatom u Kominterni (Francuska, Španija, Portugalija, Belgija i Latinska Amerika). Poslije eliminacije Grigorija Zinovjeva iz Prezidijuma Kominterne, Nikolaj Buharin je bio predsjednik Kominterne. Humbert-Droz je postao Bakunjinov konfident i kolaboracionist i suprotstavio se Staljinu. Droz je isključen iz Egzekutivnog komiteta i sekretarijata Kominterne 1931. godine.

nim demonstracijama i kampanjama 20-ih i 30-ih godina: slučaj s Antonijem Gramsciem, pokušajem paljenja Rajhstaga 27. II 1933. hapšenjem Ernsta Thälmana i u vezi s španskim građanskim ratom.

Između 1922. i 1926. front se razvijao u svojim osnovnim formama kroz razne aktivnosti. Za to vrijeme Kominternu je izrasla u jaku organizaciju. Oštre suprotnosti u ruskoj SKP (b), koje su izbile poslije Lenjinove smrti 1924, odrazilu se i na Crvenu pomoć. Sledstveno tome, autor je postavio sebi cilj da opiše stabilizaciju Internacionalne crvene pomoći i primjenu instrumenta agitacije i propagande Kominterne.

Prvo izvršno tijelo Crvene pomoći bio je mali Centralni biro od 4 osobe. Centralni biro se poslije tri mjeseca (od decembra 1922. do marta 1923), proširio na 8 članova i prerastao u Centralni komitet Crvene pomoći. Prva Internacionalna konferencija CP (Održana u Moskvi u julu 1924. godine) promijenila je naziv centralnog aparata u Egzekutivni komitet CP, povećavši rukovodeće tijelo na 28 članova.

Na osnovu Inprekora, glavnog izvora i literature, pisac u prvom odjeljku razmatra stvaranje i razvitak Internacionalne crvene pomoći. Prvi koraci u stvaranju ove organizacije učinjeni su u avgustu 1922. godine. Prva utemeljenja ove organizacije izvršena su 29. IX 1922. godine, a četvrti kongres Kominterne potvrdio je ovu organizaciju 29. XI 1922. godine. Organizacija je osnovana sa ciljem da pomogne uhapšenim komunistima i političkim emigrantima. Prvi plenum Centralnog komiteta CP, održan u Moskvi 26. VI 1923, zaključio je da se ova organizacija osnuje u svim zemljama gdje je bjesnio bijeli teror. Četvrti kongres Kominterne proglasio je 18. III kao dan ove organizacije, što je, u stvari, simbol salo uspomenu na dan osnivanja Pariške komune 18. III 1871. »Dan crvenih revolucionarnih boraca«.

Na jednoj konferenciji CP (30. I 1924) u Moskvi izneseni su podaci da su u Njemačkoj hiljade radnika-komunista izloženi zlostavljanju. U Jugoslaviji je režim vršio veliku presiju na ilegalnu KPJ. Slična situacija je bila u Japanu, Bugarskoj i Italiji. Peti kongres Kominterne (17. juna—8. jula 1924) usvojio je rezoluciju o Crvenoj pomoći i ovu organizaciju nazvao »jednom od najznačajnijih oružja Ujedinjenog fronta«, jer je usmjeravala mase »direktno u revolucionarnu borbu proletarijata«.

Na Prvoj internacionalnoj konferenciji Crvene pomoći održanoj u Moskvi od 14—16. VII 1924. usvojeni su stavovi Petog kongresa Kominterne koji su se odnosili na Crvenu pomoć. Na konferenciji je izraženo i mišljenje da ne treba da djeluje Crvena pomoć kad djeluje Kominternu i Komunistička omladinska internacionala (autor ovog mišljenja je Kolarov, predstavnik Bugarske komunističke partije). Israel Amter, predstavnik KP SAD iznio je mišljenje da Internacionalna crvena pomoć nije komunistička organizacija, već »organizacija Ujedinjenog fronta«. Stanislaw Pestowski, poljski komunista rekao je da cilj Internacionalne pomoći zavisi od političke situacije u različitim zemljama. Ta konferencija je pokazala da je unutar organizacije bilo oprečnih mišljenja o ustrojstvu Internacionalne crvene pomoći i njenim fundamentalnim principima.

Dalji podsticaj djelovanja te organizacije dao je Prvi kongres Crvene pomoći Sovjetskog Saveza 17—18. III 1925. godine u Moskvi. Na kongresu je govorio Zinovjev, koji je iznio svoje stavove o revoluciji i gledišta da je Crvena pomoć komunistička organizacija, jedna od sekcija internacionalnog proleterskog pokreta. Rukovodioci Kominterne te Peti (21. III—6. IV 1925) i (Šesti 17. II—15. III 1926) plenumi EKKI dali su svoj pečat i prenijeli uticaj Kominterne na političku aktivnost Internacionalne crvene pomoći. Peti plenum je ukazao na intenzifikaciju bijelog terora i nastiranje fašizma i potrebu klasne borbe.

U posljednjem odjeljku razmatra se aktivnost Internacionalne crvene pomoći u svim zemljama svijeta. Za vrijeme prve četiri godine postojanja razvijena je aktivnost u pružanju pomoći zatvorenim i proganjanim ljevičarskim aktivistima u radničkom pokretu. U tu svrhu, organizacija je između 1923. i 1926. g. potrošila 2,6 miliona dolara. Polovina od te sume je potrošena na političke zatvorenike i njihove porodice. Porodicama zatvorenika dijeljena je hrana, odijelo i manja novčana pomoć. Mnogo je izdato letaka i pamfleta protiv bijelog terora. Organizovane su kampanje protiv bijelog terora u Rumuniji, Poljskoj, Mađarskoj, Bugarskoj itd. Razvijajući se tako Internacionalna crvena pomoć je napredovala i do kraja 1925. imala je 6 miliona članova, a od tog broja milion članova je bio izvan Sovjetskog Saveza (20%). Dvije godine poslije, broj članova se popeo na 8 miliona, a od tog broja polovina članova je bila izvan Sovjetskog Saveza.

Smith Roger iz Glazgova piše o Ranoviktorijskoj strukturi domaćinstava: *Studija jednog slučaja u Notinghamskoj grofoviji* (Early Victorian Household Structure: A Case study Nottinghamshire), Uz pomoć literature i obilnih grafičkih pokazatelja, autor je prikazao socijalnu strukturu gazdinstava polovinom 19. vijeka u Notinghamskoj grofoviji, gdje su bila odvojena domaćinstva radničke klase. Vidljiv je i ekonomski položaj tih domaćinstava radničke klase koji je prikazan grafičkim pomagalima.

Prilog Petera Lundgreeba dra filozofije iz Berlina obrađuje analizu pruskih udružbenika kao pristup temi *Školsko obrazovanje i industrijalizacija* (Analyse Preussischer Schulbücher als Zugang zum Thema »Schulbildung und Industrialisierung).

Rad Ursule Langkao-Alex iz Amsterdama tretira problematiku njemačkih emigrantskih novina i istoriju »Odbora za pripremu njemačkog Narodnog fronta« u Parizu (Deutsche Emigrationspress Auch eine Geschichte des »Ausschusses zur Vorbereitung einer Deutschen Volksfront in Paris«). Imenovanje Hitlera za kancelara 30. I 1933, paljevina Rajhstaga 27. II i drugi događaji koji su poslije toga slijedili bili su uzrok da su Njemačku napustile vodeće političke ličnosti Vajmarske republike, naučnici, umjetnici, pisci, novinari i drugi. Emigranti iz Njemačke razmjestili su se po graničnim državama (Čehoslovačkoj, Francuskoj i Sarskoj oblasti). Čehoslovačka je prvih godina bila centar dviju velikih radničkih partija — Komunističke i Socijaldemokratske partije. U Francuskoj su se bili okupili građanski intelektualci.

2. II 1936. sakupilo se 118 njemačkih emigranata na jedan skup njemačke opozicije u Parizu. Bili su pozvani službeni predstavnici Komunističke i Socijalističke radničke partije pisci, novinari, umjetnici, naučnici i drugi i oni su tog dana osnovali »Odbor za pripremu za osnivanje Njemačkog narodnog fronta«. Za predsjednika je izabran Heinrich Mann.

Značajna emigrantska novina je bio Pariski dnevni list koji je počeo izlaziti 12. XII 1933. godine. Izdavač je bio Vladimir Poljakov, Jevrejin, ruski emigrant u Parizu. On je svojim novcem pokrenuo novine koje su bile lijevo liberalno orijentisane. Poljakov je okupio širok krug svojih saradnika, među kojima je bio čehoslovački ministar spoljnih poslova Eduard Beneš i švajcarski diplomata i istoričar Burckhardt Romain Rollan, Andrea Gidea itd. List je tretirao spoljno-politički i unutrašnji razvitak evropskih država. Poljakova je naslijedio Fritz Wolff kao izdavač novina. U Parizu su izlazila još 3 časopisa: »Der Gegen-Angrif«, Arbeiter-Illustrierte-Zeitug« i »Mittelungen der Deutschen Freiheitsbibliothek«. Kao emigrant Willi Münzenberg je osnovao časopis »Der Gegen-Angrif«, koji je slijedio politiku Komunističke partije Njemačke. Osim ovih, izlazili su još »Das Freie Deutschland«, kao propagandni organ Njemačkog narodnog fronta i »Deutsche Information«, koji je finansirala Komunistička partija Njemačke.

Alan Clifton, sa Univerziteta u Leedsu, objavljuje članak »Trgovačka udruženja u vrijeme I svjetskog rata« (Trade Councils during the First World War).

Značajan prilog je dao Marshal S. Shatz sa Univerziteta u Walthami (Massachusetts) pod naslovom *Makhaevists i ruski revolucionarni pokret* (The Makhaevists and Russian Revolutionary Movement). »Makhaevists«i su bile pristalice Jana Wacławowa Machajskog²⁾, porijeklom poljskog revolucionara i kritičara socijalizma. Machajski je rođen u ruskom dijelu Poljske 1866. i počeo je političku karijeru kao studentski aktivista Varšavskog univerziteta. Marksist je postao prije svoga hapšenja 1892. godine. Zbog toga je bio osuđen na tamnicu od strane ruskih vlasti i protjeran u Villinisk u istočni Sibir. Tu je on ponovno preispitao svoje stavove što je rezultiralo modifikacijom marksizma u doktrinu koja se zove Makhaevism. U suštini tih doktrina leži prefiguracija sada poznate teorije »nove klase«. Najnoviji aspekt doktrine bilo je povezivanje između ove rastuće »nove klase« i socijalizma. Socijalizam je bio ideologija intelektualnih radnika, a socijalisti su služili kao zagovornici njihovih interesa.

Revolucionarni program Machajskog je bio produkt njegovih napora i sljedbenika koji su njegovo učenje primijenili na ruske prilike ranih godina 20-og vijeka. Machajski se inspirisao za svoj revolucionarni program interpretacijom radničke revolucije u junu 1848. u Parizu. On se ponovo vraćao ovoj epizodi u svojim napisima, jer ju je on smatrao kao veliku vododjelicu istorijskih odnosa između radnika i inteligencije u razvitku socijalizma. On je tu revoluciju uzeo kao polaznu osnovu za

²⁾ Ovaj rad uveliko nadopunjuje članak D' Agostina Antonya: *Inteligencija socijalizma i 'Radničke revolucije': pogledi J. W. Machajskog* objavljenog u International Review of Social History, Amsterdam 1969.

svoje poglede o revoluciji iz juna 1848. i Marksovo djelo »Klasna borba u Francuskoj 1848—1950. godine«.

Tako je Machajski, privučen velikom važnošću junjskih događaja iz 1848. godine, shvatio protivurječnosti između inteligencije i proletarijata. U nekim svojim postavkama Machajski se pokazao kao sljedbenik Bakunjinina.

Autor članka dalje iznosi političku i mislilačku aktivnost Machajskog u Rusiji početkom XX vijeka. Posebno se zainteresovao za generalni štrajk u Rusiji 1903. godine. Uloga Makhaevisma u ruskoj revoluciji nije bila završena. Poslije kratkog pokušaja da se oživi njegov pokret u Ruskoj Poljskoj, Machajski se povukao iz aktivne politike i koncentrisao se na izučavanje problema života u zapadnoj Evropi. Izbijanje februarske revolucije 1917. u Rusiji zateklo ga je u Parizu, gdje je radio kao arhivist u jednoj banci. Krajem tjuna 1917. napustio je posao i čekao dozvolu Ruske vlade da se povratiti natrag u Rusiju.

Poslije njegova povratka, manje grupe njegovih sljedbenika skupljale su se i pokušavale da ožive radničke zavjere u Petrogradu. Šef zavjerenika bio je propagator među radnicima Branislaw Mitkiewicz, koji je ranije pripadao makhaevističkim grupama u Irkutsku i Odesi.

Machajski je umro u Moskvi 19. II 1926. godine. Međutim, poslije toga, Makhaevizam nije bio sasvim zaboravljen u Sovjetskom Savezu.

James H. Treble iz Glazgova objavio je rad: *Stavovi prijateljskih društava prema pokretu za državne penzije u Velikoj Britaniji 1878—1908*, (*The Attitudes of Friendly Societies Towards the Movement in Great Britain for State Pensions 1878—1908*).

Problematiku iz istorije druge polovine 19. vijeka tretira članak Shlomo Na'ama, profesora socijalne istorije na Univerzitetu u Tel Avivu, pod naslovom: *Slučaj Eichler. O ranoj istoriji njemačkog radničkog pokreta* (*Der Fall Eichler. Zur Frühgeschichte der Deutschen Arbeiterbewegung*). Prvi organizator velikog stila u novosnovanom njemačkom radničkom pokretu 1862—1863. bio je lakirer Casimir Eichler. On je poticao iz Macklenburga-Sterlitza. Eichler je nekoliko godina stanovao u Berlinu i radio u fabrici za proizvodnju vagona. Već u jesen 1862. bio je u dobrim odnosima sa vladom. Prije Božića dobio je novčanu pomoć od Bismarcka, kako se vidi iz Zitelmannove zaostavštine. Stoga se on može nazvati »Bismarkovim agentom u radničkom pokretu«. On je ustvari djelovao kao »agent provokator« u radničkom pokretu. On je slao policiji informacije što se dešavalo u radničkom pokretu. Autor dalje ukazuje na štetne posljedice po radnički pokret koje je izazvalo djelovanje Eichlera.

Vidan je uticaj na radnički pokret u Njemačkoj imalo djelovanje Liebknechta, Lassalla i Bebela, kao i Internacionale. Pisac objašnjava prvu fazu konstituisanja radničkog pokreta u jesen 1862. i djelatnost Eichlera u njemu. Iz članka se vidi da je Eichler informisao Bismarcka o svim kretanjima u radničkom pokretu i da je Bismark imao povremen interes za socijalna pitanja.

Problematiku iz druge polovine 19. vijeka obrađuje takođe rad Brian Harrisona iz Oksforda, *Britanski pokret za zabranu alkohola 1853—1872, biografska analiza*. (*The British Prohibitionists 1853—1872, A Biographical Analysis*).

U rubrici dokumenti, Yvon Bourdet, profesor iz Pariza objavljuje: *Otto Bauer i Sovjetska Rusija: Četiri neobjavljena pisma Ota Bauera Karlu Kautskom* (*Otto Bauer et la Soviétique: Quatre Lettres inédites d' Otto Bauer a Karl Kautsky*). Internacionalni institut za socijalnu istoriju u Amsterdamu sačuvao je u Fondu Kauckog 72 pisma Otta Bauera. Međutim, odgovori Karla Kauckog nisu se mogli pronaći smatra se da su izgubljeni. Poslije neuspjelog radničkog ustanka 12. II 1934. u Austriji Otto Bauer se sklonio u Brnu a Dolfusova policija je pretražila njegov stan i iz njega odnijela sve dokumente. Kasnije, 1938. kada je Bauer emigrirao u Pariz, njegovi dokumenti su takođe uništeni. U svakom slučaju pisma Bauera Kauckom predstavljaju srž njegove sačuvane korespondencije.

Bourdet objavljuje 4 Bauerova pisma Kauckom od kojih se tri, in extenso, kao izvori za oktobarsku revoluciju, odnose na period 1917—1920, a jedno je iz 1931. godine. U tim pismima se daje ocjena ruske revolucije poslije pobjede boljševika. Bauer živo poriče kritiku koju su zapadni socijalisti uputili boljševicima. Prema njemu, boljševici su uspješno izveli revoluciju, oštro se obračunavajući sa prošlošću.

Na kraju svake, od tri sveske, koje izlaze tri puta godišnje prilaže se odabrana najnovija bibliografija s područja socijalne istorije iz raznih zemalja i kontinenata. Svaka od bibliografskih jedinica popraćena je kratkim sadržajem knjige.

Uroš NEDIMOVIĆ

(faint text)

(faint text)

(faint text)

osvrti

(faint text)

(faint text)

(faint text)

POČECI SOCIJALISTIČKE ŠTAMPE NA BALKANU (Osvrt na međunarodni naučni skup, održan 20. i 21. XII 1971. u Beogradu)

U organizaciji Jugoslovenskog instituta za novinarstvo i Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije koncem 1971. godine održan je u Beogradu međunarodni naučni skup pod nazivom »Počeci socijalističke štampe na Balkanu«. Neposredan povod za održavanje ovog naučnog skupa bila je stogodišnjica pojave *Radenika*, prvog socijalističkog lista na Balkanu, koji se, pod uredništvom Svetozara Markovića, pojavio u Beogradu koncem aprila 1871. godine. Jubilarnu godinu *Radenika* obilježio je i Istorijski arhiv Srbije prigodnom izložbom o ovom socijalističkom listu.

I pored toga što je u prošloj godini bilo mnogo naučnih skupova, učešće naučnih radnika i novinara iz svih naših republika i istoričara iz SSSR-a, Demokratske Republike Njemačke, Rumunije i Bugarske govori nam da je problematika koja je vezana za početke socijalističke štampe i socijalističke misli u balkanskim zemljama pobudila živo interesovanje.

U toku dva dana rada pročitano je ukupno 36 referata u kojima je obuhvaćen period od početka 70-ih godina 19. vijeka do konca prvog svjetskog rata. To je i razumljivo ako uzmemo u obzir da se, na primjer, *Glas slobode*, prvi socijalistički list u Bosni i Hercegovini, pojavio skoro četrdeset godina poslije *Radenika*. Slična je situacija i sa socijalističkom štampom u Dalmaciji i Makedoniji. Specifičnost društveno-političkih i ekonomskih prilika u pojedinim balkanskim zemljama uslovlila je ne samo ovu vremensku razliku u pojavi socijalističke štampe već i različitost problematike i način na koji je ona u njoj tretirana.

Jedna od osnovnih karakteristika naučnog skupa sastoji se u tome što se nije ograničio samo na naslovljenu temu već su na njemu tretirana i pitanja od opšteg značaja za radnički pokret u cjelini. S obzirom na veoma usku povezanost socijalističke štampe i radničkog pokreta, a navedenoj problematici se i nije moglo odvojeno raspravljati. To se naročito odnosi na krupne događaje u svijetu i u međunarodnom radničkom pokretu (Pariska komuna, djelatnost Druge internacionale, prvi svjetski rat, oktobarska revolucija itd.) koji su imali presudan uticaj na razvoj socijalističke misli i radničkog pokreta balkanskih zemalja.

Prezentirane radove u kojima je obuhvaćen relativno velik i događajima bogat vremenski period možemo svrstati u nekoliko grupa. U prvu grupu spadaju oni radovi koji obrađuju najraniji period pojave socijalističke misli i socijalističke štampe. To su: V. G. Karasev (SSSR), »Saradnja prvih srpskih socijalista u ruskoj demokratskoj štampi 60-tih godina 19. vijeka«; Miroslava Despot, »Odjek Pariške komune u suvremenoj štampi Hrvatske«; Dragić Kačarević, »Programi *Radenika*, *Vragolana*, *Jednakosti* i *Javnosti* najranijih srpskih socijalističkih listova«; Vera Pilić, »Značaj prvih napisa socijalističke sadržine objavljenih u novosadskoj *Zastavi*«; »Živomir Spasić, *Javnost* glasilo Svetozara Markovića u Kragujevcu; Ivan Kovačević, »Socijalistički list *Narodna volja* u Smederevu (1875—1876); Rosa Stančić, »Značaj *Borbe* u širenju naprednih ideja u Srbiji«; Katarina Trifunović, »Ekonomske koncepcije *Radenika*«; Mihailo Bjelica, »Finansiranje *Radenika*«; D. F. Popliko (SSSR), »Radničko pitanje u publicistici Vase Pelagića«.

Među navedenim posebnu pažnju privlače radovi sovjetskog istoričara Karaseva, Miroslave Despot, Dragića Kačarevića i Vere Pilić. Referati Karaseva i Miroslave Despot ukazuju na dva različita pravca iz kojih su dopirale prve socijalističke ideje na balkansko poluostrvo.

Sovjetski historičar je na osnovu najnovijih arhivskih istraživanja došao do interesantnih podataka o djelovanju Živojina Žujovića i Svetozara Markovića u Rusiji 60-tih godina 19. vijeka, posebno o njihovoj saradnji u ruskoj demokratskoj štampi toga vremena. Po njegovom mišljenju, u formiranju političkih pogleda Živojina Žujovića odlučujućim značaj imala je njegova saradnja u vodećem organu ruske revolucionarne demokratske *Savremeniku* (1863—1865) u kojem je objavio svoje članke *Slavenstvi jug i Srpsko selo*. Djelatnost Živojina Žujovića u Rusiji u prvoj polovini 60-ih godina 19. vijeka i njegove veze s ruskim demokratima poslužila je kao baza na kojoj se koncem 60-ih godina razvila djelatnost Svetozara Markovića u Petrovgradu. Zajedno sa pokojnim jugoslovenskim profesorom Radoslavom Perovićem, Karasev je utvrdio da je Svetozar Marković za vrijeme svoga boravka u Rusiji publikovao dva veća anonimna članka: *Partije u Srbiji (Otečestvenije zapiski, novembar 1867. knjiga druga)* i *Korespondencija iz Beograda* (demokratske novine *Nedelja*, br. 52, 1868). Autor smatra da je članak Partije u Srbiji prvi štampani rad Svetozara Markovića. Na kraju svoga saopštenja Karasev zaključuje da su Živojin Žujović i Svetozar Marković štampu smatrali značajnim sredstvom u propagandi novih društvenih ideja i da je za razumijevanje i ocjenu pojave prvog socijalističkog lista na Balkanu — *Radenika* neophodno uzeti u obzir njihovu saradnju u ruskoj demokratskoj štampi.

Nasuprot ovom, referat Miroslave Despot na nekoliko primjera iz pisanja građanske službene (*Narodne novine, Sloga*) i opozicione štampe (*Zatočnik, Branik*) govori o prodiranju prvih socijalističkih ideja sa zapada u Hrvatsku.

Za svoja razmatranja Vera Pilić je odabrala rani period izlaženja novosadske *Zastave* tj. od 1866. do 1880. godine, kada je u njoj saradivao čitav niz naprednih književnika i političara. U vrijeme Pariske komune *Zastava* dosta prostora ustupa vijestima iz Pariza. Njen urednik Svetozar Miletić napisao je dva članka o Komuni, a do kraja zbivanja list je prestano i sa simpatijama pisao o komunarima. Vera Pilić je posebno istakla značaj saradnje Svetozara Markovića u *Zastavi* 1872. i 1873. godine.

Istaknuti poznavalac vremena i ideja Svetozara Markovića Dragić Kačarević podnio je na skupu referat o programima najranijih srpskih socijalističkih listova, u kojem je posebno zapažen dio njegovih razmatranja o programu *Radenika*. Pojavu uglednog broja *Radenika*, 29. aprila 1871, koji je donio program Markovićeve grupe, zabilježila je liberalna i napredna štampa ondašnje Srbije i izvan nje. Osvrnuvši se najprije na pisanje savremene štampe i na neka kontraverzna mišljenja (Jovan Skerlić) o ovom programu, autor je u svom radu istakao njegove bitne karakteristike, osnovne ideje i idejno porijeklo. Pošto je ukazao na socijalistički karakter programa *Radenika*, Dragić Kačarević zaključuje da u istoriji teorijsko-programske misli srpskog socijalističkog pokreta, do njegovog socijaldemokratskog perioda, stvaralački rad Svetozara Markovića dolazi na prvo mjesto.

Usljed ograničenosti prostora, iz prve grupe radova osvrnuli smo se samo na one koji, po našem mišljenju, privlače najveću pažnju. To, međutim, ne umanjuje doprinos i drugih priloga koji su podneseni na ovom naučnom skupu.

U drugu grupu uvrstili smo one radove koji nas upoznavaju sa značajnijim socijalističkim listovima u pojedinim našim zemljama. To su: Šandor Mesaroš, »Socijalistička štampa u Vojvodini između 1890—1918. godine«; Dinko Foretić, »Socijalistička štampa u Dalmaciji, Istri i Rijeci do Kongresa ujedinjenja 1919; Manol Pandevski, »Socijalistička i radnička periodična štampa u Makedoniji u periodu mladoturske uprave (1908—1912)«; Mladen Vukomanović, »Socijalistička štampa u Srbiji 1900. i 1901. godine«; Ibrahim Karabegović i Ilija Hadžibegović, »Uloga *Glasa slobode* u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini od 1900—1919. godine«; Orde Ivanoski, *Revolucija i Politička sloboda* — prvi Makedonski socijalistički glasila, *Radotnički vesnik* — organ Solunske socijalističke federacije; Jasna Fišer, *Ljudski glas* 1882—1885«; Franc Rozman, »*Naši zapiski* 1902—1914«; Fran Vatovec, »Kako je cenzura zatirala pojav prvih socijalističkih časovnikova na slovenskem«; Vlado Oštrić, »Prilozi pitanjima početaka radničke i socijalističke štampe u sjevernoj Hrvatskoj (1869—1889)«; Branka R. Pribić, »Kulturno prosvetna politika glavnih socijaldemokratskih glasila u Hrvatskoj u periodu od 1892—1907. godine«; Ivan Kovačević, »Saradnja hrvatskih tipografa sa mađarskom tipografskom štampom (1869—1878)«; Miroslav Nikolić »Niška *Budućnost*«; Ljubica Simaković — Jakovljević i R. Aničić, »Štampa Podrinja u širenju socijalno naprednih ideja«; Dejan Aleksić, »Vasil Glavinov prvi propagator socijalizma i osnivač prvih radničkih organizacija u Makedoniji«.

Sa izuzetkom nekih najranijih listova i časopisa u kojima su se prožimale socijalističke ideje sa idejama lijevog radikalnog krila u građanskom društvu, socijalistička radnička štampa u svim jugoslovenskim zemljama micala je i razvijala se nezavisno od građanske štampe. Iako je bila na udaru raznih političkih zakona i stroge cenzure, kontinuitet u razvitku socijalističke štampe u našim zemljama nije prekidani. Tako su, na primjer, srbijanski socijalisti pokretanjem lista *Budućnost*, u Nišu 1915. godine, čak i u ratnim uslovima nastavili tradiciju i pravac ranijih Radničkih novina. Iz spiska navedenih radova vidi se da su, izuzev Crne Gore, u kojoj u to vrijeme i nije bilo domaćeg socijalističkog lista, obrađeni najznačajniji socijalistički listovi i časopisi iz Slovenije, Hrvatske, Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Vojvodine. Međutim, i pored činjenice da je glavni cilj ovog naučnog skupa bio razmatranje početaka socijalističke štampe na Balkanu, propuštena je prilika da se nešto više kaže o nekim, i to najznačajnijim, socijalističkim listovima (npr. beogradske *Radničke novine* i zagrebačka *Sloboda*).

Socijalistička štampa u Sloveniji predstavljena je na naučnom skupu prilozima Jasne Fišer, Frana Vatoveca i Franca Rozmana. Njihovi radovi nam pokazuju da se i prije, a naročito poslije formiranja Jugoslovenske socijaldemokratske stranke (1896) u Sloveniji poklanjala velika pažnja pisanoj propagandi. Začetnik slovenačke socijalističke publicistike bio je Franc Železnikar (1843—1903), učesnik Pariske komune koji je u borbi za njen opstanak ranjen na barikadama. Fran Vatovec nas nadalje ukratko upoznaje sa desetak socijalističkih listova i časopisa koji su do prvog svjetskog rata izlazili u Sloveniji, Trstu i Slovenačkom primorju. Posebno je zapažen rad Franca Rozmana o prvoj slovenačkoj socijalističkoj reviji *Naši zapiski*, koja je izlazila u vremenu od 1902. do 1914. godine. Po zamisli osnivača i glavnih saradnika (Albina Prepeluha, Antona Dermote, Karela Linharta, Dragutina Lončara i drugih) *Naši zapiski* su, za razliku od organa stranke ili sindikalnog glasila, prije svega imali zadatak da objavljuju teoretske članke domaćih i poznatijih teoretičara iz međunarodnog radničkog pokreta. Za radnički pokret u Bosni i Hercegovini zanimljiv je podatak da je u ovoj socijalističkoj reviji objavljen članak Sretena Jakšića pod naslovom *Klasna borba i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini*. U prilogu Jasne Fišer data je analiza lista *Ljudski glas*, koji je u okviru djelovanja Železnikarove zanatlijsko-demokratske grupe odigrao značajnu ulogu. Ovaj list je izlazio od 1. maja 1882. do konca 1885. godine, ali ga, po autorovom mišljenju, ne možemo smatrati prvim slovenačkim socijalističkim listom.

Na suprotnom dijelu naše zemlje — u Makedoniji socijalistička štampa je uticala i razvijala se u sasvim drugačijim uslovima. Specifične prilike i činjenica da se Makedonija nalazila pod tuđinskom vlašću određivali su i programe prvih makedonskih socijalističkih listova. U razvoju socijalističke misli, propagiranju socijalističkih ideja i stvaranju prvih radničkih organizacija u Makedoniji posebno mjesto je imao Vasil Glavinov, koji je, kako je istaknuto u radu Dejana Aleksića, i osnivač i urednik prvih makedonskih socijalističkih listova *Revolucija* i *Politička sloboda*. Oba lista su, kao organi Makedonske socijalističke radničke grupe u Bugarskoj, izlazila u Sofiji. Iz podataka koje nam pruža rad Orde Ivanoskog vidi se da je *Revolucija* izlazila od 28. juna 1895. do konca avgusta iste godine. Do sada je poznato da je objavljeno deset brojeva ovog lista. *Politička sloboda* je izlazila u vremenu od 29. novembra 1898. do konca iste godine. Ukupno je izašlo dvanaest brojeva ovog lista. Autor zaključuje da su ova dva lista, nizom teoretskih članaka u kojima su razmatrani mnogobrojni problemi socijalističke i nacionalne revolucije u Makedoniji, dala dragocjen doprinos u obogaćivanju ne samo makedonske revolucionarne misli u 19. vijeku nego i marksističke teorije uopšte.

Uz već pomnute radove Dejana Aleksića i Orde Ivanoskog potrebno je istaći i rad Manola Pandevskog, koji nam pruža mogućnost da naše znanje o socijalističkoj štampi u Makedoniji upotpunimo, posebno u periodu od 1908. do 1912. godine.

Zajednički rad Ilijasa Hadžibegovića i Ibrahima Karabegovića o ulozi *Glasa slobode* u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini razlikuje se od ostalih radova po tome što u prilogu donosi bibliografiju od oko dvije stotine odabranih članaka iz kojih se vidi kakve su bile teoretske preokupacije bosanskohercegovačke socijaldemokracije u periodu od 1909. do 1919. godine. Osim rada Miroslave Despot o socijalističkoj i radničkoj štampi u Hrvatskoj, podneseni su i referati Vlade Oštrića, Dinka Foretića, Branke R. Prčić i Ivana Kovačevića. Vlado Oštrić je obuhvatio period pojave i djelovanja radničkih strukovnih listova, uglavnom zagrebačkih grafičara u vremenu od 1869. do 1889. godine. Na rad Vlade Oštrića nadovezuje se kraće saopšte-

nje Ivana Kovačevića u kojem se iznose oblici saradnje hrvatskih grafičara sa štampom mađarskih grafičara u vrijeme od 1869. do 1878. godine. Socijalistička štampa u Dalmaciji, Istri i Rijeci predmet je raspravljanja priloga Dinka Foretića. Počevši od listova koji su kao preteče socijalističke štampe izlazili 80-godina 19. vijeka u Rijeci, Dubrovniku, Zadru i Rovinju, autor je iznio osnovne podatke o socijalističkoj štampi u Dalmaciji i Istri u periodu od 1903. do konca prvog svjetskog rata.

Branka R. Pribić je jedini učesnik naučnog skupa, koja je na osnovu analize socijalističkih glasila: *Slobode*, *Slobodne riječi* i *Razredne borbe*, u periodu od 1892. do 1907. godine, ukazala na kulturno-prosvjetnu ulogu socijalističke štampe u Hrvatskoj.

O socijalističkoj štampi u užoj Srbiji, koja je izlazila 90-tih godina prošlog i na prelazu u 20. vijek, referisali su Mladen Vukomanović, Ljubica Simaković — Jakovljević R. Aničić. Analizom napisa, prvi autor je istakao značaj socijalističkih listova *Napred*, *Radnički list* i *Stari radnički list* (sva tri lista su izlazila u periodu od novembra 1900. do polovine avgusta 1901. godine) u pripremi radničke klase za formiranje Srpske socijaldemokratske partije. U drugom referatu autori su ukazali na brojnost naprednih listova u Podrinju i njihov značaj u širenju naprednih ideja. Iz referata se vidi da je u Šapcu od 1883. do 1912. godine izlazilo oko 20 naprednih listova.

U radu Šandora Mesaroša dat je pregled socijalističkih listova koji su se rasturali ili izlazili u Vojvodini u tzv. socijaldemokratskom periodu od 1890. do 1919. godine. Osim velikog uticaja mađarske socijaldemokratije i njene štampe, autor je posebno ukazao na širenje socijalističkih ideja i listova koji su bili namijenjeni poljoprivrednim radnicima i bezemljašima Srbima.

Pitanje odnosa između balkanskih naroda predstavlja jedan od problema kome je socijalistička štampa Srbije, od pojave prvih socijalističkih listova, posvećivala značajnu pažnju. Referati Branka Đukića, »Socijalistička štampa Srbije i odnosi među balkanskim narodima«; Klimenta Džambazovskog, »Srpska socijalistička štampa o makedonskom nacionalnom pitanju posljednjih decenija 19. veka«, i Novice Rakočevića, »*Radničke novine* i Crna Gora 1903—1914. godine« isključivo su posvećeni ovom pitanju.

Počevši od sporadičnih napisa u najranijoj socijalističkoj i građanskoj štampi Srbije (*Radenik*, *Zastava*), Branko Đukić se posebno osvrnuo na pisanje *Radničkih novina* i časopisa *Borba* o makedonskom pitanju, aneksiji Bosne i Hercegovine i ideji o balkanskoj federaciji.

Analizirajući stav *Radničkih novina* prema Crnoj Gori, Novica Rakočević je došao do zaključka da je Srpska socijaldemokratska partija Crnogorce smatrala dijelom srpskog naroda, a Crnu Goru srpskom državom. Takvo shvatanje je, po njegovom mišljenju, u ondašnjim uslovima bilo izraz istorijske realnosti.

U referatu Klimenta Džambazovskog razmatra se stav socijalističke štampe o makedonskom nacionalnom pitanju u drugoj polovini 19. vijeka. Na osnovu napisa u listovima *Stara oslobođenja*, *Radnik*, *Javnost* i *Socijaldemokrat*, autor je zaključio da su još prije sto godina srpski socijalisti pokušavali da istorijski pravilno odrede mjesto i ulogu makedonskog naroda u zajednici jugoslovenskih i balkanskih naroda. U ovu grupu radova možemo ubrojati i prilog Cvetke Knapić — Krhen, »Austrijski socijaldemokratski časopis *Der Kampf* i jugoslovensko pitanje 1907—1914. godine«. Teoretski časopis *Der Kampf*, čiji su osnivači i urednici bili poznati austromarksisti Otto Bauer, Adolf Braun i Karl Renner, pokrenut je u oktobru 1907. godine sa zadatkom da se bavi problemima Austrije kao višenacionalne države. Tako se, između ostalog, iz priloga u ovom poznatom socijalističkom časopisu možemo upoznati sa stavovima austrijske socijaldemokratije prema balkanskim zemljama. Cvetka Knapić — Krhen se, uglavnom, zadržala na odnosima časopisa prema nacionalnom pitanju, aneksiji Bosne i Hercegovine i ekonomskim problemima balkanskih zemalja.

Nekoliko učesnika ovog naučnog skupa nastupilo je referatima u kojima se tretiraju pitanja socijalističke štampe u susjednim balkanskim zemljama: Rumuniji, Bugarskoj i Turskoj. To su radovi Jon Jakoša: »Socijalistička štampa o osnovnim pitanjima radničkog pokreta i razvitka Rumunije na putu socijalnog progressa«; Marije Červendineve i Petra Boeva: »Uloga socijalističke štampe u izgradnji marksističke partije u Bugarskoj (1885—1903)« i Hasana Kalešija: »Počeci socijalističke štampe u Turskoj«.

U veoma opširnom radu Jona Jakoša govori se o društveno-političkim i ekonomskim uslovima pojave radničkog pokreta i socijalističke štampe u Rumuniji. Istakavši veliki značaj socijalističke štampe u istoriji radničkog pokreta Rumunije, autor

nam daje podatak da je u ovoj zemlji od 1865. do 1916. godine izlazilo 149 radničkih i socijalističkih listova.

Počevši od prvog socijalističkog časopisa *Savremeni pokazatelj*, koji je u junu 1885. u Sofiji pokrenuo osnivač i utemeljitelj socijalističke nauke u Bugarskoj Dimitar Blagojev, Cervendineva i Boev su istakli ulogu najpoznatijih socijalističkih listova i časopisa u formiranju i izgradnji Bugarske socijaldemokratske partije. Hasan Kalleši (Priština) upozna je nas sa počecima socijalizma i socijalističke štampe u Turskoj. U ovoj zemlji su tek nakon mlodoturske revolucije stvoreni uslovi za nastanak raznih partija i njihovih listova. Tako se 26. februara 1910. godine pojavio i prvi socijalistički list na turskom jeziku *Istirak (Socijalizam)*, čiji je osnivač i urednik bio poznati turski socijalista Husein Hilmi.

Osvrnućemo se ukratko i na dva referata koja nismo mogli, zbog njihove specifične problematike, uvrstiti ni u jednu od navedenih grupa. Riječ je o referatima J. A. Pisareva i S. I. Bočkareve (SSSR): »Periodična štampa na Balkanu i demokratska Rusija krajem 19. i početkom 20. vijeka«, i Brigite Rieck (DDR): »Razvitak *Die Neue Zeit-a u godinama 1883—1891*.« Pisarev i Bočkareva su iz opšteg problema koji je formulisan u naslov referata odabrali najvažnije pitanje — pitanje rasprostranjenosti lenjinske *Iskre* na Balkanu u početku 20. vijeka. Po njihovom mišljenju, *Iskra je odigrala važnu ulogu u razvitku socijalističke ideologije u Srbiji, Bugarskoj i Rumuniji*. Zahvaljujući *Iskri*, socijaldemokratske partije ovih zemalja upoznale su se sa stavovima i idejama V. I. Lenjina. U ovom radu je, pored ostalog, istaknuto da je rasprostiranje *Iskre* u Srbiji vezano za ime jednog od najstaknutijih aktivista srpskog socijalističkog pokreta Filipa Filipovića, aktivnog učesnika u revolucionarnoj borbi u Rusiji.

Iz četrdesetogodišnjeg razdoblja izlaženja *Die Neue Zeit-a*, organa Njemačke socijaldemokratske partije i vodećeg teoretskog časopisa u međunarodnom radničkom pokretu, Brigite Rieck je za svoja razmatranja odabrala period od 1883. do 1891. godine. U svom referatu ona nas ukratko upozna je sa nastankom i djelovanjem ovog časopisa do 1891. njegovim doprinosom u razradi i obogaćivanju marksističke misli i odnosom i uticajem u međunarodnom radničkom pokretu. Vrijedno je napomenuti da je još 1966. u *Prilozima* br. 2, Nikola Babić ukazao na veliki značaj *Die Neue Zeit-a*, kao izvora za istoriju socijalističke misli i prakse. Ovu činjenicu, kao jedinstven i pohvalan primjer, istakla je u svom referatu i Brigite Rieck.

U diskusiji o tematici ovog naučnog skupa učestvovalo je oko petnaestak naših i stranih učesnika. Svi su oni bili jednoglasni u ocjeni da je naučni skup o počecima socijalističke štampe na Balkanu u svakom pogledu uspio. Većina njih ukazala je da oblast socijalističke štampe i radničkog pokreta uopšte nije dovoljno istražena i da je potrebno u tom pogledu uložiti još veće napore. Ljubiša Stankov i Ilija Hadžibegović su ukazali na jedan od osnovnih propusta naučnog skupa. Po njihovom mišljenju, skup se veoma malo bavio pitanjem društveno-političkih i ekonomskih uslova pojave socijalističke misli u balkanskim zemljama. U diskusiji Dragoslava Jankovića pojavio se značaj socijalističke štampe u izučavanju radničkog pokreta, ali je istovremeno skrenuta pažnja na potrebu velike opreznosti i kritičkog prilaza pri njenom korištenju kao istorijskog izvora. J. Pisarev i Petar Boev založili su se za još tješnju saradnju sovjetskih i istoričara balkanskih zemalja u izučavanju pojave i razvitka socijalističke misli i radničkog pokreta na Balkanu. Jedna od zapaženijih bila je diskusija Vlade Oštrića. Poseban interes učesnika izazvao je njegov pokušaj da socijalističku štampu podijeli na nekoliko grupa: na socijalističku, radničko-strukovnu i radničku reakcionarnu štampu.

I na kraju, potrebno je organizatorima skupa odati puno priznanje što su, i pored velikih finansijskih teškoća, svoju zamisao uspješno realizovali.

Ibrahim KARABEGOVIĆ

POLITIKA VELIKIH SILA NA BALKANU UOČI I NA POČETKU DRUGOG SVJETSKOG RATA (Međunarodna konferencija, Sofija 21—26. april 1971)

U organizaciji Akademije nauka Bugarske — Instituta za balkanistiku, u Sofiji je od 21. do 26. aprila 1971. godine održan međunarodni naučni skup se temom: »Politika velikih sila na Balkanu uoči i na početku drugog svjetskog rata.« U radu ovog naučnog skupa uzeli su učešća istoričari iz dvanaest zemalja (Bugarske, Čehoslovačke, Francuske, Italije, Jugoslavije, Mađarske, Njemačke DR, Poljske, Rumunije, SAD, SSSR, i Turske). Podneseno je preko četrdeset referata i saopštenja.

Naučni interes koji u posljednje vrijeme izazivaju problemi međunarodnih odnosa na jugoistoku Evrope, posebno oni koji se odnose na politiku velikih sila na Balkanu, opravdano se povećava. Zahvaljujući tome, posljednjih godina pojavilo se više ozbiljnih radova u kojima se analiziraju međusobni odnosi balkanskih država i osvjetljavaju razni aspekti politike velikih sila na Balkanu. Naučni skup u Sofiji je u izvjesnom smislu plod sve brojnijih naučnih kontakata istoričara koji se bave ovom problematikom.

Uvodno izlaganje podnio je profesor dr Nikolaj Todorov, direktor Instituta za balkanistiku iz Sofije. Istakavši razloge i značaj organizovanja ovog naučnog skupa, on je, krećući se u okviru opštih razmatranja, ukazao na ulogu koju je Balkansko poluostrvo imalo u međunarodnim odnosima u prošlosti i uoči drugog svjetskog rata.

Prezentirani radovi bi se, prema problematici koju obrađuju, po našem mišljenju, mogli svrstati u tri grupe. Prvu grupu čine radovi koji kompleksnije tretiraju politiku velikih sila na Balkanu: F. Čulinović (Jugoslavija), *Politika Italije, i italijansko-njemačke suprotnosti na Balkanu*; Ž. Kastelan (Francuska), *Balkan i politika Francuske u vezi sa reokupacijom Rajnske oblasti*; E. Kalbe (DDR), *Pitanje ekspanzije hitlerovske Njemačke na Balkanu na početku drugog svjetskog rata*; V. Volkov (SSSR), *Engleska politika »sigurnosti« prema balkanskim zemljama*; K. Dreksler (DDR) *O fašističkom bloku uoči i na početku drugog svjetskog rata*; I. Deak (SAD), *Pitanje jugoistočne Evrope uoči i na početku drugog svjetskog rata u američkoj historiografiji*, i K. Mančev (Bugarska), *Jugoistočna Evropa u planovima hitlerovske Njemačke (1937—1939)*.

Svoj rad o politici Italije u svjetlu italijansko-njemačkih suprotnosti na Balkanu F. Čulinović je podijelio i posmatrao kroz tri faze ovih odnosa: period iredentizma, period pred drugi svjetski rat i period poslije drugog svjetskog rata. Po mišljenju autora, ideologija italijanskog ekspanzionizma se bazirala na nacionalizmu, a njegove prave namjere su otkrivene Londonskim paktom. Izlaganje Čulinovića naišlo je na posebno interesovanje učesnika skupa i izazvalo dosta živu diskusiju.

Rad Žorža Kastelana, poznatog francuskog istoričara, jedan je od najzapaženijih radova na ovom skupu. »Drama od 7. marta 1936. godine«, kako je u svom memorarima nazvao general Gamlen, načelnik generalštaba francuske armije, reokupaciju Rajnske oblasti, predmet je razmatranja referata Ž. Kastelana. Bazirajući rad na diplomatskim izvorima koje je objavilo Ministarstvo inostranih poslova Francuske, autor se bavi pitanjem mjesta i uloge Balkana u francuskoj politici za vrijeme ovog iznenađnog udara hitlerovske Njemačke i posljedica koje je ova kriza izazvala u francuskoj politici prema balkanskim državama.

Sovjetski istoričar Volkov se u svom radu najviše zadržao na problemu davanja »garancija« balkanskim zemljama od strane Engleske. Odgovarajući na pitanje zašto Jugoslavija nije htjela primiti garanciju zapadnih sila, Volkov misli da je to

posljedica straha od napada Italije. Polemišući sa stavovima iznesenim u referatu Živka Avramovskog o ovom problemu, Volkov je izrazio neslaganje i ukazao na jednostranost izvora na kojima je Avramovski temeljio svoj rad.

Saopštenje K. Drekslera sadrži rezultate do kojih je došao u ispitivanju ciljeva, metoda dještva i posljedica koalicionne politike Njemačke od formiranja fašističkog bloka 1936/1937. do napada na Sovjetski Savez u junu 1941. godine. Govoreći o ovom, autor ističe da je politika bloka bila određena ratnim programom i planovima vodećih koncerna, državne industrije, oružanih snaga i nacističke partije Njemačke. Narodito težište on stavlja na specifičnu ulogu koju je u planovima njemačkog finansijskog kapitala odigrala jugoistočna Evropa.

I. Deak je dvostruko zainteresovao učesnike konferencije. Prvo time što je iznio bibliografiju radova objavljenih u Americi koji tretiraju ekonomska i politička pitanja jugoistočne Evrope uoči drugog svjetskog rata. Drugo, time što je naveo neočekivano mnogo tih radova. Autor je posebno naglasio da u Americi postoji veliko interesovanje za ličnost druga Tita i istoriju Jugoslavije, kao i to da je izašlo dosta knjiga i o Rumuniji i Bugarskoj.

Polazeći od konstatacije da je jedan od glavnih pravaca njemačke ekspanzionističke politike bio jugoistok, K. Mančev je posebnu pažnju posvetio pitanju načina i metoda ostvarenja njemačkih ciljeva u ovoj oblasti. Učvršćenje njemačkog uticaja u srednjoj i jugoistočnoj Evropi bilo je uslovljeno prethodnim razbijanjem politike kolektivne sigurnosti i obesnaženjem mnogostranih ugovora koji su postojali u tim oblastima. Rješenje tog zadatka moglo se, prema mišljenju vodećih ekonomskih stručnjaka i političara, postići putem pojačavanja njemačkog ekonomskog i političkog uticaja u Jugoslaviji i Rumuniji, jer su kao članice Male Antante i Balkanskog pakta ove dvije zemlje predstavljale najveću prepreku njemačkom prodiranju na jugoistok.

U drugu grupu spadaju radovi u kojima se obrađuje ekonomski aspekt politike velikih sila na Balkanu. Tu spadaju: Ž. Avramovski (Jugoslavija), *Ekonomski i politički ciljevi njemačkog izvoza oružja u balkanske zemlje uoči drugog svjetskog rata*; L. Berov (Bugarska), *Ekonomski odnosi Bugarske i Italije uoči drugog svjetskog rata*; J. Kiper (Rumunija), *Ekonomska ekspanzija Njemačke u balkanske zemlje*; G. Ranki (Mađarska), *Njemačka ekonomska ekspanzija u srednju i jugoistočnu Evropu* i N. Živković (Jugoslavija), *Učvršćenje pozicija njemačkog kapitala u Jugoslaviji 1939—1941. g.*

Izlaganje Ž. Avramovskog primljeno je s velikim interesovanjem od svih učesnika skupa i izazvalo živu diskusiju u kojoj su učestvovali istoričari iz više zemalja. Autor je u referatu iznio mnoge do sada nepoznate podatke o ekonomskim i političkim ciljevima njemačkog izvoza oružja u balkanske zemlje. Počevši od formiranja njemačko-austrijske grupe za izvoz oružja oktobra 1935. godine, Avramovski prati ovu njemačku infiltraciju sve do prenošenja rata na ovo područje. Iz njegovog izlaganja se vidi da je Njemačka u početku najveće količine oružja izvozila u Mađarsku i Bugarsku, a kasnije razvojem političkih događaja i Jugoslavija je postala tržište za izvoz njemačkog oružja i objekat njene eksploatacije.

Referat L. Berova razmatra pitanje ekonomskih odnosa Italije i Bugarske uoči drugog svjetskog rata, odnosno nastojanja Italije da putem finansijskog kapitala i trgovine ostvari što veći uticaj u Bugarskoj. Oslanjajući se na izvore bugarske propagandne literaturne produkcije, autor je došao do zaključka da, uprkos izvjesnom razvoju aktivnosti, italijanski imperijalizam nije uspio da osjetnije proširi svoje ekonomske i političke pozicije u Bugarskoj. U ovim nastojanjima Italija nije mogla prevladati konkurenciju svog partnera u osovini — hitlerovsku Njemačku.

Koristeći se neobjavljenim i objavljenim dokumentima kao i izvjesnim zaključcima do kojih su došli istraživači različitih zemalja u izučavanju istorije nacističke Njemačke, saopštenje Jona Kipera je posvećeno prezentiranju ciljeva, metoda i rezultata ekonomske ekspanzije i strategijsko-političkih ciljeva spoljne politike Njemačke. Glavni cilj ekonomske ekspanzije nacističke Njemačke na Balkanu, prema mišljenju ovog autora, bio je podređivanje i eksploatacija ekonomija balkanskih zemalja koje su, prema koncepciji njemačkih upravljača, činile dio njemačkog životnog prostora. Ekonomska ekspanzija Njemačke, koja je uslovljena ovim strategijskim ciljevima, usmjeravana je serijom drugih sekundarnih ciljeva. S tim u vezi J. Kiper navodi da se Njemačka u ostvarenju ovog cilja služila politikom usmjeravanja spoljne trgovine ovih zemalja prema Njemačkoj, osvajanjem pozicija u ekonomiji balkanskih zemalja, a time i pozicija u unutrašnjoj i spoljnoj politici. Uporedo s tim Njemačka je

potkopavala i nastojala da likvidira dotadašnji jak uticaj Francuske i Engleske na Balkanu.

Derd Ranki je svoje izlaganje posvetio problematici ekonomske ekspanzije Njemačke u srednju i jugoistočnu Evropu. U svom referatu autor je ukazao na najvažnije momente koji su određivali njemačku politiku na ovom prostoru od Hitlerovog dolaska na vlast. Tako su po njegovom mišljenju njemačku ekspanziju u ovom dijelu svijeta određivali sljedeći faktori: novi plan i njemačka spoljnotrgovinska politika, dodatni njemačko-mađarski trgovinski ugovor od 1934. godine, spoljnotrgovinski sporazumi sa drugim južnoevropskim zemljama, revidiranje marke i njene posljedice, njemački klirinški dug, dještvo i uticaj anšlusa i podjela Čehoslovačke itd.

Politički i ekonomski odnosi Jugoslavije s Njemačkom do 1933. godine bili su ograničeni prije svega na pitanje reparacija, povremenu tehničku i kulturnu saradnju i neznatnu trgovinsku razmjenu. Prvi značajni korak ka približavanju ove dvije zemlje, prema mišljenju Nikole Živkovića učinjen je 1934. godine zaključenjem trgovinskog ugovora. U svojim razmatranjima njemačko-jugoslovenskih odnosa do aprilskog rata 1941. godine, autor je uglavnom iznio već poznate podatke i činjenice o jačanju njemačkog uticaja u privredi bivše Jugoslavije.

Treću grupu referata čine radovi koji se odnose na politiku velikih sila prema pojedinim balkanskim zemljama. Iz ove grupe osvućemo se ukratko samo na one referate koji su umnoženi i dostavljeni učesnicima konferencije. To su: N. Smirnova (SSSR), *Italijanska politika na Balkanu u periodu minhenske krize*; G. Radev (Bugarska), *Anšlus i demokratske snage Bugarske na čelu s Bugarskom komunističkom partijom*; V. Migev (Bugarska), *Minhenski sporazum i razvitak otvorene fašističke diktature u Bugarskoj u periodu 1938—1939*; E. Kampus (Rumunija), *Pokušaj obrazovanja neutralnog bloka na Balkanu*; Z. Mičeva (Bugarska), *Hitlerovska propaganda u Jugoslaviji 1937—1939*; V. Toškova (Bugarska), *Prodiranje ideologije njemačkog imperijalizma u Bugarsku 1938—1940*; Emilija Kostova (Bugarska), *Balkanska politika velikih sila uoči i u prvim godinama drugog svjetskog rata u savremenoj bugarskoj historiografiji*, i Stojan Račev (Bugarska, *Politika Engleske i Francuske na Balkanu u periodu »čudnog rata« i Bugarska*.

Za razliku od problematike koja je sadržana u radovima prve dvije grupe, većina radova posljednje grupe nastoji odgovoriti na pitanje: kako se politika velikih sila reflektovala u pojedinim balkanskim zemljama i kakve su diplomatske korake ove zemlje preduzimale da bi sačuvala svoju nezavisnost i integritet.

U periodu između dva svjetska rata fašistički režim Musolinija odlučio je da vodi aktivnu politiku oslanjajući se na vojni savez sa nacističkom Njemačkom. Osnovne odrednice te politike usmjeravale su Italiju na otpočinjanje borbe za osvajanje kolonija i za širenje sfera njenog uticaja u Evropi. Svi ovi italijanski planovi nailazili su uglavnom na podršku i odobravanje rukovodećih krugova Njemačke. Područje Balkana je jedina teritorija gdje su se interesi dviju vodećih fašističkih zemalja sukobljavali. Italija se zapravo već ranije, sredinom tridesetih godina, odrekla borbe za pozicije u centralnoj Evropi, prepustivši taj dio svijeta svom nacističkom partneru, ali je zato željela postići kompenzacije na Balkanskom poluostrvu. U vrijeme italijansko-njemačkih pregovora o principijelnim pitanjima političko-ekonomskog i vojnog preuređenja Evrope Italiji je garantovana »sloboda ruku u Sredozemlju«, kao i uključnje Balkana i dunavskog bazena u sferu njenih uticaja. Poznato je da se Nijemci na Balkanu nisu pridržavali tih obećanja. O ovoj veoma zanimljivoj problematici referisala je N. D. Smirnova iz SSSR-a.

Georgi Radev se u svom referatu pozabavio pitanjem odjeka anšlusa u redovima demokratskih snaga Bugarske. Polazeći od konstatacije da je pripajanje Austrije direktno ugrozilo nacionalnu nezavisnost balkanskih zemalja, autor je istakao da se u proljeće i ljeto 1938. godine i Bugarska našla pred dilemom: ili savez reakcionarnih snaga sa Njemačkom, koji je vodio gubljenju nacionalne nezavisnosti ili put mira u saradnji sa balkanskim i drugim demokratskim snagama na čelu sa SSSR-om, koji bi obezbijedio nacionalnu nezavisnost i povoljnu reviziju Nejskih ugovora. Kao protivnik fašizma i rata, Bugarska komunistička partija je osudila aneksiju Austrije i pozvala bugarski narod na borbu za zaštitu nacionalne nezavisnosti zemlje. To je, po mišljenju autora, uticalo na okupljanje svih demokratskih snaga u Bugarskoj (zemljoradnici, socijaldemokrati, demokrati, lapčevisti i dr.) u borbu protiv fašističke opasnosti.

Nadovezujući se na referat Radeva, Vladimir Migev je ukazao na veliku ulogu koju su demokratske snage (Narodni front, BKP) odigrale u borbi protiv monarho-

fašističke diktature u Bugarskoj u periodu poslije Minhenskog sporazuma. Zahvaljujući aktivnosti demokratskih snaga, u Bugarskoj je došlo do političke krize koja je dovela do rascjepa u rukovodećim krugovima i obrazovanja dviju protivničkih grupa. Jedna, na čelu sa predsjednikom vlade Kjoseivanovim, zalagala se za tradicionalnu politiku oslonca na Njemačku, što je odgovaralo željama dvora, i druga na čelu sa Stojče Mušanovim i Ivanom Bagrjanovim, koja je težila liberalizaciji i demokratizaciji režima sa jačom ulogom parlamenta.

Po mišljenju autora, monarhofašistička propaganda u Bugarskoj je u krivom svjetlu prikazivala Minhenski sporazum predstavljajući ga kao akt pravednijeg rješavanja odnosa među narodima čiji su interesi bili ugroženi Versajskim sistemom i kao realnu osnovu za likvidiranje tog sistema mirnim putem. Ova propaganda se starala da probudi nadu na mogućnost skorog rješenja i nacionalnih problema Bugarske. Takve iluzije su pothranjivali i lideri buržoasko-demokratske opozicije, a mnogi od njih su očekivali da će učesnici minhenskog dogovora, u prvom redu Čemberlen, organizovati novi »Balkanski Minhenski« sa ciljem pravednijeg rješenja bugarskog nacionalnog pitanja.

Elza Kampus nas svojim radom upoznaje sa jednom od manje poznatih epizoda iz diplomatske aktivnosti balkanskih zemalja pred drugi svjetski rat. U jesen 1939. godine Rumunija je inicirala jedan projekat kojem je bio cilj formiranje neutralnog bloka na Balkanu i u centralnoj Evropi. Glavni zadatak ovog bloka bio bi da u ovim oblastima spriječi proširenje rata i na taj način očuva teritorijalni integritet malih država koji je bio ugrožen nacističkom agresijom. Vlade velikih sila su, saglasno svojim interesima, poklanjale posebnu pažnju ovoj diplomatskoj akciji. Po zamisli rumunske vlade na čelu sa Armandom Kolineskuom stvaranje bloka neutralnih moglo bi se ostvariti realizacijom ovih uslova: 1. postizanjem zajedničkog stava o neutralnosti zainteresovanih zemalja na Balkanu, 2. dobivanjem potrebne saglasnosti velikih sila i 3. ispitivanjem mogućnosti pristupanja Italije, Bugarske i Mađarske bloku neutralnih. Ovi četvoromjesečni pokušaji rumunske vlade, zbog nepovoljne međunarodne političke situacije, nisu urodili plodom.

U prvom dijelu svog referata Zdravka Minčeva je ukazala na bogatstvo i raznovrsnost problematike koja se odnosi na politiku velikih sila prema Balkanu uoči drugog svjetskog rata. Osnovno težište njenih razmatranja je ipak širenje i organizacija hitlerovske propagande u Jugoslaviji u periodu od 1937. do 1939. godine. Međutim, izlaganje i zaključci autora ne idu dalje od opštepoznatih činjenica u literaturi o ovom pitanju.

Poput Zdravke Mičeve i Vitka Toškova govori o različitim putevima i oblicima hitlerovske propagande, ali ona to posmatra na terenu Bugarske.

Iz mnoštva pitanja koja su bila predmet raspravljanja ovog naučnog skupa Stojan Račev je odabrao pitanje odnosa zapadnih sila prema Balkanu, posebno Bugarskoj, u periodu takozvanog »čudnog rata« (»drôle de guerre«).

»Čudni rat« protiv Njemačke nije bio ništa drugo nego nastavak politike Minhena dirigovan od strane Engleske i Francuske. Slijedeći svoje interese, ove zemlje nisu vodile rat sa Njemačkom, ali su nastojale da sa njom zaključče jedan mirovni ugovor koji bi bio uperen protiv SSSR-a. Skrivajući se pod maskom ovog »čudnog rata«, Francuska i Engleska su činile nove koncesije Njemačkoj.

Autor se posebno osvrnuo na odnos Bugarske prema Njemačkoj za vlade Kjoseivanova. Po njegovom mišljenju, pogrešno je u stranoj istoriografiji predstavljena politika Bugarske. Naime, na osnovu detaljnih istraživanja izvora koji se odnose na politiku Bugarske u vrijeme »čudnog rata«, ne može se tvrditi da se Bugarska u to vrijeme ponašala kao saveznik Njemačke na Balkanu. Prije bi se moglo reći, kako kaže Račev, da je Bugarska lavirala između velikih sila dajući prednost čas Engleskoj i Francuskoj, čas Njemačkoj. Zahvaljujući takvoj politici, ona je uspjela da dobije pristanak velikih sila na djelimičnu reviziju mirovnog ugovora iz Neja. Prekid »čudnog rata« i neuspjeh Francuske pokopao je nade koje su kralj Boris i njegova vlada gajili prema Londonu i Parizu i od tada, u stvari, počinje približavanje Bugarske Njemačkoj.

Os'm I. Deaka, za koga smo rekli da je govorio o američkoj istoriografiji koja se odnosi na ovu problematiku, i Emilija Kostova se pozabavila ovim pitanjem s tim što je ona govorila o balkanskoj politici velikih sila pred i u prvim godinama drugog svjetskog rata u savremenoj bugarskoj istoriografiji. Koristimo se prilikom, kad već pominjemo ova dva autora, da primjetimo da se prvi pridržavao principa registrovanja djela objavljenih na ovu tematiku uz navođenje nužnih bibliografskih poda-

taka, dok se drugi mnogo više upuštao u teoretska razmatranja i ocjene historiografije savremene Bugarske ne dajući pri tom učesnicima konferencije potrebne bibliografske podatke.

Klasificirajući radove koji su objavljeni u Bugarskoj o ovom pitanju, E. Kostova kaže da se pitanje, koje je predmet razmatranja ovog međunarodnog skupa naučnika, u Bugarskoj počelo izučavati od 9. septembra 1944. godine, od oslobođenja zemlje, a naročito onaj njegov dio koji se odnosi na pobjedu socijalističke revolucije u Bugarskoj. Autor s tim u vezi zaključuje da naučni radovi iz tih prvih godina pate od nedovoljne naučne produbljenosti i da u velikoj mjeri nose pečat aktuelne publicistike.

U posljednjih deset godina interes bugarskih istoričara za politiku velikih sila na Balkanu u pomenutom periodu je veoma porastao. Među brojnim radovima jednu posebnu grupu sačinjavaju oni koji govore o ekonomskom porobljavanju Bugarske od strane Njemačke. Drugu grupu sačinjavaju radovi koji tretiraju unutrašnju i vanjsku politiku Bugarske u posmatranom periodu, kao i politiku velikih sila prema Bugarskoj. Značajan je broj radova koji obrađuju politiku Sovjetskog Saveza na Balkanu. Isto tako, ističe autor, značajno mjesto u bugarskoj historiografiji zauzimaju i radovi u kojima se obrađuje borba bugarskog naroda protiv monarhofašističkog uređenja i razni vidovi borbe Bugarske komunističke partije.

U jednom osvrtu ovakve vrste nismo mogli pomenuti sve radove prezentirane na konferenciji. Odlučili smo se na nekoliko karakterističnih radova iz svake grupe i u najkraćim crtama izložili što oni sadrže. Brojni prilozi i saopštenja, podneseni skupu, također su vrijedni i interesantni, a mi ih nismo pominjali samo zbog ograničenosti prostora, ili zbog toga što nisu na vrijeme umnoženi i dostavljeni učesnicima.

Mada nije bilo nekih značajnijih otkrića i radova koji bi davali potpuno novu sliku i nove ocjene o nekim bitnim problemima, mišljenja smo da je skup potpuno uspio i da je bio na jednom visokom naučnom nivou. Tome su, svakako, najviše doprinijeli vrijedni domaćini, organizatori konferencije, koji su se potrudili da se svi učesnici prijatno osjećaju u njihovoj sredini.

Ibrahim KARABEGOVIĆ i
Ahmet HADŽIROVIĆ

SEDMA INTERNACIONALNA KONFERENCIJA ISTORIČARA RADNIČKOG
POKRETA U LINCUI OD 15—18. SEPTEMBRA 1971.

Prošle godine održana je sedma međunarodna konferencija istoričara koji se bave istorijom radničkog pokreta (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung — ITH). Konferenciju je organizovao Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich iz Beča uz finansijsku pomoć Gradske opštine Linca i Ministarstva za nauku i kulturu. Organizatori su okupili 122 istoričara iz 20 zemalja Evrope (i predstavnika) iz Amerike i Azije.

Prva, vrlo interesantna tema je bila: *Masovni pokreti radništva pri kraju prvog svjetskog rata*. Ona se u nekoliko navoduje na prethodne dvije teme. Naime, konferencije 1969. i 1970. godine koje su tretirale problematiku radničkog pokreta iz perioda prije pa do kraja prvog svjetskog rata. Ako se ima u vidu da će sljedeće godine biti obradeno tema *Stanovište međunarodnog radničkog pokreta prema imperijalizmu između Štutgartskog i Bazelskog kongresa 1907—1912. godine*, onda će se dobiti potpuna slika o antiradnoj aktivnosti radničkog pokreta u predvečerje, tokom i krajem prvog svjetskog rata (u Evropi).

Za prvu temu ovogodišnje konferencije u Lincui posebno je interesantan referat trojice autora: Feldmanna (Berkeley, Kalifornija), Kolba (Würzburg) i Rürupa (Berlin) pod naslovom: *Masovni pokreti radništva u Njemačkoj pri kraju prvog svjetskog rata 1917—1920. godine*. Svoja razmatranja autori su započeli socijalnim nemirima i »divljim« štrajkovima krajem rata koji su prerasli u masovni politički štrajk januara 1918. u kome je učestvovalo preko milion radnika. S tim u vezi je i brzo rasprostiranje pokreta radničkih i vojničkih vijeća kao reprezentanta ljevičarskog radničkog pokreta u čitavoj Njemačkoj. Isto tako značajan je ustanak Spartakovaca koji se razvio poslije spontane demonstracije od 500.000 radnika u Berlinu. Kao i kod drugih referata, koreferata i diskutanata, i ovdje se pojavila misao da su masovni pokreti bremeniti spontanošću. Masovni pokreti u svojoj osnovi bili su opozicionarni prema režimu. I pored svojih slabosti oni su dobrim dijelom potencijalno revolucionarni.

U prvom dijelu autori analiziraju šire socijalno ekonomske pretpostavke i društveni razvitak u Njemačkoj. Oni u osnovi posmatraju masovne pokrete u političkim okvirima i socijalno ekonomskim parametrima u čijem okviru se ti pokreti razvijaju. Njemački Rajh je prije rata bio visoko industrijalizovana država i istovremeno je bio država sa najvećim i najbolje organizovanim radničkim pokretom na svijetu. Zbog toga su postojale objektivne pretpostavke za razvitak proleterskog masovnog pokreta sa revolucionarnim ciljem. Naporedo sa razvitkom industrije, povećava se i broj radnika: kod Krupa, npr. sa 34.000 u 1914. godini popeo se broj radnika u 1918. na 100.000. Radnici su tokom rata osjetili oskudicu u životnim i drugim namirnicama. Cijene su skakale a s njima i najamnine, mada u manjoj mjeri. Iz tih radničkih nedaća proistekla je i štrajkačka aktivnost od 1917—1919. koncentrisana u velikoj industriji, a u 1920. godini ta aktivnost se proširila na mala preduzeća i industrijske grane.

U drugom dijelu autori su prikazali faze masovnih pokreta u periodu od 1917—1920; u tom vremenu karakter, cilj i organizovane forme masovnih pokreta nisu bili jedinstveni, nego su se mijenjali svaki put u pojedinim istorijskim situacijama. U prvoj fazi, prije izbijanja revolucije, unutrašnji politički razvitak u godinama 1917/1918. karakterisan je brzim porastom svih društvenih, socijalnih nemira, potenciranih ratnih nedaćama. U toj situaciji zabilježen je prije kraja rata povećan broj učesnika u štrajkovima i izgubljenim radnim danima. Druga faza — novembar—decembar

1918, karakterisana je izbijanjem demokratskih narodnih pokreta s osloncem na radništvo i seljaštvo (učeeše građana i vojnika u pojedinim radničkim vijećima). Što se tiče daljeg formiranja vijeća tokom novembra i kasnije, autori su se zadržali na pojedinostima o osnivanju tih vijeća, tehnici izbora, sistemu organizacije vijeća od dolje na gore (kraj, srez, okrug, provincija i zemlja). Iz tih razmatranja zaključeno je da su se masovni pokreti pretvorili dobrim dijelom u radnička i vojnička vijeća, ali im je nedostajao jasan strategijski koncept i jedno centralno političko rukovođenje: »Mase su sve učinile, što se od njih moglo očekivati: one su se spontano pobunile, stari režim suzbile, bile su spremne podržati rukovodioce u stvaranju novog demokratskog poretka sa punim učeešem« — kažu autori. Međutim, revolucija je propala zbog slabog političkog rukovođenja.

U trećoj fazi (januar-maj 1919) masovni pokreti se razlikuju u karakteru i postavljenom cilju u suštini od karaktera u prethodnoj fazi. Opšta politička situacija se radikalno promijenila: Ujedinjena socijalistička partija Njemačke je ispala iz vlade, Socijalistička partija je učvrstila političke odnose sa militarističkim krugovima i s buržoazijom i počela da obnavlja zajednički rad sa liberalima i centrom. S takvom polarizacijom snaga promijenio se i karakter masovnog pokreta zbog stavova socijalista. Sistem vojničkih i radničkih vijeća slabi (vojnici se demobilizuju i ispadaju iz pokreta, a vijeća u preduzećima gube snagu).

Četvrta faza je od ljeta 1919. do proljeća 1920. kada nastupa oseka masovnih akcija, a radnička vijeća su raspuštena u jesen. Generalni štrajk, kao i udar u vrijeme Kapovog puča sredinom marta 1920. bio je na kraju vrhunac masovnog pokreta. Ipak, njemački proletarijat, kao odlučujuća snaga u to vrijeme, odbranio je Republiku od Kapovog puča.

Na kraju, autori su zaključili da masovni pokreti od 1917—1920. nisu uspjeli da ostvare svoje ciljeve, osim uspješnih izuzetaka (revolucija novembra 1918, odbrana od Kapovog puča 1920. i poboljšanje u platama, socijalnim i političkim olakšicama). Međutim, osnivanje jedne socijalne republike ili uspostavljanje socijalističkog društva nije uspjelo.

Teze za referat Wolfganga Rugea (Podstam-Babelsberg): *Masovni pokreti i političke snage 1917—1920/21*, posmatraju historijska kretanja pod uticajem oktobarske revolucije. Uspjehom revolucije stvorena je era novog društvenog sistema — era socijalizma. Referent se ukratko osvrnuo na građansku historiografiju o ovoj problematici koja sa svog stanovišta političkih motiva prikazuje revoluciju. Sve korjenite promjene koje su nastale u svijetu poslije revolucije, posebno masovni pokreti, mogu se jedino posmatrati sa klasnih pozicija radničkog pokreta. Korijen masovnih pokreta u stvari, imao je antiimperijalistički karakter. Zato je u osnovi masovnog pokreta bilo postojanje revolucionarne partije i njene rukovodeće uloge u radničkoj klasi, osnivanje Crvene garde (kasnije Crvene armije), utemeljenje vijeća kao organa nove socijalističke vlasti i diktatura proletarijata. Poslije kraćih napomena o prilikama u Rusiji i vodećoj ulozi Boljševičke partije, prikazane su prilike u Njemačkoj, Austriji i drugim zapadnoevropskim zemljama. U njima buržoasko-demokratska revolucija nije mogla prerasti u socijalističku. Isto tako su prikazani pokreti u istočnoj i jugoistočnoj Evropi, kao i u skandinavskim zemljama. U Mađarskoj revoluciji nacionalno pitanje je još u buržoasko-demokratskoj revoluciji od oktobra 1918. imalo istaknutu ulogu. Nadalje su opisana vijeća (sovjeti) koji su u istočnim i jugoistočnim zemljama Evrope bili borbeni organi radnika i seljaka. Masovni pokreti nose u svojoj osnovi karakter spontanosti. Zato se postavlja pitanje: kakav je odnos masovnog pokreta, kao subjekta prema radničkom pokretu? U proučavanju tih pitanja mora se ispitati strategija i taktika buržoazije prema radničkom pokretu.

Referat se posebno osvrnuo na reformističke radničke vođe, koji su se praktično stavili na stranu imperijalizma. Iz ovog aspekta on posmatra kako su se mase i masovni pokreti, koji su došli pod njihov uticaj ponašali. Pošto je napravio pregled desničara i centrista u radničkom pokretu, autor je prešao na djelatnost i razvitak revolucionarnog radničkog pokreta u doba revolucionarnih kretanja 1917—1920/21. Tu se vidi odnos revolucionarnog radničkog pokreta prema spontanom revoltu radnika. Revolucionarne snage u raznim zemljama bile su najvažniji pokretači organizovanog masovnog pokreta za suzbijanje imperijalizma. Zato je tek III kongres Kominterne 1921. godine zaključio da se komunističke partije treba da nalaze na »čelu borbenih masa«, što je dalo orijentaciju masovnim pokretima.

Referat dr-a Hautmanna (Linc) fundiran je jednim dijelom na Leninovim i Marksovim pismima i njihovim djelima i tretira problematiku *Masovnih pokreta*

austrijskog radništva 1917. i 1918. godine. Autor je postavio pitanje: zašto je proletarijat u Austriji 1914—1916. bio potpuno pasivan, i dao odgovor da su radnici prihvatili oportunističku građansku politiku radničkih partijskih i sindikalnih rukovodilaca. Pri tome je istakao da je ekonomski položaj velikog dijela radništva početkom 1917. bio vrlo rđav. Referent ispituje materijalni položaj radnika u početku rata, zatim njihove plate, radno vrijeme, radnički odmor, slobodnu nedjelju. Pri tome on analizira pojmove »štrajk« i »masovni pokreti«, kako ih tumače pojedini pravci u radničkom pokretu. Štrajk i masovni pokreti su za marksizam i lenjinizam sastavni dio revolucionarne strategije. Za desničare, štrajk je sredstvo za ostvarenje političkih i socijalnih reformi; generalni štrajk je ekstremni borbena cilj, a masovni pokret uopšte može se samo primijeniti ako se radi o životnim pitanjima organizacije. »Mase moraju, dakle, najprije dinamički i psihički da odigraju svoju ulogu«. Po mišljenju dra Hautmanna, štrajk je uvijek moguć, dok su za masovni pokret potrebni posebni uslovi. Generalni štrajk je kontrolisana, često od radničke partije i sindikata inicirana mjera. Ali, generalni štrajk ostaje gotovo uvijek u okviru postojećeg sistema, i on je, *defanzivno* sredstvo radništva protiv prateće opasnosti. Masovni pokret je »viša« stepenica u odnosu na prethodne pojmove; to je više ofanzivno sredstvo radništva za postizanje određenog cilja. Ostali dio referata posvećen je majskom (1917), januarskom i junskom štrajku (1918),

Pored referata zapaženi su i neki koreferati koji su podneseni. Koreferat dra Vladana Pantića (iz Beograda), *Radnička vijeća kao revolucionarne borbe njemačkog radništva 1917—1920*, dra Augustina Deaca (Bukurešt): *Karakteristika borbe radničke klase Rumunije u godinama revolucionarnog poleta 1917—1921*, profesora Simona Fuchsa (Bukurešt): *Internacionalni aspekti radničkog pokreta u Rumuniji u godinama 1917—1918*, Franca Andreuccia i Tomasa Dettia: *Zapažanja o pitanju masovnog pokreta radništva u Italiji pri kraju prvog svjetskog rata* i Johani Paasivitia (Turku, Finska): *Rana istorija radničkog pokreta Finske do građanskog rata 1918. godine* podneseni su pismeno.

Poslije referata, razvila se diskusija u kojoj su učestvovala 24 diskutanta. Prilog u diskusiji Rürupa (Berlin) svodio se na to da radnički pokreti u različitim fazama klasne borbe igraju značajnu ulogu. Tako je on istakao masovnost pokreta u Njemačkoj u revolucionarnim godinama. U svojim istraživanjima on je došao do zaključka da u visoko industrijalizovanim zemljama masovni pokreti imaju više revolucionarnosti. On se osvrnuo i na osnivanje radničkih vijeća u Njemačkoj u to vrijeme koji su kao Socijaldemokratska stranka igrali značajnu ulogu. Kao i u drugim zemljama, i u Njemačkoj je prisutna spontanost u masovnim pokretima. O radničkom pokretu u Sloveniji, Istri i pristaništu u Trstu i njegovim akcijama krajem rata govorio je Franc Flopčič (Ljubljana). Veliki štrajk radnika u Trstu je zatalasao pokret, i to je po njegovim riječima bio klasični pokret radnika. Iz tih akcija je vidljivo da su one bile pod uticajem oktobarske revolucije. Neke napomene je iznio na referate Rürupa i Rugea, jer su ta dva referata pisana sa različitih stanovišta, pa je ukazao da revolucije treba posmatrati s ekonomskih i socioloških stanovišta. Feldmann, Kolb i Rürup u svojim referatima nisu istakli da je rascjep u radničkom pokretu bio štetan momenat u klasnoj borbi. O masovnosti ovih pokreta govorili su Kowalski (Varšava) i Mommsen (Bochum). Prvi je istakao da masovni pokreti nisu imali strategije ni odgovarajuće rukovodstvo. Zbog toga je u tim pokretima spontanost dolazila do izražaja. Međutim, Roza Luksemburg i još neki radnički vođi su imali jasnije strategijske koncepcije, smatra Kowalski. Mommsen je još istakao da su poslije pogrešaka rukovodstva radničkog pokreta uslijedile kasnije fašističke orgije po dolasku Hitlera na vlast. Međutim, on nije uočio da su građanske partije zapostavile nacionalne interese međusobno se gložeći, što je odvelo narod u nacionalnu katastrofu 1933. godine. Ereny (Budimpešta) je govorio o Mađarskoj sovjetskoj republici 1919. i radničkim sovjeticima što se sve pojavilo pod uticajem oktobarske revolucije. Nichols (Oksford) je istakao da se u Engleskoj osjetilo življe kretanje u radničkom pokretu krajem prvog svjetskog rata. U to vrijeme značajna su vojnička vijeća koja su postojala u Glazgovu kao revolucionarni organi. U Bugarskoj su isto po riječima Kaneve (Sofija), izvedeni masovni pokreti, a najznačajniji su veliki ustanak vojnika 1918. i veliki masovni štrajk 1919. godine. U Njemačkoj su po riječima Susanne Miller (Bon) bili u novembru i u decembru 1918. značajni masovni pokreti. Eliasberg (Bon-Bad Godesberg) je istakao slabosti KP Njemačke u Rurskoj oblasti zbog rascjepa u njenim redovima. Ragionieri (Firenca) je uočio da je zaposjedanje fabrika od strane radnika septembra 1920: bila posljednja masovna akcija radničkog pokreta, jer je uskoro fašizam stupio na scenu. Međutim, on nije uočio da se u to vrijeme nakon povlačenja Crvene armije

ispred Varšave u avgustu 1920. poslije poraza italijanske radničke klase u septembru 1920. i poslije sloma srednjonjemačkog ustanka u martu 1921, građansko društvo u Evropi počinje učvršćivati. Ti događaji su donijeli preokret u međunarodnoj situaciji ne samo u Italiji nego i u Evropi u korist buržoazije. Kapitalizam se privremeno konsolidovao, jer je neposredno revolucionarna situacija bila minula, a buržoazija se u mnogim zemljama osnažila. Diskutant je opravdano zaključio da je uloga napredne inteligencije u masovnim pokretima u Italiji bila vidna (Gramsci i drugi). Matthias (Bohum) je govorio o situaciji nastaloj u Njemačkoj poslije Kapovog puča (13. marta 1920), kada su reakcionarne vojničke snage pod rukovodstvom Kapa umarširale u Berlin i proglasile ga za kancelara. Neki diskutanti su istakli da je oktobarska revolucija značajan faktor u razvitku masovnih pokreta u Evropi, jer su oni pod njenim uticajem bili intezivniji (Rürup, Berlin i Jemnitz, Budimpešta). Za razmatranje masovnih pokreta u ekonomskim i socijalnim okvirima založio se Ruge (Potsdam-Badelsburg). On je istakao Lenjinovu zaslugu u izučavanju masovnih pokreta iz čega je on i izvukao značajne zaključke za radničku klasu.

Referati, koreferati i diskusija pojedinih učesnika opterećeni su frazama »mase« i »masovni pokreti«, što se iz njemačke i austrijske historiografije prenijelo i u našu historiografiju. Mislim da bi najadekvatniji izrazi bili »široki društveni slojevi« za »mase« i »pokreti širokih društvenih slojeva« za termin »masovni pokreti«.

Uvodni prilog R. Necka (Beč) *Radnički pokret u Evropi u revolucionarnoj 1848. u Austriji (Metodološki problemi socijalne istorije)* je istakao da 1848. ima za opštu istoriju Evrope veliki značaj. Poslije pregleda nekih pogleda Marksa i Engelsa na 1848/49, dat je kraći osvrt na zapadnu Evropu (Englesku i Francusku), gdje su još ranije izvedene industrijske revolucije, i Norvešku, koja je 1848. bila agrarna zemlja. Na primjeru Njemačke prikazan je proces formiranja građanske i radničke klase prije 1848. godine. Zato je po izbijanju revolucije Njemačka bila daleko ispred Austrije, u kojoj se industrijska revolucija počela da razvija tek poslije 1840. godine. U Mađarskoj su ljevičari u revoluciji pokazivali internacionalističku tendenciju, ali je kasnije revolucionarna vlada napravila najteže propuste u vezi s nacionalnim pitanjem, prije svega prema Hrvatima i Rumunima. Na kraju je postavljeno nekoliko pitanja za terminološku definiciju socijalne istorije: proletarijat, radništvo, radnički pokret u savremenim izvorima.

Poslije Necka, uvodno izlaganje uz svoj koreferat *Radnički pokret u mjesecu revolucije 1848. u gradovima Pešti, Ofenu i Altofenu*, dao je dr Spira (Budimpešta). Pošto je dao pregled broja pojedinih preduzeća, fabrika i manufaktura, autor je iznio broj zaposlenih radnika u njima. Esnafske borbe četrdesetih godina 19. v. su obrađene dosta detaljno, tako da se iz koreferata može dobiti jasna predstava o tim vidovima akcija prvih zanatskih društava. S tim u vezi je i pojava prvih štrajkačkih akcija. Iz njih su proistekli i pokreti proletarijata, radnika u brodogradilištu, štamparijama itd.

Tema *Radnici, seljaci i narod u revoluciji 1848/49. u Italiji* je predmet razmatranja koreferata Ragioneria i Soldania (Firenca). U početku se prikazuje uloga narodnih masa u 1848/49, a posebno u godini francuskog zaposjedanja Italije. U spletu tih međunarodnih događaja izbila je i glad na jugu Italije i u toj nevolji hiljade i hiljade seljaka je zaposjedalo krupne zemljoposjede ili marširalo u Kalabriji, Siciliji, Lukaniji, Apuliji itd. uz parolu »Živio ustav«. Kraj revolucije je posmatran u svjetlu istorijskih kretanja u Evropi u to vrijeme. U svom izlaganju autor je zaključio da su i seljaci učestvovali u revoluciji i da je ona imala komunističko obilježje.

Referat Vogela (Beč): *Slobodarske pjesme bečke revolucije 1848* zabilježio je mnoge pjesme o revoluciji koje su nastale dobrim dijelom pod uticajem francuske revolucije krajem 18. vijeka.

Diskusija o ovoj temi, u kojoj je učestvovalo 18 istoričara, odvijala se u okvirima uloge komunista i radničke klase u revoluciji 1848/49. Tako je, npr., Schmit (Berlin—Pankov) istakao vidan uticaj komunista na radnički pokret u Njemačkoj. U Holandiji proletarijat nije bio organizovan i pored toga što je ta zemlja imala veliku kolonijalnu moć (Van der Leeuw Rein—Asmterdam). Bilo je i saglasnosti sa uvodnim izlaganjem Necka da su socijalno-ekonomski uslovi u 1848/49. igrali značajnu ulogu i da su uticali na radnički pokret (Jordan—Brno). On je istakao da je pokret u Pragu pokazivao nacionalne tendencije. Wangerman (Leeds) je rekao da je građansko društvo u Francuskoj u tome vremenu bilo stvarno izgrađeno. U tom

okviru je i radnički pokret bio razvijen, samo on nije imao socijalne niti druge veze sa sankilotima. Međutim, što se tiče Njemačke i Austrije, primijetio je diskutant, radnički pokret se nije u tim zemljama demokratski razvijao, što je za pokret bilo fatalno. Franc Klopčič (Ljubljana) je istakao da kod Južnih Slovena 1848. godine nije bilo radničkog pokreta, dok je u Sloveniji bilo željezničara, ali oni nisu bili organizovani, kao ni rudari, koji su bili daleko od gradskih centara (Idrija). Na kraju je dr Neck rekao da se ne slaže sa referatom Ragioneria u kome su iznesene neke terminološke postavke o oznaci 1848. godine. Primijetio je da je literatura o tome pitanju oskudna.

Na konferenciji su, kako je već istaknuto, prisustvovala 122 istoričara, među kojima je primijećeno dosta mladih istraživača. Bio je i izvjestan broj studenata, što obećava da će se istoriografija još više razvijati, jer je tek u povelju. Isto tako, primijećeno je da se malen broj istraživača i diskutanta osvrtao u svojim radovima ili diskusiji na društveno-političke i ekonomske uslove u kojima je djelovao i razvijao se radnički pokret. Zato se postavlja pitanje: u kome će se pravcu razvijati ova istoriografija s obzirom na to da je dobar broj prisutnih posmatrao kretanja u radničkom pokretu izolovano od ostalih ekonomskih i društvenih događaja. Isto tako, dobar broj istoričara je posmatrao zbivanja u svojim zemljama u sklopu događaja radničkog pokreta Evrope, što nesumnjivo ukazuje na činjenicu da se kretanja u radničkom pokretu u pojedinim zemljama ne mogu izdvojiti izolovano od evropskih događaja u radničkom pokretu. Na žalost, ovoj konferenciji nisu prisustvovali istoričari iz Sovjetskog Saveza, pa se nije mogla dobiti potpunija slika o istoriografiji te zemlje koja ispituje događaje u periodu koji je ranije označen. I, na kraju, primijećeno je da gotovo svi referati i koreferati, osim nekih izuzetaka, ne raspolazu naučnim aparatom, pa je diskutabilno u kojoj mjeri se oni mogu koristiti u naučne svrhe.

Uroš NEDIMOVIĆ

DJELATNOST INSTITUTA U 1971. GODINI

Već je uobičajeno da čitaoc *Priloga* upoznajemo sa radom Instituta. I u ovom broju ćemo dati kratak prikaz njegove djelatnosti i rezultata koje je postigao.

Aktivnost Instituta u cjelini, i njegovih saradnika pojedinačno, bila je usmjerena na izvršavanje osnovnih zadataka postavljenih programom rada za 1971. godinu. Programski zadaci su obuhvatali poslove na naučnoj obradi određenih tema iz istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije, kao i istorije naroda Bosne i Hercegovine i prikupljanje i izdavanje arhivske građe i istorijske dokumentacije. Pored toga, Institut je ostvario određenu saradnju sa nekim naučnim ustanovama u zemlji i inostranstvu. Evo pregleda aktivnosti Instituta:

— Zdravko Antonić, saradnik Instituta odbranio je u junu 1971. godine doktorsku disertaciju *Narodnooslobodilački rat i revoluciju u istočnoj i centralnoj Bosni 1941/42. godine* na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Odbranom doktorske disertacije saradnik je završio temu pod istim naslovom koju je radio po programu Instituta.

U završnoj fazi su sljedeće teme:

1. *Stavovi u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu prema ratu, revoluciji i stvaranje jugoslovenske države početkom XX vijeka*, obrađivač Nikola Babić, naučni saradnik.

2. *Napredni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini u periodu 1919—1941. godine*, obrađivač Dubravka Škarica, spoljni saradnik.

U toku je rad na ovim temama:

1. *Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u svjetlosti istorijskog razvitka radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta*, obrađivač Enver Redžić, direktor Instituta.

2. *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini od 1906. do osnivanja SDS Bosne i Hercegovine 1909. godine*, obrađivač mr Ilijas Hadžibegović, spoljni saradnik.

3. *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike*, obrađivač Dževad Juzbašić, asistent.

4. *Djelatnost bosansko-hercegovačkog sabora*, obrađivač Dževad Juzbašić, asistent.

5. *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vrijeme autonomije i stvaranje prvih političkih organizacija u vrijeme austrougarske okupacije*, obrađivač dr Nusret Šehić, naučni saradnik.

6. *Djelatnost socijalističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini između dva rata s posebnim osvrtom na radničke ustanove*, obrađivač mr Ibrahim Karabegović, asistent.

7. *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine*, obrađivač dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik.

8. *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini do 1928. godine*, obrađivač mr Tomislav Išek, asistent.

9. *Istorijski razvoj SSRN Bosne i Hercegovine*, obrađivač Nikola Babić, naučni saradnik.

10. *Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine*, obrađivač mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik.

11. *Nacionalna i socijalna struktura partizanskih odreda u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, obrađivač Nevenka Bajić, viši stručni saradnik.

12. *Četnički pokret u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine*, obrađivač dr Zdravko Antonić, naučni saradnik.

13. *KPJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. godine do oslobođenja 1945. godine*, obrađivač dr Rasim Hurem, naučni saradnik.

U 1971. godini u Arhivu Instituta sređena je arhivska građa Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, 1941—1945. građa fonda Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine i rađene su istorijske bilješke za neke fondove građe iz NOR-a. Istorijske bilješke su izrađene za fondove: 1. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu; 2. Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu; 3. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu i 4. Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu (Rosa Cvijović); 5. Omladinska pruga Brčko — Banovići i 6. Omladinska pruga Šamac — Sarajevo (Ljiljana Gaković). Za posljednja dva fonda izrađeni su i planovi sređivanja. Pregledana je građa okružnih i sreskih komiteta KPJ iz 1945, 1946. i 1947, 1950. i 1951. godine i izdvojeni dokumenti koji pripadaju drugim fondovima. Pregledana je i građa fonda CK SK BiH 1950. i 1951. godine i kompletirani predmeti i uloženi u fascikle. Sređivana je i građa za prugu Brčko — Banovići i Šamac — Sarajevo.

Pored toga, pripremana je arhivska građa za publikovanje.

U toku 1971. godine izašla je iz štampe *Hronologija događaja radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine*. Hronologija obuhvata nastanak radničke klase, stvaranje i djelovanje njenih organizacija, pojavu i razvoj socijalističkih ideja i socijalističkih organizacija, osnovne vidove klasne borbe (štrajkovi, tarifne akcije, demonstracije), a zatim političke i sindikalne, revolucionarne i reformističke organizacije. Ona je popularni priručnik koji ima širu namjenu i upotrebu u javnom, kulturnom i naučnom životu.

Dovršeni su preostali poslovi (napisan predgovor, izrađen registar imena i geografskih pojmova) za ediciju » Građa o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini!« (januar 1921—april 1941. godine).

Izvršene su tehničke pripreme za faksimilno štampanje lista *Radničko jedinstvo* (1922—1923), koji će biti snimljen i odštampan tokom 1972. godine.

Institut je u saradnji s Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Društvom istoričara Bosne i Hercegovine, Republičkim odborom SUBNOR-a, Republičkom konferencijom SSRN Bosne i Hercegovine i Skupštinom opštine Drvar, organizovao povodom 30-godišnjice ustanka naroda Jugoslavije i ustanka naroda Bosne i Hercegovine naučni skup »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«. Na skupu je u okviru četiri teme: 1. Bosna i Hercegovina uoči aprilskog rata i u prvim mjesecima okupacije, 2. Pripreme i razvoj ustanka, 3. Okupatori i kvislinzi u borbi protiv ustanka u Bosni i Hercegovini, 4. Ustanak u Drvaru 1941. godine, — podneseno 50 naučnih i drugih referata. Pored referata istoričara iz čitave Jugoslavije svoje priloge su dali i učesnici u ustanku u Bosni i Hercegovini 1941. godine. U diskusiji je uzelo učesća 25 diskutanata, što sa naučnim radovima saopštenim na skupu predstavlja vrijedan doprinos naučnom rasvjetljavanju zbivanja u zemlji, napose u Bosni i Hercegovini, u vrijeme kada su polagani temelji suštinskim promjenama u životu Bosne i Hercegovine.

Naučnom skupu su prisustvovali mnogi učesnici događaja 1941. godine u Bosni i Hercegovini, kao i predstavnici društveno-političkog života u Republici, među kojima: Hamdija Pozderac, predsjednik Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Đuro Pucar, član Savjeta Federacije, Ilija Materić, predsjednik Republičkog odbora SUBNOR-a, Milan Škoro, član Sekretarijata Centralnog komiteta SK BiH i mnogi drugi.

Naučni skup je istovremeno dao pozitivnu ocjenu dosadašnjim naporima istoričara na izučavanju ove problematike, kao i razvitku naučnih rezultata ovog Instituta.

Svi referati podneseni na naučnom skupu, kao i diskusije, biće objavljeni u ferata, u nešto prerađenom i dopunjenom obliku, objavljeno je u časopisu *Pregled*, br. 12/71.

Svi referati fragmentarno su objavljeni u dnevnom listu *Oslobođenje* a pet posebno objavljenoj publikaciji *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, koja će biti štampana u toku 1972. godine.

Pored naprijed izloženog, treba naglasiti da su saradnici Instituta u ovom periodu ispoljili aktivnost na određenim zadacima mimo svojih redovnih poslova predviđenih programom rada.

Više saradnika je uzelo učešća na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu na kojima su podnijeli referate iz tematike koju proučavaju, odnosno koja je bila predmet određenog skupa.

— Na naučnom skupu u Beogradu »Počeci socijalističke štampe na Balkanu« učestvovala je mr Ibrahim Karabegović, asistent sa referatom: *Uloga »Glasa slobode« u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini.*

— Na naučnom skupu na Zlatiboru »NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945. godine« učestvovala je dr Zdravko Antić, naučni saradnik sa referatom: *Veze ustanka istočne Bosne i zapadne Srbije 1941. godine.*

Na naučnom skupu u Drvaru: »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« učestvovali su i podnijeli referate sljedeći saradnici Instituta:

1. Enver Redžić, direktor Instituta sa referatom: *Političko jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine u svjetlu ustanka 1941. godine* — uvodni referat,

2. Nikola Babić, naučni saradnik sa referatima: *1. Osnovna obilježja društveno-političkih prilika i djelatnost KPJ u Bosni i Hercegovini uoči aprilskog rata 1941. godine, i 2. Tradicija radničkog pokreta — značajna pretpostavka pokretanja ustanka i stabilizacije NOP-a u Drvaru,*

3. Nevenka Bajić, viši stručni saradnik sa referatom: *Prilog proučavanju socijalne strukture u Bosni i Hercegovini prije rata i učešću pojedinih kategorija u ustanku,*

4. Dr Zdravko Antić, naučni saradnik sa referatom: *Organizatorska djelatnost KPJ u ustanku naroda Bosne i Hercegovine,*

5. Drago Borovčanin, sekretar Instituta sa referatom: *Oblici organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine,*

6. Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik sa referatima: *1. Reagovanje okupatora i kvislinga na ustanak u Bosni i Hercegovini 1941. godine i 2. Pripreme i pokretanje ustanka u Livanjskom kraju i veze sa ustanicima Dalmacije i Drvara.*

Na naučnom skupu »Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa«, održanom u Beogradu u organizaciji Srpske akademije nauka i umjetnosti, učestvovali su:

1. Dr Zdravko Antić, naučni saradnik sa referatom: *Odnosi između rukovodstva ustanka u Jugoslaviji i komunističke internacionale 1941. godine, i*

2. Dr Rasim Hurem, naučni saradnik sa referatom: *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine u mozaiku pokreta otpora u Evropi.*

Na savjetovanju u Bijeljini: »Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine« učestvovala je dr Zdravko Antić naučni saradnik sa referatom: *Reagovanje okupatora i ustaško-domobrantskih snaga na pojavu i razvitak ustanka u Semberiji 1941. godine.*

Za naučni skup u Ljubljani »Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija«, Enver Redžić, direktor Instituta, pripremio je referat: *Jugoslovenska državna zajednica u dokumentima rukovodstva KPJ u ustanku 1941. godine*

Na naučnom skupu: »Balkan i politika velikih sila uoči drugog svjetskog rata«, održanom u Sofiji, aprila 1971. godine, učestvovali su: dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik i mr Ibrahim Karabegović, asistent.

Sedmoj internacionalnoj konferenciji istoričara radničkog pokreta, održanoj septembra mjeseca 1971. godine u Lincu, prisustvovali su: mr Ibrahim Karabegović, asistent i mr Uroš Nedimović, asistent.

Jedan broj saradnika je objavio svoje naučne, odnosno stručne radove, u naučnim i stručnim časopisima, i to:

1. Tokom 1971. godine izašla je iz štampe u izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine knjiga dr Nusreta Šehića, naučnog saradnika Instituta, pod naslovom: *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941).*

2. Nikola Babić, naučni saradnik, *Razvitak radničkog pokreta u Drvaru do 1941. godine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine X/XI—1970/1971;

3. Drago Borovčanin: *1. Nastanak i razvoj organizacije KPJ na Romuniji*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, X/XI—1970/1971. godine i *2. Istinski organi narodne vlasti*, Bosna i Hercegovina — Iseljenički almanah za 1972. godinu;

4. Dr Ahmed Hadžirović: *Tarifne akcije radništva Zavidovića 1919—1920. godine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, X/XI—1970—1971. godine;

5. Mr Uroš Nedimović: *Savez komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1919—1920. godine, Pregled*, časopis za društvena pitanja, Sarajevo, br. 12/1971. strana 683.

Dva saradnika Instituta su provela izvjesno vrijeme na specijalizaciji u ino-
staranstvu:

Mr Tomislav Išek, asistent boravio je od novembra 1970. do juna 1971. godine na Slavenskom Institutu u Parizu. U okviru specijalizacije studirao je francuske tradicije republikanstva kao jedan od problema (oblik državnog uređenja), koji proiz-
lazi iz prijavljene disertacije.

Dr Nusret Šehić, naučni saradnik je bio od 5. januara do kraja oktobra 1971. godine na specijalizaciji u Berlinu. U toku desetomjesečnog studijskog boravka u DRNJ ostvario je neposredan kontakt sa istoričarima Istorijskog instituta na Humbol-
tovom univerzitetu u Berlinu, prisustvovao seminarima, predavanjima i odbranama doktorskih disertacija. Veći dio vremena posvetio je izučavanju istoriografije Njemačke Demokratske Republike o najnovijoj istoriji Njemačke, posebno o problemu nacizma. O problemu nacizma u istoriografiji NJDR pripremio je i poseban članak koji je obavljen u ovoj svesci *Priloga*.

Institut je u toku 1971. godine posjetio dr Martin Celer, profesor univerziteta u Berlinu. On je kao gost prisustvovao naučnom skupu »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine«, pa se, uzimajući riječ u diskusiji, pohvalno izrazio o razvoju našeg In-
stituta, kao i o razvoju veza između Instituta i naučnih ustanova u Berlinu.

Ostvarena je dosta široka saradnja Instituta sa naučnim ustanovama u zemlji. Ovu konstataciju potvrđuje i činjenica da je na naučnom skupu u Drvaru »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« uzelo učešća preko 28 saradnika iz Vojnoistorijskog instituta, Instituta za savremenu istoriju, Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Instituta za nacionalnu istoriju Crne Gore, Filozofskog fakulteta u Beogradu, Filozofskog fakulteta u Sarajevu i drugih naučnih institucija u zemlji.

Sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu razvijena je široka saradnja o nizu pitanja od zajedničkog interesa. Profesori sa ove katedre su članovi Savjeta Instituta, članovi Naučnog vijeća, članovi Organizacionog odbora naučnog skupa koji je organizovao Institut i sl. Slična je saradnja ostvorena i sa Katedrom za istoriju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. I sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu je ostvorena dobra saradnja.

Posredstvom Zajednice instituta za radnički pokret ostvorena je određena sa-
radnja sa institutima za radnički pokret u svim republikama i pokrajinama. Saradnja se naročito ispoljila u učešću saradnika našeg Instituta na naučnim skupovima koje su organizovali pojedini instituti i učešću saradnika ovih instituta na naučnom skupu koji je organizovao naš Institut.

I arhivski radnici Instituta su ostvarili određenu saradnju sa arhivskim usta-
novama. Tako je Veselin Mitrašević, šef Arhiva, prisustvovao četvrtom savjetovanju arhivskih radnika Jugoslavije, održanom u Zadru 6. i 7. maja 1971. godine, na kome su razmatrana pitanja revizije arhivskog zakonodavstva i zaštita arhivske građe u slučaju eventualnog rata. Godišnjoj skupštini Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, održanoj 17. i 18. juna 1971. godine u Trebinju, prisustvovali su Veselin Mitrašević, Seada Hadžimehmedović i Mirjana Knezović, saradnici Arhiva. Poslije skupštine, održano je i savjetovanje na kome su razmatrana pitanja: zadaci na izradi Vodiča, evidencija arhivske građe koja se nalazi van arhiva i novi Zakon o Arhivu Bosne i Hercegovine.

Arhiv Instituta su posjetili saradnici Arhiva za radnički pokret Jugoslavije, koji su se interesovali za rad Arhiva, za stanje sredenosti arhivske građe i pristupač-
nosti fondova zainteresovanim naučnim radnicima.

Organi upravljanja i stručni organi Instituta su obavljali redovne poslove prema programu rada. Jedan od najvažnijih zadataka koji su organi upravljanja obavili jeste usvajanje petogodišnjeg Programa rada Instituta, čime je zacrtan i nje-
gov razvoj do 1975. godine. Pored teme iz istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije, Program predviđa obradu pojedinih tema iz opšte istorije naroda Bosne i Hercegovine, što predstavlja nov kvalitet u radu Instituta.

Evo sastava organa upravljanja i organa rukovođenja Instituta:

Savjet Instituta

Predsjednik

Dr Zdravko Antonić, naučni saradnik,

Članovi:

I. Izabrani iz reda članova radne zajednice Instituta:

1. Nikola Babić, naučni saradnik,
2. Drago Borovčanin, diplomirani pravnik,
3. Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik,
4. Mr Tomislav Išek, asistent,
5. Mr Ibrahim Karabegović asistent,
6. Veselin Mitrašević, viši stručni saradnik,
7. Alija Prolić, VKV radnik,
8. Dr Nusret Šehić, naučni saradnik i
9. Željka Vrdoljak, bibliotekar.

U toku godine je došlo do određenih izmjena u Savjetu Instituta. Naime, na mjesto Miodraga Čankovića i dr Veselina Đuretića, kojima je prestao mandat u Savjetu zbog toga što su sa Institutom raskinuli radni odnos, u Savjet su izabrani Drago Borovčanin i Željka Vrdoljak.

II. Imenovani od strane Skupštine SR BiH:

— Dr Luka Đaković, direktor Narodne biblioteke SR Bosne i Hercegovine,

III. Delegirani od strane

a. Filozofskog fakulteta u Sarajevu:

Dr Milan Vasić, vanredni profesor,

b. Fakulteta političkih nauka:

Nedim Šarac, vanredni profesor,

c. Društva istoričara Bosne i Hercegovine:

Fahrudin Isaković, profesor III gimnazije u Sarajevu,

d. Republičkog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti:

Mr Dubravka Škarica, poslanik u Vijeću naroda Savezne skupštine.

Naučno vijeće

Predsjednik

Prof. dr Hamdija Kapidžić,

Članovi:

1. Enver Redžić, direktor Instituta,
2. Nedim Filipović, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
3. Dr Desanka Kovačević, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,
4. Milan Gaković, asistent na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu,
5. Dževad Juzbašić, asistent u Institutu,
6. Dr Rasim Hurem, naučni saradnik,
7. Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik u Institutu i
8. Mr Tomislav Išek, asistent u Institutu.

Upravni odbor

Predsjednik:

Mr Rafael Brčić, viši stručni saradnik.

Članovi:

1. Ljiljana Gaković, arhivist
2. Dževad Juzbašić, asistent
3. Mr Ibrahim Karabegović, asistent
4. Radmila Santica, šef računovodstva
5. Meshija Sofić, radnica i
6. Enver Redžić, direktor Instituta.

Direktor:

Enver Redžić.

Unutrašnja organizacija Instituta je nešto izmijenjena. Nova organizacija izgleda ovako:

I U Odjeljenju istorijske obrade radi ukupno deset stalnih saradnika, od kojih su pet naučni saradnici, dva viša stručna saradnika i tri asistenta (među višim stručnim saradnicima i asistentima 3 su magistri). Pored ovih saradnika, Institut je angžovao dva spoljna saradnika: mr Dubravku Škaricu i mr Ilijasa Hadžibegovića. Od ukupno dvanaest saradnika koji rade na temama u ovom Odjeljenju, četiri rade na temama iz perioda do 1919. godine, četiri na temama između dva rata i četiri na temama iz perioda NOR-a.

II Arhiv

U Arhivu radi ukupno osam saradnika od kojih je jedan viši stručni saradnik (šef Arhiva), dva arhivista i pet arhivskih pomoćnika.

III Grupa za dokumentaciju

U ovoj grupi rade tri saradnika od kojih: jedan viši stručni saradnik, jedan asistent — magistar i jedan bibliotekar.

IV Sekretarijat u kome radi ukupno 15 saradnika:

Sekretar 1

Administrativnih radnika 1

Pomoćnih radnika 4

Daktilografa 2

Računovodstvo:

Računskih službenika 2

Tehnička služba:

Visokokvalifikovanih radnika 3

Kvalifikovanih radnika 1

Nekvalifikovanih radnika 1.

Drago BOROVČANIN

PREGLED DOMAĆIH I STRANIH ČASOPISA KOJE PRIMA BIBLIOTEKA
INSTITUTA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA U SARAJEVU

DOMAĆI ČASOPISI

- Arhivski vjesnik*, izlazi jedanput godišnje, Zagreb.
- Bibliografija Jugoslavije* — članci i prilozi u časopisima, novinama i zbirnim djelima. Serija A. Društvene nauke — Politika, Ekonomija, Pravo, izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut, izlazi 15-dnevno, Beograd.
- Bibliotekarstvo*, časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine. Izlazi tromjesečno, Sarajevo.
- Bulletin: Scientifique*. Section B. Sciences humaines. Izdavač: Savjet akademija nauka i umjetnosti SFRJ. Izlazi tromjesečno, Ljubljana.
- Encyclopaedia moderna*. Časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse. Izdavač: Institut za filozofiju znanosti i mir Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi pet puta godišnje, Zagreb.
- Forum*, Časopis odjela za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi mjesečno, Zagreb.
- Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*. Izlazi jedanput godišnje, Sarajevo.
- Gledišta*, časopis za društvenu kritiku i teoriju. Izdavači: Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije. Izlazi mjesečno, Beograd.
- Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo.
- Istorijski zapisi*, organ istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore. Izlazi tromjesečno, Titograd.
- Jugoslovenski istorijski časopis*, organ Saveza društava istoričara Jugoslavije. Izlazi tromjesečno, Beograd.
- Jugoslovenski pregled*, informativno-dokumentarni priručnik o Jugoslaviji. Izdavač: Savezni sekretarijat za informacije. Izlazi mjesečno, Beograd.
- Međunarodni radnički pokret*, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi šest puta godišnje, Beograd.
- Politička misao*, časopis za političke nauke. Izdavač: Fakultet političkih nauka. Izlazi tromjesečno, Zagreb.
- Pregled*, časopis za društvena pitanja. Izdavač: Univerzitet u Sarajevu — izlazi mjesečno, Sarajevo.
- Prilozi za istoriju socijalizma*, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi jedanput godišnje, Beograd.
- Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, izdavač: Institut za zgodovino delavskega gibanja. Izlazi 2—4 puta godišnje, Ljubljana.
- Putovi revolucije*, izdavač: Institut za historiju radničkog pokreta. Zagreb. Izlazi povremeno, Zagreb.
- Radovi*, izdavač: Filozofski fakultet. Izlazi povremeno, Sarajevo.
- Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. Izlazi jedanput godišnje, Zagreb.
- Socijalizam*, časopis Saveza komunista Jugoslavije. Izlazi mjesečno, Beograd.
- Vojnoistorijski glasnik*, organ vojnoistorijskog instituta. Izlazi dvomjesečno, Beograd.

Zbornik, časopis Historijskog instituta Slavonije. Izlazi jedanput godišnje, Slavonski Brod.

Zbornik Historijskog instituta jugoslavenske akademije. Izlazi jedanput godišnje, Zagreb.

Zbornik krajiških muzeja Banjaluka, Bihać, Drvar, Jajce, Prijedor. Izlazi jedanput godišnje, Banjaluka.

Zbornik radova, izdavač: Pravni fakultet. Izlazi jedanput godišnje, Split.

Zgodovinski časopis, izdavač: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Izlazi jedanput godišnje, Ljubljana.

STRANI ČASOPISI

Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi dvomjesečno, Berlin.

Critica marxista, Editori Riuniti. Izlazi dvomjesečno Roma.

Einheit, Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi mjesečno, Berlin.

International review of social History. Edited by the International Institut voor sociale geschiedenis. Amsterdam.

Jahrbücher für geschichte Osteuropas. Herausgegeben von Georg Stadtmüller, izlazi tromjesečno. München-Wiesbaden.

Magazin istoric, izlazi mjesečno. Bucuresti.

Marxismusstudien, izdavač: J. C. B. Mohr. Izlazi povremeno. Tübingen.

Die Neue Gesellschaft. Verlag Neue Gesellschaft GMBH. Izlazi dvomjesečno.

Novaja i novejšaja istorija. Izdatel'stvo »Nauka«. Izlaz dvomjesečno. Moskva.

Österreichische Osthefte. Herausgeber Österreichisches Ost- und Südosteuropa - Institut. Izlazi dvomjesečno. Wien.

Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre mondiale. Publication trimestrielle Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre mondiale. Paris.

Slovanský přehled. Vydává Československo-sovětský institut ČSAV. Izlazi dvomjesečno. Praha.

Voprosy istorii. Akademija nauk SSSR. Otdelenie istorii... Izlazi mjesečno. Moskva.

Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte. Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart.

Die Zukunft. Sozialistische Zeitschrift für Politik Wirtschaft und Kultur. Sozialistischer Verlag GmbH. Wien.